

FEJEZETEK AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK
ANGOL KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉBŐL
A XVI. SZÁZADTÓL A XIX.SZÁZAD VÉGÉIG
/eszméletörténeti kapcsolat kutatás/

Bölcsészdoktori disszertáció

Készítette: Fabiny Tibor

Szeged, 1981

Jelen disszertációnk többéves kutatómunka terméke. Szerkezetileg három fejezetre tagolódik. A bevezető metodológiai tanulmány a disszertáció prekoncepcióit hivatott kioldozni, elsősorban a hazai szakirodalomban még feltáratlan amerikai irányzatok és iskolák alapján. A második és a harmadik fejezet a hazai anglisztikának kevésbé ismert területét igyekszik megvilágítani sokszor levéltári kutatások segítségével.

A dolgozat szerzője köszönettel tartozik tanárain kívül angliai kutatóknak és könyvtárosoknak, akik levél útján többször is értékes anyagot bocsátottak rendelkezésére, valamint a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárának, ahol többször is engedélyt kapott ismeretlen kéziratok és levelek tanulmányozására.

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

<u>AZ ESZMETÖRTÉNET MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI</u>	1
I. Bevezetés	1
II. Negatív fogalmi megközelítés	4
1. Eszmetörténet és szellemtörténet	4
2. Eszmetörténet és művelődés, illetve kulturtörténet	7
3. Eszmetörténet és filozófiatörténet	8
III. Pozitív fogalmi megközelítés	11
1. Eszmetörténet és történelemtudomány	11
a/ társadalomtörténet	12
b/ közvéleménykutatás	13
c/ kapcsolat kutatás	15
2. Eszmetörténet és irodalomtudomány	16
a/ általános irodalomelmélet	16
b/ összehasonlító irodalomtörténet	20
IV. A hazai marxista felfogás	22
V. A "History of Ideas" - "Intellectual History" gyakorlata, kialakulása és az elmélete az USA-ban	25
1. szinkron áttekintés	25
2. történeti áttekintés	27
3. elméleti összefoglaló áttekintés	29
Jegyzetek	37
Bibliográfia	38
<u>AZ ANGOL ÉS AZ ERDÉLYI UNITARIZMUS KEZDETEI - ACONTIUS HATÁSA</u>	42
I. Acontius a toleranciáról és az angol unitarizmus kezdetei	42
1. A Strangers' church szerepe	43
2. Acontius élete és munkássága	45
a/ a módszerről	47
b/ a türelemről	47
c/ a történelemről	50
3. Acontius hatása Angliában	51
II. A tolerancia Erdélyben	53
1. Acontius hatása és a tolerancia eszméje Erdélyben	53
2. Vallásszabadság a törvényhozásban	55
III. Közvetett és személyes kapcsolatok az erdélyi és az angol unitáriusok között a XVI. és a XVII. sz.-ban...	56
Jegyzetek	62

<u>SZERVEZETT KAPCSOLATOK A XIX. SZÁZADBAN</u>	66
I. Bevezetés helyett: <u>Kossuth az unitarizmusról</u>	66
II. A század első fele	67
1. A szakirodalom	67
2. Az előzmények	68
3. Az angol kezdeményezés: <u>Brevis expositio</u> 1821..	71
4. A megkötött válasz: <u>Epistola ad Unitarius in</u> <u>Anglia missa</u> 1825	73
5. Sir John Bowring levelezése az angol unitáriu- sokkal	77
6. Bölöni Farkas Sándor levelezése és az angliai utazásának jelentősége 1827	82
7. Jakab József és Anglia 1848	92
III. Angol unitáriusok Erdélyben a század második felé- ben /1857-1879/	98
1. John Paget segélykiáltása 1857.	98
2. E. Tagart látogatása 1858.	103
3. A. Steinthal kettős küldetése - Kossuth ügynöke- ként Erdélyben 1859.	105
4. J.J. Taylor a kiegyezés utáni Erdély angol ta- nuja 1868.	118
5. A. Gordon és A. Chalmers képe a Monarchia Erdé- lyéről 1879.	123
IV. A XIX. századi angol-amerikai unitarizmus szabadelvű eszméinek hatása Magyarországon és Erdélyben	131
1. Erdélyi diákok Angliában	131
2. A " <u>Keresztény Magvető</u> " jelentősége: a kor esz- méinek hazai visszhangja	135
a/ a darwinizmus	135
b/ a XIX. századi angolszász unitarizmus ...	138
Jegyzetek	144
Függelék I. sz. A <u>De Falsa et Vera</u> ajánlása Erzsébet ki- rállynőnek /1870/	
II. sz. Ifju Franck Ádám levele Londonból /1889/	
III. sz. Jakab József: Töredékek skóciai utinap- lóból /1848/	
IV. sz. Th.Hunter coventry-i unitárius lelkész levele Kossuthnak /1857/	
V. sz. Csernátony L. Kossuthnak Steinthal-ról /1859/	
VI. sz. Kossuth: <u>Pro Memoria</u> /1859/	

AZ ESZMETÖRTÉNET MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

I. BEVEZETÉS

Az eszmék történetének és ezen túl az emberi gondolkodás periódusainak tanulmányozása sokat vitatott kétoldalu elméleti probléma: mind historiográfiai, mind irodalomelméleti szempontból nem egyszer eltulozván jelentőségét, elsődleges szerepet tulajdonítottak művelésének, máskor létjojosultságát is megkérdőjelezték. Ma a tudományok -igaz, vitatható értékű- polarizálódásának vagyunk a szentani. Autonómiájukat, a tudományok elméletében elfoglalt polgárjogot akkor nyerik el, ha meghatározott tárgyukon és elengedhetetlen céljukon kívül sajátosan kidolgozott módszertanuk, metodológiájuk van.

Bevezető tanulmányunk központi témája is egy potenciális diszciplina identitáskeresésének a kérdése.

Az elmúlt évtizedek alatt, a külföldi, elsősorban az amerikai, s az elmúlt években pedig a hazai szakirodalom is számos publikációt jelentetett meg az eszmetörténet metodológiájára vonatkozólag.¹ Az utóbbiak közül különösen is kiemelkedik KÖPPEZI Béla könyve², amely a történet-, és az irodalomtudomány eszmetörténeti megközelítésének lehetőségeit tárgyalja; tudománytörténeti áttekintése és gazdag bibliográfiája kiindulópontként szolgált az amerikai iskolák elméleti publikációinak feltérképezéséhez.

Mielőtt azonban azt a látszást keltenénk, hogy előve próbálnánk egy "tudományág terrénumát cölöpökkel kimérni"³, szeretnék arra rátérni, hogy milyen gyakorlati megfontolások vezettek el az eszmetörténet elméletéig.

Az újkor megjelenését anticipáló, s egyben már fénjelző reformáció, elsősorban a kálvinista puritanizmus eszméinek a kor, a csilázó kapitalizmus társadalmával és gazdasági alapjaival való kölcsönös összefüggését Max WEBER⁴ és Richard THOMAS⁵ már klasszikussá vált munkáikban vizsgálták meg.

A középkor tekintélyérvét elvető protestáns individuális gondolkodás a vallási eszmék és a majdan ehhez tartozó intézményes-egyházi és szektás-keretek fantasztikus polarizálódásának nyit asilipet. A XVI. századi vallási radikalizálódás magyarországi iskolapéldája is bizonyítja, hogy a spirituális gondolkodás mellett megjelennek az egyre inkább racionális vallásfelfogás elemei./katolicizmus-lutheranizmus-kálvinizmus-antirinitarizmus/

Angliában hasonló radikalizálódás jön létre, noha intézményes keretek között az Act of Uniformity miatt csak másfél száz évvel később, de Amerika földjén, mint KRETZOI Miklósné is bizonyítja: "A puritán vallás végső vereségét Uj-Angliában az unitarizmustól szenvedte el.. közel álltak a deizmushoz: számukra a vallásban nem a tételekben volt a hangsúly, hanem a racionális gondolkodásmód és életforma kialakításán. Az egyenlőség és az evolúció, a remény és a haladás optimista vallása ez, amelynek térhódítása nem lenne érthető a felvilágosodás amerikai elterjedése nélkül, viszont az amerikai függetlenségi harc korának felvilágosult társadalomfilozófiája sem érthető az unitárius vallás hívőtoborozása nélkül." ⁶

Végezetül a dolgozati témámul az erdélyi unitáriusok angol kapcsolataival való foglalkozást választottam; nevezetesen annak a kérdéskomplexumnak a vizsgálatát, hogy a "freedom, reason and tolerance" vallásának eszméi hogyan mozogtak kelet és nyugat, Transsylvania és Britannia között, milyen eszmeáramlás figyelhető meg e két ország nonkonformista gondolkodóinál, hogyan vezetnek szükségszerűen a kezdeti láthatatlan, indirekt kapcsolatok a XIX. század politikai és vallási liberalizmusának látható és közvetlen egyházdiplomáciájához.

Éppen ezért nem céлом lehorgonyozni egy szűk történelmi intervallumban, a kutatásaim eredményeit nem horizontálisan, hanem vertikálisan /a XVI. század második felétől egészen a XIX. század végéig /kivánom szintetizálni.

A ~~mon~~ dolgozat műfaja éppen ezért két tradíciót próbál egyesíteni: részint a magyar-angol kapcsolat kutatásnak kíván egy szerény fejezete lenni, melynek legnagyobb művelőinek FESZT Sándor és GÁL István tekinthetők? A másik oldalról viszont az eszmék történetének oly sokat vitatott diszciplinájához próbál házzájárulni.

Összefoglalva tehát: a dolgozatom műfajául eszmetörténeti kapcsolat kutatást jelöltem meg.

Az elmondottak alapján tehát a gyakorlatból kiinduló műfajválasztás, valamint a tisztánlátás igénye vezetett el az eszmetörténet teoretikus-metodológiai kérdéseinek tanulmányozásához.

Mivel a hazai gyakorlatban sem alakult egységes vélemény a diszciplína identitására vonatkozólag, kutatásaim nyelvterülete első sorban az angol, s ennek megfelelően az amerikai gyakorlat, természetesen azonban érintőlegesen foglalkozom majd a német és a francia felfogásokkal is.

A terminológia területén a hazai köztudatban látható konfúzió uralkodik: az eszmetörténet, a szellemtörténet, a művelődéstörténet, vagy a filozófiatörténet, mint fogalmak által hordozott jelentés sokak számára nem tisztázott, ugyanakkor azonban a szaktudomány sem különítette el tudatosan az egyes tudományágak sahatos kutatási területét.

A bevezetőben már jelezni kívánom, hogy amit a magyarban "eszmetörténetnek" hívunk, - helyesebben talán gondolkodástörténetnek nevezhetnénk, - annak német megfelelője az "Ideengeschichte", a franciában a "histoire des idées"; az amerikai gyakorlatban viszont, mely e dolgot tulajdonképpen témája kettős terminológia alakult ki: a history of ideas ill. intellectual history elnevezések, melyek módszertani tudatos elkülönítésére - mint a későbbiekben ezt látni fogjuk, - csak a hatvanas években kezdődtek kísérletek.

Látható, hogy az "eszmetörténet" kifejezés mintegy tükörfordítása az első három terminusnak, viszont az "intellectual history", amely mint elnevezés egyre inkább dominánsabb az amerikai irodalomban, magyarra esetleg "intellektuális történet-írásként" lenne fordítható, de ez a köztudatban még nem fogant meg. Nemrégiben HANÁK Péter riportot készített az Élet és Irodalom⁸ hasábjain Carl SCHORSKE princetoni művelődéstörténésszel, aki az egyetemes-, és kulturtörténész sajátos feladatainak különbségét vázolván megjegyzi, hogy ő is intellektuális történelemmel foglalkozott eredetileg. A kérdés, ill. kétség ami itt felvetődik az, hogy a magyar nyelvű átlagolvasó számára hordoz-e valamiféle jelentést az "intellectual history" tükörfordítása.

Mindenek előtt fogalmi megközelítésre van szükség. Ezt két

irányból fogom megkísérelni: a negatív fogalmi megközelítés arra próbál választ adni, hogy mit nem értünk az eszmetörténeten. Így szembeállítjuk az eszmetörténetet a szellemtörténettel, a művelődés-, ill. kulturtörténettel és a filozófiatörténettel. A pozitív fogalmi megközelítés pedig arra törekszik, hogy a történelemtudomány speciális kutatási területei és az irodalomtudomány / ezen belül az általános irodalomelmélet és az összehasonlító irodalomtörténet/ diszciplinái között megpróbálja elhelyezni az eszmetörténeti vizsgálódások körét. Röviden: ez a tudományelméleti megközelítés a diszciplinák koordináta-rendszerében kívánja megkeresni az eszmetörténet helyét.

Hangsúlyoznám, hogy fogalmi megközelítésről, nem pedig meghatározásról van szó, az utóbbira nem vállalkozhatunk, -legfeljebb mások interpretációjára-, hiszen sok igazságot hordoz magában az a metafórába rejtett szkepszis, amit Willian B. HESSELTINE így fogalmazott meg:

"Writing intellectual history is like trying to nail jelly to the wall."⁹

II. NEGATIV FOGALMI MEGKÖZELÍTÉS

1. Eszmetörténet és szellemtörténet

A köztudatban a legszembetűnőbb terminológiai bizonytalanság e két fogalom által hordozott jelentésben nyilvánul meg. Jogosnak érezzük ezt a zavart, hiszen sokszor még német nyelvterületen- nem szaktudományos körökben- sem tesznek különbséget az Ideengeschichte és a Geistesgeschichte között. A nagy tekintélynek örvendő Brockhaus Enzyklopädie 1969-es kiadása is még módszertani elkülönítés nélkül az Ideengeschichte és a Geistesgeschichte fogalmait egymás szinonimájaként értelmezi és mindkettőt a történelemtudomány és a történetírás egy aspektusaként fogja fel, mely a történelmileg hatásos eszméket és szellemi áramlatokat kutatja és ábrázolja, szemben a történetírás korábbi formáival, melyek tulnyomó részt az eseményekkel, a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokkal foglalkoztak.¹⁰ Az 1976-ban megjelent Historisches Wörterbuch der Philosophie negyedik kötete természetesen már külön tárgyalja az Ideengeschichte fogalmát és a Geistesgeschichte fogalmát és a Geistesgeschichte-én kívül hangsúlyozza az irodalom és főleg a filozófiatörténettel való kapcsolatát.¹¹

Röviden csak utalni szeretnénk arra, hogy szellemtörténet alatt a múlt század végén született és századunk első harmadában uralkodó filozófiai, esztétikai és tudománymódszertani irányzatot értjük. Megalapítójának általában Wilhelm DILTHEY /1834-1911/ német bölcselet és irodalomtörténészt tekintik. Az irányzatot a XIX. századi természettudományok módszereit alkalmazó, az adatokat gyűjtő induktív pozitivizmussal szemben jött létre. A pozitivistá filozófia állítólagos "materializmusával" ellentétben a szellemtörténet az irracionális "életfilozófia" idealizmusán nyugszik. Éppen ezért legfontosabb kulcsfogalmi: a "szintézis", a "totalitás"-igény, a "tipológia", a "Korszellem"/Zeitgeist/, a "hőskultusz"; ismeretelméleti szempontból pedig az "élmény" az "intuición" és a "dedukción".

Zek után felmerül a kérdés, hogy milyen hasonlóságok és releváns különbségek figyelhetők meg a két fogalom jelentésében.

a/A gyakori összetévesztés alapja kétségtelenül az, hogy a szellemtörténet gyakran fordult az eszmetörténet módszereihez, hiszen a "korszellem"/Zeitgeist/ megragadásában kézzelfogható segítséget nyújtott a kor uralkodó eszmei irányzatainak tanulmányozása.

b/A hasonlóság másik alapja pedig az, hogy az eszmetörténet elsősorban a gondolatisággal, a gondolkodás történetével foglalkozik; a tudományok és a művészetek minden ágában behatoló szellemtörténetet is vádolták esztétika-ellenességgel, azzal, hogy a műalkotásokban nem a művészi specifikumot, hanem a gondolatiságot keresi elsősorban, ezzel mintegy "elmossa a határt az irodalom és a filozófia /ill.vallás/ között!"¹² Az eszmetörténetben olyan irányzat is van, mely az irodalmi műveket kizárólag a gondolatiságért elemzi, éppen ezért előnyben részesíti az esztétikailag másodrangú alkotásokat, hiszen kimutathatóan csak művészileg gyengébb írók visszhangozták kortársaik, koruk jellemző gondolkodását.¹³

c/ Mint a későbbiekben látni fogjuk, az amerikai eszmetörténeti iskolákban is két élesen különválasztható irányzatot figyelhetünk meg: az egyik az eszmét izolálva megfigyeli, azok belső törvényszerűségeit valamint a különböző tudományokban ill. művészetekben való mozgását tanulmányozza, vagyis

az analízis módszereit követi /LOVEJOY/, a másik irányzat pedig a kor eszméinek az emberek tudatában való lecsapódásának törvényeit kutatja, tehát általánosít és a szintézis módszereinek tesz eleget./ROBINSON, BRINTON, EKIRCH/

A szintézis-igény tehát a harmadik kapcsolódási pont a szellemtörténet és az eszmetörténet között.

Eszmetörténet alatt tehát nemcsak az eszmék analitikus vizsgálatát értjük, hanem egy nem korlátlan szintézisigényt is, természetesen azzal a megszorítással, hogy a szintézis és a totalitáskeresés ne fusson a szellemtörténet miszicizmusának zsákutcájába.

A következőkben pedig lássuk azt, hogy melyek azok a releváns különbségek, melyek alapján határozottan vállalhatjuk, hogy az eszmetörténet nem azonos azzal, amit szellemtörténetként ismerünk.

a/ A szellemtörténet jellemző módszere a következő: kiindul egy jelenségből, a közöset kiválasztja /Zeitgeist/, azt megteszi lényegnek és azt végső soron okként fogja fel, nem viszonyítva más jelenségekhez, tehát saját jelenségeinek körén belül marad. /Gyakorlatilag mellőzi a gazdasági és társadalmi törvényszerűségeket./ Az eszmetörténet viszont tartózkodik attól, hogy okként végső soron önmagát fogja föl, lényege éppen abban rejlik, hogy relációkat vizsgál: Filozófiai, képzőművészeti és irodalmi eszmék és azok megfogalmazódását, lecsapódását az átlagemberek tudatában. Mint páran már kimutatták az eszmetörténet itt láthatóan találkozik a közvélemény történetével.¹⁴

b/ A szellemtörténet, mint a történelem egy adott időszakában uralkodó tudomány módszertani irányzat feltűnően "totalitáriánus" igényekkel rendelkezett: mint módszer áthatotta a történelem, az irodalom és a művészetek kutatását és tanulmányozását. Az eszmetörténet szerényebb igényekkel lép fel: mivel nem elsősorban módszernek, hanem diszciplinának tartja önmagát, /noha diszciplinája kétségtelenül interdiszciplináris jellegű/, ezért helye több-kevesebb pontossággal meghatározható a tudományok koordináta-rendszerében. Ugyanez a szellemtörténetről nem mondható el.

c/ A harmadik pontunk már ebből következik. A szellemtörténet mindig a korszellem megnyilatkozásait kereste a történelemben, a művészetekben és az irodalmi műalkotásokban.

Az eszmetörténet helytelenül fogná fel hivatását, ha hasonlóan- analógiával- kutatási területeit arra korlátozná, ha kizárólagosan eszmét és a gondolatot keresné magában a történelemben, vagy az irodalmi műalkotásokban. Az eszmetörténetnek ez túl kell lépnie és nem csupán az egyénben és a műben, hanem elsősorban az alkotón tuli és a mögötti eszmék tanulmányozására és azok hatásvizsgálatára hivatott.

H. LUKÁCS Borbála a Szellemtörténet és irodalomtudomány című munkájában elismeri az eszmék tanulmányozásának szerepét és rámutat azok végső okaira is. "Az eszmetörténet műfaja is bizonyára jogosult, mint az irodalomtörténetírás egyik módszere, vagy határtudomány, akár az irodalomra ható filozófiai-világnézeti áramlatok összefüggéseit követi, akár az irodalomban megnyilatkozó eszmék útját nyomonza. De ezeket is a társadalmi-irodalmi fejlődés egésze forrja ki /teszi 'problémává' / és önmagában az eszmetörténet nem pótolhatja az irodalomtörténeti elemzés teljességét."¹⁵

2. Eszmetörténet és művelődés-, ill. kulturtörténet

Az eszmetörténetet szintén sokan értelmezik a művelődés-, ill. kulturtörténet szinonimájaként, akár az irodalmi műalkotások mögött meghúzódó "background" egyik eredőjeként. A kulturtörténet /Kulturgeschichte/ teoretikusai és legnagyobb német ill. németalföldi művelői Jacob BURCKHARDT, L. von RANKE és J. HUIZINGA.¹⁶

Itt tunik kézenfekvőnek, hogy a hazai kulturhistoria és eszmetörténetfelfogást érzékelhetően befolyásoló francia koncepciót is érintőlegesen ismertessük. Megjegyezendő, hogy az amerikai iskolák és egyáltalán az angol nyelvű szakirodalom távolról sem gyakorolt olyan hatást az itthoni tudományelméletre, ill. az ezzel járó gyakorlatra, mint a francia.

Mindenek előtt Robert MANDROU nevét szükséges megemlíteni, akinek Georges DUBY-vel írt könyve A francia civilizáció története magyar olvasók előtt is ismert.¹⁷ Magyarországi előadását, mely a magas kultúra / Culture savante/ és a népi műveltség /culture populaire/XVII.-XVIII. századi franciaországi viszonyairól, az ún. "kék könyvecskék" vagyis a ponyvairodalom jelentőségéről szól, a Századok is közölte.¹⁸ Mint ELEKES Lajos utószavából is kiderül MANDROU a kultúra elnevezést " ez alkalommal mint társadalmi rétegek /"groupes sociaux"/műveltségi szintjének, főként tudatvilágának és ezen keresztül a

civilizáció folyamatában elért helyzetének kifejezésére használta."¹⁹

A másik francia iskola az Annales folyóirat köré csoportosult kutatók irányzataként ismert. Felfogásuk középpontjában a mentálitástörténet áll, hangsúlyozzák az eszmetörténet kapcsolatát a gazdaságtörténettel és a szociológiával. Egy adott korszak "mentális felszereltsége" kerül érdeklődésük homlokterébe, olyanok, mint pl. az oktatás, a szervezett információ stb.²⁰

a/ Ha tehát szembeállítjuk a kulturtörténet, vagy művelődéstörténet fogalmát az eszmetörténettel, első észrevételünk, hogy azért sem lehet a fogalmakat egymás szinonimájaként használni, mivel az előző kategória tulságosan tág az eszmetörténet számára, hiszen művelődéstörténeten nem csupán a szellemi, hanem az anyagi kultúra fogalmának és tartozékainak gyujtómedencéjét értjük.

b/ A második, ebből következő megjegyzés pedig az, hogy az eszmetörténet- melyen végső soron gondolkodástörténetet értünk- szinte kizárólag írásbeliséghez kötött, hordozó közege aligha lehet az anyagi kultúra.

Ugyanennek a véleménynek ad hangot Arthur A. EKIRCH is, amikor az intellectual history fogalmát így próbálja körülhatárolni:

" intellectual history is an extremely comprehensive and ambitious kind of scholarly discipline. Indeed, it is sometimes so broad and diffuse as to be virtually synonymous with a history of culture. But, although admittedly general in its scope, intellectual history differs from cultural history by reason of primary emphasis on man's thoughts and writings."²¹

3. Eszmetörténet és filozófiatörténet

Felmerül a kérdés, hogyha eszmetörténet alatt ennyire írásbeliséghez kötött gondolatiságot értünk, akkor miért nem a filozófiatörténet fogalmával fémjelezzük vizsgálódásainkat? Milyen lényegi jegyek választják el egymástól e két diszciplínát?

a/ Az amerikai History of Ideas iskola megalapítójának A.O.LOVEJOY klasszikussá vált műve, a The Great Chain of Being bevezető tanulmányában rámutat arra, hogy a filozófus hajlamos minden olyan eszmét elvetni, mely nem filozófiai

köntösben jelentkeznek: " those who investigate or teach the history of philosophy sometimes take very little interest in an idea when it does not wear philosophical full dress"²²

Az általa tárgyalt eszmék legtöbbször "philosophical ideas in dilution"-nak²³, azaz felhígított filozófiai eszméknek tartja. Felfogásában a history of ideas specifikusabb és egyszerűen kevésbé leszukított, mint a filozófiatörténet. Az eszmetörténész feladatát abban látja, hogy a felgyült forrásanyagot egy lényegesen új szempontból, mégpedig a "unit"-ok szerint csoportosítja, mely éppen ezért áttöri a megmerevedett filozófiai rendszereket és a unit-ideas/elemi eszmék/ sajátos rendszerét alakítja ki. Módszerét a kémiai analízishez hasonlítja: ismert, hogy a vegyületeket alkotó elemek önmagukban minőségileg különböznek a vegyületektől. Kutatásaira tehát az jellemző, hogy a látható nagy rendszerek /"vegyületek"/ alatt meghúzódó elemi eszmék láthatatlan kapcsolatrendszerét kívánja vizsgálni.²⁴ LOVEJOY felfogását kritizálja és a filozófiai értékek hangsúlyozását és differenciálását hiányolja a filozófus H.A.TAYLOR: " Intellectual historian may find itself unable to avoid the awkward conclusion that all ideas are of equal value."²⁵ Nézete szerint a filozófiai standardok nélkül nem lehet eszmetörténetet írni.

A legkeményebb támadást LOVEJOY R.S. CRANE-től kapja, aki "lebegő közhelyeknek" /floating commonplaces/ nevezi a unit-ideas-okat.²⁶

/Egyszerűen megfogalmazott, de lényegre látó különbség, amit e két tudományra vonatkoztatva Sterling P.LAMPRECHT így fogalmazott meg: "The history of philosophy is the history of the philosopher thinking; the history of ideas is the history of man thinking."²⁷

/ Az intellectual history és a filozófiatörténet szembeállítására is jellemző " az egyre tágabb és ugyanakkor szűkebb" diszciplineghatározás. Crane BRINTON szerint több az intellectual history mint filozófiatörténet, hiszen az átlagos emberek és asszonyok gondolkodásmódjával foglalkozik, ugyanakkor kevesebb is annál, hiszen távolról sem elemzi a formális filozófiai gondolatokat olyan alaposan, mint azt a filozófiatörténet teszi.²⁸ BRINTON az intellectual history feladatát a már klasszikussá vált mondatában így fogalmazza meg:

" to find the relations between the ideas of the

philosophers, the intellectuals, the thinkers, and the actual way of living of the millions who carry the tasks of civilization."²⁹

Szerinte az eszmetörténésznek a filozófus eszméi és az átlagember /men in the street/ gondolkodása közötti viszonyt kell tanulmányozni, azt a relációt, mely kevés ember írása és sokak cselekedete, az absztrakt eszmék és a tudati lecsapódás/" filter into the heads"/között huzódik meg. Az intellectual historian egyszerre historian of philosophy és social historian is, feladata ezt a két végletet egyesíteni: "to follow an idea from study to market, club, home etc."³⁰

/Maurice MANDELBAUM szintén szembeállítja az intellectual history-t a filozófia történetével³¹, a lényeges különbségeket a következőkben látja:

1. Felfogásában a releváns eltérés az eszmetörténet kontinuitásában és a filozófiatörténet diszkontinuitásában rejlik. Amíg a filozófiai gondolkodás elhalhat egyes korszakokban másokban pedig újraéledhet, addig az eszmetörténet tárgya mindig jelen van, hiszen az emberek mindig bizonyos gondolatok birtokában viszonyulnak környezetükhöz és világukhoz.

2. Különbség van a befogadók rétegének mennyiségében és minőségében is. Filozófiával általában a társadalomnak csak egy szűk szegmense foglalkozik, amíg a szélesebb értelemben vett eszmék befogadóközönségének strukturája meglehetősen heterogén. Sokszor áthághatatlan ellentét van egy uralkodó réteg eszmevilága és a nem hatalmomból lévők között.

3. Végezetül pedig a filozófiatörténetnek egy olyan belső autonóm öntörvénye is van, amely mintegy "független" az általános értelemben felfogott történelemtől, az eszmetörténet viszont elválszthatatlan attól, hiszen eredményeivel közvetlenül hozzájárul az általános történelem /general history/ egészéhez.

Hogy ezt jobban megvilágosítsuk, szintén a kémiából kölcsönöznénk egy hasonlatot. Az eszmetörténet és a filozófiatörténet is önmagukban önálló diszciplínák, melyek az általános történelemtudományhoz közel állnak, de hogy milyen szerves részei, azt a fentiek alapján két különböző anyaghoz, mondjuk a vashoz és a cukorkristályhoz hasonlítanám, melyek önmagukban önállóan léteznek, de ha egy folyékony

halmazállapotba-pl.vizbe-kerulnek, ugyanugy mint az eszme-történet és a filozófiatörténet a történelemtudomány egészébe-, akkor az egyik önmagát, autonómiáját megőrizve marad benne, / a "vas" ill.a filozófiatörténet/; a másik viszont feloldódik abban /"cukor" ill. eszmetörténet/.

Miután tehát negative megközelítettük az eszmetörténet fogalmát, élesen szembeállítva azt a szellemtörténettel, a művelődéstörténettel és a filozófiatörténettel, forduljunk most a pozitív fogalmi megközelítéshez, mindenek előtt, ahhoz aminek - mint láttuk-"szerves része": a történelem tudományához.

III. POZITIV FOGALMI MEGKÖZELÍTÉS

1. Eszmetörténet és történelemtudomány

A filozófiatörténet és az eszmetörténet összevetésének végső következtetése, mint láttuk az volt, hogy releváns különbség figyelhető meg a két diszciplinának az általános történelemtudományhoz való viszonyában. Megállapítottuk, hogy a filozófiatörténettel szemben az eszmetörténet kutatási eredményei szervesen hozzájárulnak a történeti kutatások egészéhez.

Mielőtt rátérnénk a történelemtudomány három olyan ágára, a társadalomtörténet, a közvéleménykutatás-történet és a kapcsolat kutatás történetének tárgyalására, melyeknek az eszmetörténettel való szoros kapcsolatára vagy összefonódására számos példát kívánunk bemutatni; lássuk azonban azt, hogy a historiográfiában, -vagyis a történelemtudományok történetében- mikor merül fel az igény az eszmetörténeti kutatások bevonására. Itt ismét amerikai példákra hivatkozánk.

Magát az intellectual history kifejezést először James Harvey ROBINSON használta századunk első éveiben, amikor a reformista törekvéseknek megfelelően megindította a "lázadást" az addigi "scientific", ami terminológiánkkal a pozitivist történelemtudomány ellen, amely korábban csupán a háborúk és a politika száraz történetével foglalkozott. Az általa New History-nak nevezett irányzat azt tuzetelki céljául, hogy a kutatások foglaljanak magukba minden nyomotés mindennek bizonyítékát, amit az ember cselekedett és gondolt, amióta a földön él. /"..every trace and vestige of everything that man has done or thought since he first appeared on earth"/³²

H.E.BARNES a történetírás történetéről szóló könyvében, - amely egyébként utolsó részében a New History kialakulásával foglalkozik- egy külön fejezetet szentel az intellectual

history fogalmának. Mint teoretikus elődökre Francis Bacon De Augmentis-ára és Samuel Johnson Rasselas című művének egyik gondolatára hivatkozik.³³ Magát az eszmetörténetet a következőképpen határozza meg:

"... review of the transformation of ideas, beliefs and opinions held by the intellectual classes from primitive times to our own. Protagonists of this approach contend that, in the same way that the human mind is the integrating factor in the human personality and its behaviour, so the prevailing intellectual attitudes in any age are the most important unifying and organizing influence in the development of human culture."³⁴

Megállapíthatjuk, hogy a New History ugyanúgy mint a szellem-történet, a pozitívizmussal való polémiaiban született, azzal a különbséggel, hogy Amerikában önálló diszciplinává vált, nem tartva igényt a szellemtudományok egészének átítatására. Az első igazán eszmetörténeti alkotás nem is ROBINSON nevéhez, hanem Perry MILLER-hez fűződik, aki a The New England Mind című művében már önmagával szemben is azt az igényt támasztotta, hogy megfeleljen az új diszciplína módszereinek.³⁵

A következőkben pedig vizsgáljuk meg az eszmetörténet kapcsolatát a társadalomtörténettel a közvéleménykutatás történetével és a kapcsolat kutatás érintkezési pontjaival.

"Ha először is abból a megfogalmazásból indulunk ki, hogy az eszmetörténet mindenek előtt relációkat vizsgál: vagyis a filozófusok és az átlagemberek gondolkodásának kapcsolatát kutatja, akkor világos, hogy az eszmetörténetnek két ágenszt kell figyelembe vennie: az egyik a filozófiatörténethez huz, a másik viszont a társadalomtörténethez.

G.M. TREVELYAN az English Social History című munkájában így határozza meg a társadalomtörténet tárgyát:

"Social history might be defined negatively as the history of a people with the politics left out."³⁶ Az egyoldalú politikatörténettel szemben éppen a gazdasági viszonyok figyelembevételével hangsúlyozza: "Its scope may be defined as the daily life of the inhabitants of the land in past ages: this includes the human as well as the economic relation of different classes to one another, the character

of family and household life, the conditions of labour and leisure, the attitude of man to nature, the culture of each age as it arose out of the general conditions of life, and took ever-changing forms in religion, literature and music, architecture, learning and thought."³⁷

Felix GILBERT felfogásában az intellectual history és a social history egymást kiegészítő /complementary/ diszciplínák. Hangsúlyozza azonban, hogy bár az eszmetörténet tárgya az emberi szellem és annak termékei /human mind and its products/, önmagában véve még nincs jelentősége, létjogosultságáról mindig is csak a környező politikai, gazdasági és társadalmi erőkhöz való viszonylatában beszélhetünk: "Intellectual history cannot claim to be the true or only history... It exists only in connection with, and in relation to, the surrounding political economic and social forces. The investigation of subjects of intellectual history leads beyond the purely intellectual world and intellectual history per se does not exist."³⁸

Végezetül pedig utalnék a már e dolgozat bevezetésében említett HANÁK Péter és Carl SCHORSKE közötti párbeszédre. Az interjú végén a társadalomtörténész és az eszmetörténész sajátos feladataira, ill. szükséges kollaborációjára terelődik a szó. Amíg a társadalomtörténész a makrostrukturális változásokkal foglalkozik, addig a humanista tudós, az eszmetörténész a gondolatok belső történetére, a tudati tényezőkre helyezi a hangsúlyt." A kétféle kutatás ott találkozik, ahol a társadalmi gyakorlat, tapasztalat átalakul társadalmi tudattá és a kultúra örökségeként helyeződik el. Ez az az utfelező, ahol a társadalomtörténész és az eszmetörténész találkozik egymással."³⁹

↳/Az eszmetörténetnek a történelemtudománnyal és ezen túl a szociológiával érintkező területe: a közvéleménykutatás. ill. annak történetét vizsgáló diszciplína. Ha ismét abból a modellből indulunk ki, hogy az eszmetörténet nem korlátozhatja kutatási körét az eszmék izolált tanulmányozására, hanem relációkat vizsgál: vagyis kiemelt jelentőséget tulajdonít az eszmék befogadásának, akkor már azonnal nyilvánvaló a rokonság az eszmetörténet és a történelemtudomány ezen ága között.

A "közvélemény-klima" /climate of opinion/relevanci-

ájára már BRINTON is felhívja a figyelmet:" It makes an effort to deal with that part of philosophy's work that went into the climate of opinion of intellectual classes. It is ... rather a history of opinion, than the history of thought."⁴⁰

Franklin L. BAUMER is az intellectual history-ról írt viszonylag korai cikkében e diszciplína általa vázolt négy központi problémája közül elsőként a közvélemény klimájának kutatását /discovering the climate of opinion/ ajánlja. Ezt a kategóriát azonban megkérdőjelezhető módon rokonítja a Zeitgeist szellemtörténeti kategóriájával. Helyesen hangsúlyozza, hogy az intellectual class alatt nemcsak a mély gondolkodókat, hanem a befogadó, olvasó közönséget is kell érteni. Nézete szerint nemcsak egy időszak kiemelkedő alkotásait, hanem a másod,- és harmadrangu irodalmat is tanulmányozni kell. Javasolja, hogy ne csak nemzetekben, hanem kontinensekben is gondolkodjunk, példaként J. TOYNBEE-t említi, aki közismerten történelmi kutatásainak egységeként /unit of history/ nem a nemzetet, hanem a civilizációt értelmezte.⁴¹

A közvélemény kategóriájáról, a közvéleménykutatás metodológiájáról gazdag áttekintést ad FRANK Tibor The British Image of Hungary 1865-1870 című angol tanszéki kiadványként megjelent művében.

Munkájának célját a következő módon határozza meg: "the historical examination of the anatomy of public thinking."⁴² Foglalkozik a szinkron közvéleménykutatás szociológiai koncepcióival, ugyanakkor rámutat, hogy a történeti közvéleménykutatás nem csak Magyarországon, hanem külföldön is hátrányos helyzetben van. A retrospektív közvéleménykutatás bázisa természetesen első sorban az egykori dokumentumok:mindenek előtt a korabeli sajtó /napilapok, folyóiratok/ termékei. A publikált cikkek, hírek és kommentárok elemzésével jut el az egyik ország /Anglia/ a másikról/Magyarország/ alkotott képéhez. Ez az ún. "image"-kutatás, ami viszont átvisz már minket az eszmetörténet és a kapcsolat kutatás kérdéseire. Megjegyezzük még azonban, hogy az "image"-kutatás alatt még nem egy teljes jogú kapcsolat kutatást értünk, hiszen az egyik országnak a másikról alkotott képe csupán passzív véleményalkotást tétel, noha kétségtelenül döntően befolyásolja a nemzetek

közötti politikai magatartást. Ez azonban már az effektív kapcsolatok problémája.

4/Esztörténet és kapcsolat kutatás- mint a bevezetőben már említettem- szakdolgozatom két módszertani alapillére. Nyilvánvalónak tűnik, hogy diplomáciai kapcsolatok, nemcsak politikai érdekből szövődnek. Politikatörténeti diplomácia mellett "esztörténeti diplomáciáról" is beszélhetünk. Gondolkodók, vagy másodrangú propagátorok nem egyszer az eszmék terjesztésének céljával keltek utra, legjobb példa erre a keresztény vallás missziója. Hogy aztán ennek voltak burkolt gazdasági és politikai céljai, azt nincs szándékunkban kétségbe vonni. Azt el kell fogadnunk, hogy a történelemben voltak kizárólagosan eszmei indítéku, a tudati meggyőződés által motivált kapcsolatkeresések, noha a gyakorlati kivitelezésnek szinte elengedhetetlen feltétele volt a kedvező politikai viszonyok ápolása.

Mivel a szakdolgozatom témája az erdélyi és az angol unitáriusok kapcsolatai, a későbbiekben ezzel ugyanis részletesen foglalkozunk, ezért példaként ismét inkább a közismertebb puritanizmusra hivatkozánk. Mint Perry MILLER Errand Into the Wilderness című könyve is bizonyítja, a puritán zarándok-atyákat /pilgrim-fathers/ elsősorban az Erzsébet-kori intoleráns vallásüldözés, saját non-konformista meggyőződésük késztette arra, hogy az új-hazában, mint a megáldott Kánaánban, a "New Jerusalem"-ben, a szövetség-teológiájuk /Covenant Theology/ értelmében új életet kezdhessenek.⁴³

Említsünk egy másik irányú kapcsolatot is :A XVII. század folyamán, amikor a puritanizmus eszméi többé-kevésbé már megszilárdultak angol földön, van olyan magyarországi utazó, aki -megigézve a kinti lehetőségektől- ott marad, mint például JÁSZBERÉNYI Pál; mások viszont úgy viszonyulnak hazájukhoz, mint például MEDGYESI Pál, aki 1638 elején a magyar ifjakkal fogadalmat tesz Londonban a puritán eszmék itthoni terjesztésére.⁴⁴

Arra, hogy egy szűkebb, üldözöttebb, de messze toleránssabb közösség hogyan tapogatózik külföldi eszmei rokonok iránt, arra majd szakdolgozatom egészében kívánok választ adni.

2. Eszmetörténet és irodalomtudomány

Pozitív fogalmi megközelítésünk másik oldala az eszmetörténet és az irodalomtudomány diszciplináinak összevetése. Vizsgálódásainkat itt is két részre osztjuk: először az általános irodalomelméleti, majd pedig az összehasonlító irodalomtörténet e kérdésekben tett állásfoglalásait tanulmányozzuk.

a/Általános irodalomelmélet

Austin WARREN és René WELLEK a Theory of Literature című 1949-ben már klasszikussá vált, azóta sok kiadást és fordítást /magyart is beleértve/ megért művekben az irodalom tanulmányozásának kettős megközelítéséről, az ún. "külső" és "belső" meghatározottságról beszélnek.⁴⁵ Az extrinsic approach és az intrinsic study közötti lényeges különbség, hogy amíg az utóbbi az irodalmi műalkotás immanenciájáról, önálló létezőmódjáról, öntörvényuságéről beszél, addig a külső megközelítés kilép a műből és azt más tudományokhoz viszonyítja.

Megállapíthatjuk, hogy ez a szemléletbeli kettősség egyuttal kétfajta huszadik századi irodalmi iskola megkülönböztetésének elvi alapját is képezi.

Az irodalmi mű öntörvényuságát az immanens-iskola hangsúlyozza, melynek teoretikus képviselőjeként T.S. ELIOT-ot és a New Criticism elméletének legkiemelkedőbb tagjait J.C. RANSOM-ot, Cleanth BROOKS-t, I.A. RICHARDS-t, és Allen TATE-et szokták számontartani. Kulcsszavaik az irodalmi műben a "close reading" /francia képviselőiknél: "explication du texte"/ által felfedezett "ambiguitás", a "paradoxon!" és nem utolsósorban az "intenzitás".

A viszonyító iskola viszont a műalkotás értékelésénél nem csupán a struktúra ismérveit kéri számon, hanem kilépve önmaga jelenségeinek köréből, önértékeit más jelenségek értékeivel állítja szembe.

Igy WELLEK-WARREN-ék irodalomelmélete is -mely szemmel láthatólag a belső megközelítés primátusának adja a pálmát- ugyanakkor mérlegre teszi a viszonyítás lehetőségeit és határait is. Így a külső megközelítésben az irodalmat összeveti az életrajz-kutatásokkal /gyakorlatilag itt a pozitívista iskolával való szembesítésről van szó/; a pszicholó-

giával; a társadalommal /ill. a szociológiai kutatásokkal/; az eszmék történetével; ill. az irodalomnak a többi művészeti ággal való kapcsolatával.

Természetesen érdeklődésünk középpontjában az irodalomnak az eszmékkel való összevetésének a kérdése, a könyv Literature and Ideas című fejezete áll.

René WELLEK Tárgyalásmódjára a problémákat látó, nagyon kifinomult, szinte dialektikus gondolatmenet jellemző. Ugy érezzük, hogy minimális megszorításokkal elfogadhatjuk érvelését.

Abból indul ki, hogy az irodalmat sokan nagyon gyakran csak egy filozófiai gondolatnak- mint tartalomnak- a formába öltöztetéseként fogják föl. T.S. ELIOT-ra hivatkozva hangsúlyozza, hogy tulajdonképpen Shakespeare és Dante sem tekinthetők önálló gondolkodóknak. A mű tartalmi esszenziájának kivonását nézete szerint az egész mű strukturája szinli meg:

"The reduction of a work of art to a doctrinal statement- or, even worse, the isolation of passages- is disastrous to understanding the uniqueness of a work: it disintegrates its structure and imposes alien criteria of value."⁴⁶

Ugyanakkor elismeri, hogy történeti szempontból az irodalom mégis kezelhető dokumentum-, vagy illusztrációként, hiszen az irodalomtörténet korszakai párhuzamosan futnak az eszmetörténet korszakaival.

A.O. LOVEJOY által képviselt history of ideas elnevezést félreérthetőnek véli, noha az eszmetörténész The Great Chain of Being című munkáját önmagában egyedülállóan, briliánsnak tartja, hiszen egy eszmének az utját Plantontól Schellingig kutatja, mind a filozófiában, a tudományos gondolkodásban, a teológia és az irodalom történetében. Azért sem tartja meggyőzőnek a history of ideas terminológiát, mivel nézete szerint annak ellenére, hogy az eszmetörténet LOVEJOY felfogásában nem a nagy gondolkodókkal és rendszerekkel- mint a filozófia- hanem a kis rendszereket alkotó elemi eszmékkel foglalkozik; mégis, mondja WELLEK, éppen úgy a filozófia történetét képezi, mint például a verstan története is az irodalomtörténetnek egy fejezete.

Ebben a kérdésben nem érthetünk egyet René WELLEK-vel - az eszmetörténet és a filozófiatörténet releváns különbségeit

már tárgyaltuk.

Az eszmetörténet kiemelkedő korszakai közvetve megvilá-
gíthatják /indirect light/ az irodalmi fejlődést is, hiszen
számos olyan író van, mint például PASCAL, EMERSON és NIETZSCHE
akik nemcsak művészek, hanem egyuttal gondolkodók is voltak,
mondja WELLEK. Folytathatnánk a sort az angol irodalom XVIII.
századbéli POPE-jától a német klasszicizmuson és romantikán
keresztül /GOETHE, SCHILLER, SCHELLING, HÖLDERLIN/ egészen a múlt
század orosz óriásaiig, TOLSZTOJ-ig és DOSZTOJEVSZKIJ-ig, de
századunk D.H. LAWRENCE-e is azok közé tartozott, akiknél az
eszme és az irodalmi mű szorosan összefonódott.

Itt felmerül a kérdés, amit sokan a "Tendenz-Roman", a
"tézis-regény" problematikájának is érznek, nevezetesen az
értékelés kérdése, amit WELLEK így tesz fel: "Is poetry better
because it is more philosophical ? Can poetry judged according
to the value of the philosophy which it adopts or according to
the degree of insight which it shows into the philosophy
it adopts ?"⁴⁷

A kérdésfeltevés persze már sugallja a választ is: WELLEK
elveti a Dilthey-i hármastipológiát, melynek értelmében a
Geistesgeschichte atyja az emberi gondolkodástörténetnek há-
rom fő típusát különbözteti meg: a pozitivistát /Demokritosz,
Hobbes, a materialisták stb./; az objektív idealistát /Herak-
leitosz, Spinoza, Hegel stb./ és az idealista dualistát /Platon,
a keresztények, Kant, Fichte stb/. Dilthey szerint az írók
is a három csoport valamelyikéhez tartoznak: Balzac, akinél
a pszichológia szempontjából az intellektus dominál, az első-
höz, Goethe, akinél az érzelem dominál, a másodikhoz, Schiller
pedig nála az akarat lélektani motivuma ugrik ki- a harmadik
típushoz tartozik. Még inkább idegenkedik WELLEK- teljes jog-
gal- az olyan kísérletektől, melyek a festőkre és a zeneszerzők-
re is ugyanezt a tipológiát akarják ráhuzni./ Az első csoport-
hoz ezek szerint Velazquez ill. Berlioz; a másodikhoz Rem-
brandt, Rubens ill. Schubert; a harmadikhoz Michelangelo ill.
Beethoven tartoznának./

Teljesen egyetértünk René WELLEK-kel, amikor "borzongá-
sainak" ad hangot a szellemtörténet ilyen elnagyolt és felu-
letes tipológiájával szemben. Azt azonban, hogy a Geistes-
geschichte az intellectual history mintegy alternatívájaként
használható, a korábban elmondottak alapján kénytelenek vagyunk

visszautasítani./ Az intellectual history helytelen módon "szellemtörténetként" visszaadott magyar fordítására VÁRDY Béla is felhívja a figyelmet./⁴⁹

Végkicsengésként a művészi alkotás gondolattal szembeni prioritását emeli ki -példaként DOSZTOJEVSZKIJ-re és Thomas MANN-ra hivatkozik; Zoszima atya elmékedései művészi szempontból másodrangúak a Karamazov testvérekben és az író bölcséleti eszmefuttatása sem ér fel a szanatóriumi élet megjelenítésének érzékletességével a Varázshegyben.

WELLEK gondolatmenete befejezésekor egyértelműen a műalkotásnak a művészi -esztétikai- értékrend alapján történő megítélése mellett foglal állást: "Poetry is not substitute philosophy, it has its own justification and aim. Poetry of ideas, is like other poetry, not to be judged by the value of the material but by its degree of integration and artistic intensity."⁵¹

A fent elmondottakból három észrevétel látszik szükségesnek.

a/ Először is csak egyetérthetünk abban, hogy az irodalmi műalkotást mint olyat /tehát ha valójában műalkotás/ nem az általa képviselt gondolatok értéke alapján, hanem elsődlegesen az esztétikai értékrendszer normái szerint helyes megítélni. Kétségtelenül vannak azonban írók, mint például L.TOLSZTOJ vagy D.H. LAWRENCE, akik saját eszmerendszerüket kívánják illusztrálni. Az utóbbi esetben annak ellenére, hogy vissza kell utasítanunk egy irracionális, szerelem-misztikába torkolló eszmerendezert, az írói-művészi nagyságot mégsem vitathatjuk el.

Korunk szellemi áramlataiban nem egyszer előfordul, hogy az irodalom és a filozófia szoros egybefonódását kell látnunk. Legjobb példa eér az egzisztencializmus.⁵² Éppen ezért nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy megfogható eszmét keressünk a műben. Ebben az esetben vizsgálódásainkat azonban nem a "műelemzés" címkéjével fémjelezzük, hanem annak a diszciplína nevében, amit mindeközéig eszmetörténetnek és gondolkodástörténetnek hívtunk.

b/A másik megjegyzés kapcsolódik ehhez: eszmetörténet alatt nem a műben, a művészi produktumban meglevő gondolatok keresésének műveletét értjük csupán, hanem a mű mögötti és

az író fölötti, valamint a befogadó körüli törvényszerűségek hatásmechanizmusainak összességét, ennek történetiségét. Már utaltunk arra, hogy az eszmetörténet nemcsak a gondolatok minőségét, hanem az emberek tudatában való lecsapódását is vizsgálja, ugyanigy hozzátartoznak az irodalmi eszmetörténethez a különböző befogadói-, és hatásvizsgálatok is.

c/Harmadszor pedig az előbb elmondottakkal szemben talán van az eszmetörténetnek egy szűkebb értelmezési lehetősége is, természetesen erős megszorításokkal. Az irodalmi muelemzés analógiájaként ugy látszik, nem egyszer szukség van egy elszigetelt "immanens" eszme-elemzésre is, mely persze nem önmagáért valóként értelmezendő hanem éppen a hatásmechanizmus megértésének elősegítésére. Példaként említem Ponyhai Gábornak Az értékek rendszere Thomas Mann "A kiválasztott" című regényében című munkáját, amelyben a maben megjelenő értékeket, végső soron eszméket elemzi a szerző. Mint a későbbiekben látni fogjuk, az eszme "belső" ill. "külső" megközelítése lesz az a differentia specifica, melynek alapján az egyes amerikai teoretikusok a history of ideas és az intellectual history két sokáig egybemosódott terminológiáját külön választják.

B/ Összehasonlító irodalomtörténet

Az összehasonlító irodalomtörténet /komparativisztika/ különösen franciaországi képviselői sokszor éppen az eszmét tartják a közös kulturkörben élő, de különböző nemzetek irodalmi kapcsolódási pontjának. Már a BALDENSPERGER-FRIEDRICH-féle bibliográfia is számos eszmetörténeti művet tartalmaz.⁵³ A francia összehasonlító irodalomtörténeti iskolák eszmetörténettel kapcsolatos állásfoglalásait három dátumhoz köthetjük: 1931, 1956 és 1967.

a/1931-ben jelenik meg Paul VAN TIEGHEM La littérature comparée című műve, mely a negyedik fejezetében rámutat, hogy milyen nehéz éles határvonalat húzni az irodalomtörténet és az eszmetörténet között. Mindkettő rendelkezik egy saját, széles területtel, de van egy meglehetősen tágas, közös zóna is, melyen mindkét tudomány jogai érvényesülhetnek. Voltaire és Rousseau munkáira hivatkozik, melyeket ugyanugy lehet az irodalomhoz, mint az eszmék történetéhez sorolni. A kutatásnak ebben a műfajában az irodalomtörténész elválaszthatatlanul kapcsolatban áll az eszmetörténésszel.⁵⁴

A továbbiakban pedig ezt írja: "mert az, ami összeköti az irodalmakat országhatárok fölött, ami egy nemzet íróit különösképpen rokonítja némely külföldi íróval, az világnézeteknek, az emberről és az életről alkotott felfogásuknak, a művészetről szóló nézeteinek, a szépről, a természetről, a szerelemtől, az életről és a halálról kialakított érzelmeiknek analógiája."⁵⁵

b/ 1956 márciusában az első francia Nemzeti Összehasonlító Irodalomtörténeti Kongresszus az irodalomtudomány és az eszmetörténet kérdéseit tűzte napirendre. A Robert ESCARPIT zárszavával végződött kongresszus előadói közül Robert TRIONPHE javaslatot tesz az eszmetudomány/ science des idées/ és az eszmetörténet /Historie des idées/ megkülönböztetésére. Hangsúlyozza a különböző tudományok művelői közötti kollaboráció szükségességét.⁵⁶

B. MUNTEANO különbséget tesz a horizontális szintézisre törekvő általános irodalomtudomány és a vertikális szintézist felmutató eszmetörténet között.⁵⁷

c/ Végezetül pedig 1967-ben jelent meg Cl. PICHOLS és A.M. ROUSSEAU La littérature comparée címu könyve. Az általános irodalomtudomány tárgyalása után külön fejezetet szentel a Histoires des Idées kutatás lehetőségeinek. Az eszmetörténet két dátummal nyer polgárjogot- írják bevezetésükben- az egyik Paul VAN TIEGHEM 1931-es könyve, a másik pedig az 1940-ben indult amerikai folyóirat a Journal of the History of Ideas. A kétértelműség elkerülése érdekében az eszme fogalmát a szó legtágabb értelmében használják, mindenfajta szigorú filozófiai megszorítás, vagy bármiféle doktrinára való hivatkozás nélkül; mindössze azt egy hasznos eszköznél tartják, minek segítségével az esztétikai élvezet mellett megrajzolhatják egy kor tudatát és elvont gondolkodását, valamint ezzel a szenzibilitásnak egy intellektuális ábrázolását is adhatják.⁵⁸

Különbséget tesz a filozófiai ill. az erkölcsi, a vallásos, a tudományos és a politikai eszmék között. Külön fejezet hívja fel a figyelmet a veszélyekre és a korlátokra: a szerzők meghúzzák a határt a histoire des idées és a histoire des mentalités / mentalitástörténet/ között.

A befejezésben arra figyelmeztetnek, hogy az irodalmi műalkotás tisztán esztétikai szempontok alapján lehet meg-

ítélni; ugyanakkor az eszmetörténetre mégis szükség van, elsősorban a szűk hagyományos kategóriák áttörésében és az "egész" megmutatásában, különösen az általános specializálódás korszakában.⁵⁹

IV. A HAZAI MARXISTA FELFOGÁS

Mielőtt befejezésként összefoglaló történeti és elméleti áttekintést adnánk a history of ideas és az intellectual history amerikai iskoláiról, elengedhetetlennek látszik a magyarországi és ezzel a marxista álláspont ismertetése.

Mint ismeretes, a marxizmus klasszikusai filozófiájának kiinduló pontja, a létnek a tudattal szembeni egyértelmű primátusa a Német Ideológiában fogalmazódik meg: "Az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése először is közvetlenül bele van szőve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe... A tudat /Bewusstsein/ sohasem lehet más, mint tudatos lét /bewusstes sein/, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk."⁶⁰

Ez azonban nem jelenti a gazdasági tényezők determinisztikus felfogását, s ezt egyértelműen igazolják is a marxizmus vulgáris felfogása ellen írt késői, sokat idézett Engels-levelek. A többek között SCHMIDT-hez, BLOCH-hoz, MEHRING-hez és STARKENBURG-hoz írott leveleiben ENGELS többször is nyomatékosan annak ad hangot, hogy a gazdasági helyzet nem automatikusan hat, hanem a meghatározó környezetben az emberek maguk csinálják a történelmüket. /STARKANBURG-hoz/ Az anyagi létezés nem az egyetlen hatóerő, hanem a primum agens. /SCHMIDT-hez/ Ugy tűnik, hogy akik mindent a gazdasági oldalról vezettek le, elhanyagolták a formai oldalt, pedig a történelmi ideológus olyan anyagot is talál, mely az utóbbi nemzedékek gondolkodásából önállóan képződött. /MEHRING-hez/ Végül pedig a BLOCH-hoz írt levelében ezt emeli ki: "Materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én sohasem állítottunk. Ha pedig valaki ezt úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző mozzanatai ... politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé- mindez szintén kihat a történelmi harcok

menetére és sok esetben főként formájukat határozza meg" ⁶¹

Amíg MARX és ENGELS nézeteiben az ideológia fogalma elsősorban a valóság idealista és metafizikus megközelítését jelenti, addig LENIN már megvédi a fogalom jelentéskörét és magáról a "proletár-ideológiáról" beszél. ⁶²

A XX. századi nyugat-európai marxisták teoretikus képviselői közül különösen figyelemre méltó Antonio GRAMSCI munkássága, aki elsősorban az alap és felépítmény viszonylatával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a gazdasági erőknek nem kell valami titokzatos jelentőséget tulajdonítani, a természeti erők mellett az emberi erők szerepét is kiemeli. Machiavelliről és a machavellizmusról szóló nézetei mintegy illusztrálják elméletét. ⁶³

Hazai viszonyokban KÖPECZI Béla nevéhez fűződik a marxista eszmetörténet módszertanának kidolgozása. ⁶⁴

A már említett Eszme, Történelem, Irodalom című könyvében utal az ideológiáról folyó nemzetközi méretű vitára, majd ismerteti az általánosságokban elfogadott véleményeket a felépítmény, a társadalmi tudat, az ideológia és az eszme fogalmainak különbségéről. "Felépítményhez az eszmék és az azokat szolgáló intézmények tartoznak; társadalmi tudat a nézetek, képzetek és elméletek összessége egy adott társadalomban; az ideológia viszont olyan eszmék és nézetek együttese, amelyek elméletileg többé-kevésbé rendszerezett formában tükrözik az embernek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát és aktívan visszahatnak a társadalmi viszonyokra ... az eszme- a marxista filozófia szerint- a felépítmény és ezzel együtt a tudat és az ideológia legracionálisabb, leginkább fogalmi, leg-tudatosabb eleme." ⁶⁵

Az 1968-as akadémiai székfoglaló előadásában KÖPECZI rámutat az eszmetörténet kutatásának aktualitására:

" Az elmúlt fél évszázadban marxista kutatásban, részben a dogmatikus szemlélet miatt, részben objektív okokból a gazdaságtörténet, a társadalom és politikai történet került előtérbe, s legfeljebb a politikai eszméket hangsúlyozták részletesebben és alaposabban. Ilyen módon azt a látszatot keltettük, hogy magunk, akik meg vagyunk győződve arról, hogy 'az eszme anyagi erővé válhat', és vált

is a történelem folyamán, elhanyagoltuk ezt a kutatást, pedig a polgári tudomány éppen az un.'szellemi tényezők' kiemelésével tett erőfeszítéseket a dialektikus és történelmi materializmus megcáfolására."⁶⁶

Az irodalmi eszmetörténet kérdéseivel kapcsolatban KÖPECZI PLEHANOV után hangsúlyozza, hogy eszmei mondanivaló nélkül nincsen irodalmi műalkotás, éppen ezért az irodalmi műalkotás elemzésénél a nyelv és a struktúra mellett az "eszmei mondanivaló" kategóriáját hangsúlyozza. Kiemeli még az írói eszmei életrajzának- nevezetesen világnézetének- tanulmányozását és a mű eszmei hatásának vizsgálatát.

MÁTRAI László a művelődéstörténet módszertani kérdéséről írt cikkében kiemelten hangsúlyozza, " hogy a közeljövő társadalomtudományi 'felfedezéseinek' legnagyobb lehetőségei éppen a tudati problémák jobb megoldásának terén mutatkoznak."⁶⁷ Utal arra, hogy meg kell találni a kapcsolatot az eszmék mozgása és az osztályharc mindenkori mozgása között. Következtetésében rámutat, hogy egyelőre még nem rendelkezünk a művelődéstörténethez szükséges árnyaltabb kategóriarendszerrel.

A művelődéstörténet és az eszmetörténet összevetésével kapcsolatban már utaltunk az 1970-es Századok- vitára. Megjegyeztük, hogy a művelődés-, ill. kulturtörténet nézetünk szerint túl tág az eszmetörténeti kutatások számára. Elsősorban az írásbeliséghez való kötöttség az, ami megkuzza a kultur-, ill. művelődéstörténet és az eszme-, ill. gondolkodástörténet között a határt. Az "ideológiatörténet" kifejezés is elég gyakori, de ezt két szempontból nem használjuk túlságosan szívesen: egyrészt az általunk tanulmányozott eszmék nem feltétlenül tükrözik vissza a valóságot többé-kevésbé rendszerezett formában, viszont mint mások is utalnak rá, maguk az ideológiák nem mindig maradnak meg a ténylegesség szintjén.⁶⁸

Az 1970-es Századok hasábjain folytatott vitából SZUCS Jenő hozzászólását emelnénk ki, aki a többiekkel szemben nem csupán a kulturhistória általánosságaira utal, hanem ezen belül az eszmetörténeti kutatások lehetőségeiről is beszél. Különbséget tesz a német neopozitívizmus felé hárló Ideengeschichte, a " tárgyát fegyelmezetten szűkre szabó"

angol-amerikai intellectual history és a francia mentali-
 tástörténet között. A világos- sok szempontból szkepszis-
 nek hangot adó- hozzászólásban azt nem látjuk eléggé meg-
 indokoltnak, hogy miért lenne elég, ha - a hozzászóló szer-
 rint- az eszmetörténet a politikai eszmék tanulmányozásá-
 ra korlátozódna csupán. Viszont az a gondolata, hogy " nem
 kell bereteszelnünk az ajtót a modern polgári történetírás
 bizonyos részleteiben megtermékenyítő, vagy figyelemre
 méltó eredményei, sőt olykor metódusai előtt sem"⁶⁹- már
 átvezet minket az amerikai iskolák összefoglaló történeté-
 nek és elméletének bemutatásához.

V. A " HISTORY OF IDEAS" ILL. "INTELLECTUAL HISTORY" GYAKORLATA,
KIALAKULÁSA ÉS ELMÉLETE AZ USA-BAN

Mindezidáig igyekeztünk végigvezetni a dolgozat gondolat-
 menetének egészen - mind a negatív, mind a pozitív fogal-
 ni megközelítésben- e sokszor egybemosódó, ujabban egyre
 határozottabban szétváló amerikai eszmetörténeti koncepciót.
 Az itt következő utolsó fejezetben egy szinkron, egy törté-
 neti és egy elméleti szempontból történő összefoglaló rend-
 szerezésre vállalkozunk.

a/ Szinkron áttekintés

Dolgozatunk elején arra utaltunk, hogy egy potenciális
 diszciplína akkor nyer elismert polgárjogot, ha sajátosan
 kialakított módszertannal rendelkezik. Az amerikai iskolák
 az elmúlt harminc-negyven év alatt elméleti-metodológiai
 és gyakorlati munkásságukkal sokat tettek ennek érdekében.

Talán ezzel magyarázható az, hogy a pár évtizeddel
 ezelőtt megjelent tájékoztató szakirodalomban /másodfoku
 bibliográfiákban és lexikonokban/ nagyon ritkán és elvétve
 találkozunk az eszmetörténetre való utalásokkal.

Örömmel tapasztaljuk, hogy az elmúlt évek során e diszcipli-
 na több felettsébb hasznos kompendiumot tett le a tudomá-
 nyos élel asztalára.

Előszór is az 1973-ban megjelent Philip P. WIENER által
 szerkesztett ötkötetes The Dictionary of the History of Ideas-
 ra gondolunk; műfaját és lényegét már a borító is közli az
 olvasóval: "... a compendium of studies dealing with pivotal
 and recurrent ideas in the development of Western thought...
 Consisting of articles by distuinguished scholars from many
 contries, it makes an importamt contribution to an understanding

of intellectual history.." A szerkesztőségi tagok és az irodalmi tanulmányok szerzői között találjuk René WELLEK-et is. A munka jelentőségét WIENER az interdiszciplináris és internacionális vállalkozásban látja: " Departmental and national boundaries have thus been crossed in the cooperation exchange of ideas and cultural perspectives among editors and contributors."⁷⁰

Egy másik jelentős kompendium, bibliográfiai vállalkozás az 1975 ill. 1977-ben megjelent The History of Ideas A Bibliographical Introduction első, ill. második kötete, melyet Jeremy TOBEY szerkesztett. A második kötet bevezető részében utal az intellectual history és a history of ideas többfajta értelmezésére és maga is vállalkozik egy definíció megadására: "Scholars define the history of ideas or intellectual history in various overlapping and even contradictory ways. In this bibliography the history of ideas means the study of the ideas used by educated people in each era to comprehend the universe and rationalize their social institutions, arts and religions."⁷¹ A history of ideas metodológiai, könyvészeti feltárásán túl részletes bibliográfiát ad a középkor és a korai újkor eszmetörténetéről. /Az előző kötet a klasszikus antikvitást ölelte fel./Négy részre osztja a diszciplinát: külön részletes eligazító tájékoztatást nyújt a jelzett korszak filozófiai, természet-tudományos, vallási és esztétikai eszmetörténetéről.

A két ismertetett kompendium mérföldkőnek tűnik az amerikai eszmetörténeti munkák sorában.

Ugy látszik, hogy a korábbi bibliográfiai- általános és szakirodalmi- tájékoztatás szegénysége után most már jogosan örulhetünk, hogy az eddig négy kötetet megjelentetett Historisches Wörterbuch der Philosophie az Ideengeschichte fogalmán kívül is méltó helyen foglalkozik külön a history of ideas ill. az intellectual history fogalmaival és a hozzá kapcsolódó iskolákkal.

Jelzi, hogy az A.O. LOVEJOY nevéhez fuzódó history of ideas ugyanugy elhatárolja magát az általánosságokra törekvő szellemtörténettől, mint a specializált filozófiatörténettől is. Az elemi eszmék /unit-ideas/ létrejötteinek, kiterjedésé-

nek és működésének történelmi szemléleteként határozza meg a diszciplína fogalmát. Az intellectual history fogalmával kapcsolatban utal arra, hogy a második világháború után a tudományágat továbbfejlesztették, de elkülönítve azt LOVEJOY módszerétől és az intellectual history-t az amerikai történészek széles rétege mint a szellemtudományok önálló diszciplínáját alapozta meg, mégis a kifejezést egészen a legutóbbi időkig mint a history of ideas szinonimáját használták.

A fontosabb kompendiumok és a szakirodalmi tájékoztatás felvillantása után lássuk nagyon röviden az amerikai eszmetörténeti kutatások történetét.

b/Történeti áttekintés

Mint már utaltunk rá, J.H.ROBINSON volt a első, aki 1912-ben a New History című könyvében az intellectual history elnevezést használta. Már a diszciplína sajátos módszereivel megírt könyvek csak a harmincas évektől jelentkeznek.

1923-ban alakult meg az A.O.LOVEJOY által szervezett History of Ideas Club a Johns Hopkins University-n, mely céljaként az általános filozófiai koncepciók, erkölcsi, politikai és esztétikai eszmék az irodalomban, a tudományban és a művészetekben való vizsgálatát jelölte meg.

1936-ban jelenik meg LOVEJOY a műfajban messze egyedülálló műve: The Great Chain of Being. A bevezető elméleti tanulmányában megjelöli az általa tanulmányozni kívánt eszmék- unit-ideas-ok fogalmát. A szerző utal arra, hogy tudatában van az eszmetörténet, mint vállalkozás veszélyeinek és korlátainak. Három ilyen veszélyt jelöl meg: az első az elképzelhető dilettanizmus kísértése, hiszen az eszmetörténész a tudomány interdiszciplináris volta miatt számos olyan szaktudományhoz kénytelen fordulni, melyben nem feltétlenül járatos. A másik veszély pedig az, hogy az eszmetörténész egy kor vagy a filozófusok gondolatainak csak egy részével foglalkozik, ez pedig sohasem téveszthető össze az egésszel. A harmadik pedig annak a korlátnak a felismerése, hogy a tudományok szakosodása idején az eszmetörténeti kutatások minduntalan falakba ütköznek: " The history of ideas is therefore no subject for highly departmentalized minds, and it is pursued with some

difficulty in an age of departmentalized minds."74

Az 1940-ben indult és azóta megszakítás nélkül megjelenő Journal of the History of Ideas című negyedévi folyóirat tekinthető történeti áttekintésünk következő lépcsőfokának. A címlap már jelzi, hogy nem tesz különbséget intellectual history és history of ideas között, hiszen önmagát így határozza meg: "A Quaterly/ később: 'Interdisciplinary' Devoted to Intellectual History" Célja -mint hátlapja hirdeti : "to foster studies which will examine the evolution of ideas in the development and interrelations of social fields of historical study..."

Időközben azonban már számos olyan gyakorlati munka jelent meg, melyek az intellectual history szintetizáló irányultságát vallják magukénak. Ezek közül érdemes megemlíteni az 1927-ben megjelent Main Currents of American Thought című háromkötetes művet Vernon L. PARRINGTON-tól; Ralph GABRIEL The Course of American Thought 1940-es és Merle CURTI The Growth of American Thought 1943-as könyveit. Hasonló jelentőséggel bír F.O. MATTHIESSEN The American Renaissance című 1941-es műve. Ezek, mivel uttörő vállalkozásuk voltak, a műfaj klasszikusainak tekinthetők.

1948-ban jelenik meg LOVEJOY tiszteletére tanulmányainak gyűjteménye: Essays in the History of Ideas. A bevezető "Historiography of Ideas" című fejezetben rámutat arra, hogy amit ők interdiszciplináris vállalkozásként history of ideas alatt értenek, azt gyakorlatilag tizenkét különböző tudományágban művelik: nevezetesen a filozófiatörténetben; a tudománytörténetben; a folklórban; a nyelvtörténetben; a vallástörténetben; az irodalomtörténetben; az összehasonlító irodalomtörténetben; a művészet-történetben; a gazdaságtörténetben; a neveléstörténetben; a politika és társadalomtörténetben; végezetül pedig a szociológia történeti részében.

R.A. STOKHEIM az amerikai eszmetörténet két tradícióját különböztette meg. Már a századvég irodalomtörténet-szei és történészei Moses VOITTYLER és Edward EGGLESTON személyében a két lényegesen eltérő irányzatot anticipálják. A szerző szerint a puritanizmushoz való viszony alap-

ján lehet megkülönböztetni a két vonalat: amíg EGGLESTON, BEARD, BECKER, PARRINGTON és CURTI reformista történészek látván teljes mértékben elvetik a puritán tradíciót, inkább a modern tudományokhoz és a környezethez való viszonyt propagálják, addig Tyler nyomán S.E.MORRISON, Perry MILLER és Ralph GABRIEL pedig a puritán gondolkodás és az amerikai demokrácia eszméjének szoros összefonódását hangsúlyozzák.⁷⁵

A háboru után - mint már utaltunk rá- kísérletek kezdődnek a két fogalom szétválasztására, többek között M.MANDELBAUM, Rush WELTER és Leonard KRIEGER munkáiban.⁷⁶ Ez azonban már az elméleti szintetizáláshoz tartozik.

3. Elméleti összefoglaló áttekintés

Az intellectual history más tudományokhoz való viszonyáról John HIGHAM ír az Intellectual History and Its Neighbours című cikkében. Abból indul ki, hogy az eszmetörténet egy interdiszciplináris vállalkozás, s amíg más nevet és karaktert nem vett magára, addig a történelemtudomány egyik ágának kell tartani. Tágan értelmezi magát a fogalmat:

"Intellectual history may embrace simple attitudes in simple or complicated people as well as systematic knowledge or speculation. It includes Little Orphan Annie as well as Adam Smith."⁷⁷

Egy belső és egy külső jelentést is tulajdonít a fogalomnak: a belső jelentése alapján az embertudományokkal /humanities/ rokonítja- vagyis a filozófiával és az irodalommal-, amíg a külső jelentés alapján a társadalomtudományokhoz /social sciences/ sorolja, vagyis a történelemtudományhoz, gazdaságtörténethez, statisztikához, szociológiához, stb. Ennek alapján két fontos feladattal is felruházta a diszciplinát: önmaga autonómítása érdekében inkább a humanitások principiumait kell követnie, a történelem egészében való közelítésében pedig inkább a társadalomtudományok módszerein kell építkeznie.

Az intellectual history-t EKIRCH is tágabb horizonton, elsősorban a környezethez való viszonyban értelmezi:

" Intellectual history ... it does indeed try to cover political, social, economic, religious and philosophical thought but also it attempts to deal with these subjects in their historical setting. In other words it proposes to treat ideas in relation to their environment, or to their

climate of opinion ... Perhaps intellectual history can be most simply and easily defined as the broad and yet systematic study of man's thinking."⁷⁸

Már említettük, hogy a magyar eszmetörténet kifejezést-
véleményünk szerint jogosan használjuk mind a history of ideas mind pedig az intellectual history fordításaként, a gyakorlatban számtalanszor egybemosódott ez a két fogalom.

Rush WELTER szerint az eszmetörténész dilemmája az, hogy külsőleg, vagy belsőleg közelítse meg az eszmét /external or internal approach/. Amennyiben belső megközelítésről van szó, akkor a filozófia, vallási koncepciókat kell elszigetelten elemezni, mint azt LOVEJOY és iskolája teszi. A külső megközelítés pedig általában a társadalmi és környezeti tényezőket részesíti előnyben.

A history of ideas ezek szerint:

" an extended analysis of a single idea or a cluster of ideas in its successive formulations treating it in virtually isolation from other aspects of history ..."

Az intellectual history pedig:

" ... usually assumes the preeminence of the general historic process and it treats ideas it deals with as functions of that process."⁷⁹

Hasonló jellegű a megkülönböztetés a már idézett M.MANDELBAUM-nál és Leonard KRIGER-nél is.

Mindehhez befejezésként és végső összefoglalásként az eszmetörténet természetrajzáról a következőket állapíthatjuk meg:

Identitása szerint - az elmondottak alapján- úgy véljük, hogy diszciplinának tekinthető.

Jellege szerint az eszmetörténet, mint diszciplína, kétségkívül interdiszciplináris.

Módszerei: az analízis, a szintézis és a relációvizsgálat.

Analízis alatt- kisebb megszorításokkal- a műalkotás immanens megközelítéséhez hasonlóan egy relative izolált belső eszmeelemzést értünk./ pl. LOVEJOY/

251-

Szintézisre két szempontból is szükség van. Az egyik maga az analízis által támasztott igény: egy bizonyos "interdiszciplináris szintézis", mely egy eszmének a különböző tudományokban való fellelhetőségét vizsgálja. / Szentén LOVEJOY/ Ebben a fázisban van kiváltképpen szükség a különböző tudományágak művelőinek kollaborációjára, az elengedhetetlen "team-munkára".

Ezen túlmenően szükség van egy történelmileg konkrét "kor-szintézisre" is, mely alatt nem a szellemtörténet miszticizmus felé hajló Zeitgeist fogalmát, hanem a sokkal árnyaltabb climate of opinion kutatást értjük.

/Pl. BAUMER/

Végezetül a harmadik, de talán a legfontosabb módszer a relációvizsgálat, mely az eszmék, a gondolatok és azok befogadása, tudati lecsapódása az egyes emberek, csoportok és osztályok történelmileg mindig is meghatározott világlátásában. /Pl. BRINTON/ A relációvizsgálat- nézetem szerint- nemcsak módszere hanem egyuttal tárgya és célja is az eszmetörténetnek.

Ezek az alapvető módszerek, módszertani elvek határozták meg az eszmetörténeti kapcsolat kutatás műfaját választott szakdolgozatom témáját. Megkísérlem majd felvázolni a vallási és a politikai liberalizálódás folyamatát éppugy végigjáró és a vallási tolerancia gondolatát hasonlóképpen hirdető erdélyi és angliai fejlődés megegyező és eltérő vonásait, az egymásra gyakorolt hatásokat, mindvégig szem előtt tartva:

" the development of the three controlling principles that have characterized the movement, namely: complete mental freedom, unrestricted reason, and generous tolerance..."⁸⁰

+ + +

JEGYZETEK

- 1/ Az eszmetörténet módszertanára vonatkozó hazai és amerikai /érintőlegesen német és francia/ irodalom szakbibliográfiája a dolgozat végén egy zárt egységet képez. A jegyzetekben megelégszünk a bibliográfiai tétel sorszáma-ra való hivatkozással és a megfelelő lapszám feltüntetésével. Természetesen ha a hivatkozott mű még részben sem metodológiai jellegű, akkor bibliográfiai adatatait a jegyzetekben rögzítjük. AMcFarland szöveggyűjteményében publikált cikkek lapszámát az antológia, nem pedig az eredeti publikáció adatai szerint közöljük.
- 2/ 33
- 3/ 63 165.1.
- 4/ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme Bp.1924
- 5/ R.H.Tawney: Religion and the Rise of Capitalism London 1926
- 6/ Kretzoi Mikósné: Az amerikai irodalom kezdetei 1607-1750 Bp.1976. 53-54.1.
- 7/ Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig Bp.1917; Anglo-Hungarian Historical and Cultural Relations Debrecen 1969. stb...
Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika Bp.1945; Hungary and the Anglo-Saxon World Bp.1944. stb...
- 8/ 22
- 9/ 51 v.1.
- 10/ 8 Achter Band 806.1.
"ein Aspekt der Geschichtswissenschaften und Geschichtsschreibung der die geschichtlich wirksamen Ideen und geistigen Strömungen erforscht und darstellt, im Unterschied zu denjenigen Formen der Geschichtswissenschaft, die sich vorwiegend mit dem Ereignissen sowie mit dem wirtschaftl., sozialen und polit. Zuständen beschäftigen."
- 11/ 2/ 135.1.
"Die Ideengeschichte kann heute als spezifische Ausprägung der Literatur,- und Geistesgeschichte und so

auch als deren Verbindungsglied mit Philosophiegeschichte, von der sie ausgegangen ist, aufgefasst werden."

12/ 28 38.1.

13/ pl.3

14/ 7, 18, 33

15/ 28 40.1.

16/ J. Burckhardt: Weltgeschichtliche Betrachtungen
Berlin 1905.

L.von Ranke: Über die Epoche der neueren Geschichte
München- Leipzig 1917.

J. Huizinga: Wege der Kulturgeschichte
München 1930.

17/ Georges Duby-Robert Mandrou: A francia civilizáció története Bp.1976

18/ 49

19/ 13 124.1.

20/ 33 124.1. ld. még: J.P.Goff: Van-e Anneles-iskola Századok 1968.1-2.sz.

21/ 14 3.1.

22/ 42 17.1.

23/ u.o.

24/ u.o. 3-4.1.

"By the history of ideas I mean something at once more specific less restricted than the history of philosophy. It is differentiated primarily by the character of the units with which it concerns itself. ... it divides that material in special way, brings the parts into new groupings and relations, views it from the standpoint of a distinctive purpose.... Its initial procedure may be said to somewhat analogous to that of analytic chemistry. In dealing with the philosophical doctrines.. it cuts into the hard and fast individual systems, for its purposes, breaks them up into their component elements into what maybe called their unit-ideas... It is true that, just as chemical compounds differ in their sensible qualities from the elements composing them, so the elements of philosophical

doctrines, in different logical combinations,
are not always readily recognizable."

25/ 64 287.1.

26/ 9 78.1.

27/ Journal of Philosophy 1939. 457.1.; idézi 45 33.1.

28/ 7 17.1.

29/ u.o.4.1.

30/ u.o. 6.1.

31/ 45

32/ 55 1.1. és idézi 14 5.1.

33/ 2 296.1.

Bacon:" No man hath propounded to himself the general state of learning to be described and represented from age to age, as many have done the works of Nature and State civil and ecclesiastical; without which the history of the world seemeth to me to be as the statue of Polyphemus with his eye out: that part being wanting which doth most show the spirit and life of the person."

Johnson:"There is not part of history generally useful as that which relates to the progress of the human mind, the gradual improvement of reason, the successive advances of science, the vicissitudes of learning and ignorance, which are the light and darkness of living beings, the extinction and resuscitation of arts, and the revolution of the intellectual world."

34/ u.o. 295.1.

35/ Perry Miller: The New England Mind The Seventeenth Century 1939

36/ G.M.Trevelyan:English Social History Penguin Books /1942/ 1974. 9.1.

37/ u.o. 10.1.

38/ 19 97.1.

39/ 22

40/ 7 3.1.

41/ 3 194.1.

42/ 18

43/ Perry Miller: Errand Into the Wilderness N.Y.1964.

44/ Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon Bp. 1977. 27.1.

45/ 68

46/ u.o. 110.1.

47/ u.o. 114.1.

48/ u.o. 117.1.

49/ Várdy Béla: A magyar történettudomány és a szellem-történeti iskola Hungarian Historiography and the Geistesgeschichte School. Cleveland. O. 1974.

50/ 68 121.1.

51/ u.o. 124.1.

52/ 31

53/ 1

54/ 67 102.1.

"Dans ce genre d'études l'historien littéraire est indissolublement liée a l'histoire des idées "

55/ idézi: 33 48.1.

56/ 39 15.1.

" sur le plan national, nécessité pour le littéraire de faire équipe de l'art et des religions, de sociologue, le philosophe, le juriste et l'historien.."

57/ u.o. 20-30.1.

58/ 54 121.1.

59/ u.o.138.1.

"L'intérêt de telles enquêtes est briser les catégories étroites, voire étreiguées, imposées par la spécialisation pédagogique"

60/ Marx és Engels Válogatott művei három kötetben
Bp. Kossuth 1977

1. kötet 79.1.

61/ u.o. 825.1.

62/ Filozófiai Fiszlexikon Bp. Kossuth 1976. 148.1.

63/ 33 38-39.1.

64/ 32 33 34 35 36

65/ 33 11-12.1.

66/ 34 148.1.

67/ 50 1237.1.

63/ 23 9.1.

" Az ideológiák sohasem maradnak a ténylegesség /verité de fait/ síkján, mint a tudomány, hanem a "kell" szférájára néznek. Ennyiben mindig van bennük valami az utópiából."

69/ 63 164.1.

70/ 10 VII.1.

"Analitical Table of Contents" alapján a négy kötet / az ötödik mutató/ alfabetikus sorrendben közli a címszavakat, de hét szempont szerint csoportosítja a tanulmányokat.

Az elsőhöz így a természet külső rendszeréhez kapcsolódó tudományok /biológia, fizika stb./ eszméit közli./címszavak pl. Alchemy,Cosmolgy,Nature, Space stb./

A második az emberi természet és az ehhez tartozó tudományok, pl. antropológia, pszichológia eszméit alkotják./Címszavak: Love, Primitivism, Dignity, Witchcraft stb./

A harmadik csoport az irodalmi és esztétikai eszméket /pl. Allegory,Catharsis, Expressionism, Literary Criticism, Romanticism .. /rögzíti.

A negyedik egységhez a történelemhez kapcsolódó címszavak tartoznak./pl. Cycles, Determinism,Periodization, Zeitgeist stb .../

Az ötödikhez a gazdasági, politikai és ideológiai eszmék tartoznak./pl. Historical and Dialectical Materialism, Ideology, Marxism, Nationalism stb .../

A hatodik csoport a vallásos és filozófiai, a hetedik pedig matematikai, logikai, nyelvészeti címszavakat gyűjti egybe.

Igy az előzőhöz olyanok tartoznak, mint pl.:

Buddhism, Existencialism, Heresy, Religious Toleration, az utóbbihoz pedig pl.: Axiomatition, Number, Linguistics stb.

71/ 66 1.1.

72/ 27 Band 3. 1147.1.

73/ u.o. Band 4. 431-432.1.

"... der Ausdruck wurde jedoch bis in die jungste Ver-

gangenheit noch als Synonym für 'History of Ideas'
benutzt."

74/ 42 21.1.

75/ 60

76/ 45 69 37

77/ 25 52.1.

78/ 14 2. és 3.1.

79/ 69 40.1.

80/ Earl Morse Wilbur: A History of Unitarianism In
Transylvania, England and America.
Cambridge, Massachusetts 1952. 486.1.

+ + + + +

BIBLIOGRÁFIA

- 1 F.Baldensperger-W.P.Friedrich:Bibliography of Comparative Literature N.Y. 1950
- 2 H.E.Barnes: A history of historical writing N.Y./1937/ 1963
- 3 Franklin L.Baumer: Intellectual History and Its Problems
The Journal of Modern History 1949. 191-203.1.
- 4 George Boas: The History of Ideas An Introduction N.Y. 1969
- 5 George Boas: The Historiography of Ideas Proceedings of the American Philosophical Society Vol.78. No.38
- 6 Geroge Boas;H.F.Chernis/szerk/Studies in Intellectual History Baltimore 1953
- 7 Crane Brinton: Ideas and Men The Story of the Western Thought /1950/ 1963. N.Y.
- 8 Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden. Wiesbaden.1969.
- 9 R.S.Crane: Literature, Philosophy and the History of Ideas
Modern Philology 1954. 73-83.1.
- 10 Dictionary of the History of Ideas Studies of Selected Pivotal Ideas. Vol I-V.Philip P.Wiener ed.in chief Charles Scribner's Sons. N.Y.1973.
- 11 John Dunn: The Identity of the History of Ideas Philosophy 1968. 85-104.1.
- 12 Elekes Lajos:A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben Századok 1970. 126-131.1.
- 13 Elekes Lajos:/Utószó P.Mandrour cikkéhez/Századok 1970. 123-125.1.
- 14 Arthur A.Ekirch Jr: American Intellectual History. American Historical Association's Service Centers for Teachers of History. Washington, D.C. 2nd ed. 1967. 1-33.1./Ld.McFarland: Readings/
- 15 Esztétikai Kislexikon Bp. Kossuth 1972
- 16 John Fischer: On Introducing History of Ideas J.H.I. 1970.
- 17 Földes Éva: A kulturális fejlődés néhány kérdése Századok 1967. 1242.1246.1.
- 18 Frank Tibor: The British Image of Hungary 1865-70. Bp.1976.
- 19 Felix Gilbert: Intellectual History: Its Aims and Methods
Daedalus /Historical Studies Today/ 1971. 80-97.1.
- 20 Louis Gottschalk: Understanding History N.Y. 1958

- 21 John C.Green: Objectives and Methods in Intellectual History Missisipi Valley Historical Review XL IV. /1957-58/ 58-74.1.
- 22 Hanák Péter: A kultúra sugárveszélye. Princetoni beszélgetés Carl Schorske művelődéstörténésszel. Élet és Irodalom 1978. január 7. 7.1.
- 23 Hanák Tibor: Ideológiák és korunk London 1969
- 24 John Higham: American Intellectual History: a Critical Appraisal. American Quaterely 1961. /summer Supplement/
- 25 John Higham: Intellectual History and Its Neighbours J.H.I. 1954. 339-347.1. /Ld.McFarland: Readings ... és Wiener: Ideas.../
- 26 John Higham: The Rise of American Intellectual History American Historical Review 1951. 453-471.1.
- 27 Historisches Wörterbuch der Philosophie /eddig: 1-4 kötet/ Szerk. J. Ritter és K. Grunder. Basel/Stuttgart 1976.
- 28 H. Lukács Borbála: Szellemtörténet és Irodalomtudomány Bp. 1971
- 29 Hajo Holborne: The History of Ideas American Historical Review 1968. 683-695.1.
- 30 International Encyclopedia of Social Sciences /szerk. Crane Brinton/ Vol.2. 462-467.1.
- 31 Everett W. Knight: Literature Considered AS Philosophy The French Example N.Y. 1962.
- 32 Köpeczi Béla: A magyarság külföldi képe Kritika 1966. 3-13.1.
- 33 Köpeczi Béla: Eszme, Történelem, Irodalom Bp. 1972
- 34 Köpeczi Béla: Eszmetörténet -irodalomtörténet MTA Nyelv,- és Irodalomtudományok osztályának közleményei XXV.k. 1968 145-159.1.
- 35 Köpeczi Béla: Eszmetörténet és műelemzés Nyelv és Irodalom /A TIT irodalmi-nyelvi választmányának tájékoztatója/ 1972/2. 45-52.1.
- 36 Köpeczi Béla: Nyelv, struktúra, eszme az irodalomban Magyar Tudomány 1972/4
- 37 Leonard Krieger: The Autonomy of Intellectual History J.H.I. 1973. 499-516.1.
- 38 Paul O. Kristeller: The History of Philosophy and the History of Ideas Journal of the History of Philosophy 1964

- 39 Littérature Général et Historie des Idées Actes du premier
Congress National de Littérature Comparée. Bordeaux 2,3 et
4 Mars 1956 /Société Nationale Française de Littérature
Comparée/
- 40 Bert J.Loewenberg:The History of Ideas 1935-1945 N.Y. 1947.
- 41 A.O.Lovejoy:Essays in the History of Ideas Baltimore
John Hopkins Press, 1948.
- 42 A.O.Lovejoy:The Great Chain of Being a Study of the History
of an Idea 1936, Harvard University Press Cambr.Mass.
- 43 A.O. Lovejoy:Reflections on the History of Ideas J.H.I.
1940. 3-23.1./Ld. Wiener:Ideas.../
- 44 A.O.Lovejoy:Reply to Prof.Spitzer J.H.I. 1944. 204-219.1.
- 45 Maurice Mandelbaum:The History of Ideas, Intellectual History
and the History of Philosophy, History and Theory Beiheft 5.
1965. 33-66.1.
- 46 Gerhard Masur:Wilhelm Dilthey and the History of Ideas. J.H.I.
1952. 94-107.1.
- 47 J.A.Mazzezo:Some Interpretations of the History of Ideas
J.H.I. 1972. 379-394.1.
- 48 Makkai László: Társadalmi pszichológia, társadalmi mentalitás
Századok 1967.1246.1248.1.
- 49 Robert Mandrou: A magas kultúra és a népi műveltség a
XVII-XVIII. századi Franciaországban Századok 1970.119-124.1.
- 50 Mátrai László: A művelődéstörténet néhány módszertani problé-
mája Századok 1967. 1236-1242.1.
- 51 C.K.McFarland/szerk/:Readings in Intellectual History
The American Tradition Holt, Rinehart and Winston Inc. 1970.
- 52 Pamlényi Ervin:A kulturtörténet fogalmáról, tárgyköréről
Századok 1970. 199-1
- 53 R.H.Pearce:A Note on Method in the History of Ideas
J.H.I. 1948. 372-379.1.
- 54 C.Pichois et A.M. Rousseau: La littérature comparée
Paris.1967.
- 55 James H.Robinson:New History N.Y. 1912.
- 56 R.Várkonyi Ágnes:Művelődéstörténeti törekvések az európai
és a hazai történettudományban Századok 1970. 136-148.1.
- 57 A. Schleisinger:R.Stokheim:American Intellectual History
History and Theory 1968. 217.224.1.

- 58 Quentin Skinner: Meaning and Understanding in the History of Ideas History and Theory 1969. 3-53.1.
- 59 Leo Spitzer: Geistesgeschichte vs. History of Ideas... J.H.I. 1944. 191-203.1.
- 60 Robert A. Stokheim: American Intellectual History and Historians Princeton University Press. 1966.
- 61 Robert A. Stokheim: The Writing of American History of Ideas Two Traditions in the XXth century J.H.I. 1964. 257-278.1. /Ld. McFarland: Readings.../
- 62 Székely György: Hozzászólás a magyar művelődéstörténet időszerű feladataihoz Századok 1967 1248-1250.1.
- 63 Szűcs Jenő: Hozzászólás a kulturtörténet elmélet vitájához Századok 1970. 164-166.1.
- 64 Harold A. Taylor: Further Reflections on the History of Ideas Journal of Philosophy 1943. 281-299.1.
- 65 F. J. E. Teggart: A Problem in the History of Ideas J.H.I. 1940. 494-503.1.
- 66 Jeremy L. Tobey: The History of Ideas: A Bibliographical Introduction Vol. II. Medieval and Early Modern Europe. Santa Barbara, California and Oxford, England Clio Press 1977.
- 67 Paul Van Tieghem: La littérature comparée Paris 1931
- 68 René Wellek and Austin Warren: Theory of Literature /1949/ /Penguins/1976.
- 69 Rush Welter: The History of Ideas in America. An Essay in Redefinition. Journal of American History 1965. 599-614.1.
- 70 Philip P. Wiener-Aaren Noland: Ideas in Cultural Perspectives New Jersey 1962.
- 71 Philip P. Wiener: Some Problems and Methods in the History of Ideas. J.H.I. 1961. 531-548.1. /Ld. Wiener: Ideas.../
- 72 R. Richard Wohl: Intellectual History An Historian' View The Historian 1953. 67-77.1.

RÖVIDÍTÉS

J.H.I.= Journal of the History of Ideas

l.= lap

AZ ANGOL ÉS AZ ERDÉLYI UNITARIZMUS
KEZDETEI - ACONTIUS HATÁSA

I. Acontius a toleranciáról és az angol unitarizmus kezdetei

"Az ember természeténél fogva nincs elkötelezve egyetlen egyházhoz, nincs hozzákötve egyetlen szektához sem, önként csatlakozik ahhoz a közösséghez, amelyben hite szerint megtalálja az igaz vallást és az Istennek tetsző kultuszt."

John Locke: Epistola de tolerantia /1689/

Locke-ra, Newtonra és Miltonra -mint szellemi elődökre és rokonokra valószínűleg jogosan buszke az ebben a korszakban ariánus és szociniánus mozgalomként számontartott angol unitarizmus.¹ Kevesen tudják azonban, hogy Locke-nak e már klasszikussá kanonizálódott sorainál több mint 120 évvel korábban egy olasz származású, Svájcban és Angliában élő humanista hasonlóan merész és nemes nézeteknek: a vallási toleranciának ad hangot a több nyelvre lefordított híres művében a Satanae Stratagemata-ban. A könyv szerzője nem a felvilágosodás évszázadában működött, hanem a reformáció hitvitáitól megperzselt XVI. századi Európában. Jacobus Acontius /Giacomo Aconcio/, /1520/?/-1567/ életművéről van szó. Ezt az életművet, valamint annak az angol és az erdélyi unitarizmus kialakulására tett hatását kívánom a következőkben bemutatni.

Felvetődik a kérdés, hogy miért éppen a köztudat számára ismeretlen, sőt az európai antitrinitarizmus humanista gyökereinek ismerői számára is csak haloványan derengő életpályára irányítom a figyelmet a dolgozatom elején.

Tudomásom szerint PIRNÁT Antal német nyelvű munkáján kívül² Acontius európai és erdélyi hatását Magyarországon még nem ismertették.

Amikor az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak történetét kezdtem kutatni, az a kérdés foglalkoztatott, hogy vajon az egy évszázaddal korábban kialakult erdélyi antitrinitarizmus gyakorolhatt-e hatást a mozgalomként csak a XVII.

század második felében kibontakozó angol szocinianizmusra. Elképzelhető-e egy - esetleg könyvszállításoknak, vagy diákok peregrinációinak köszönhető - kelet-nyugat irányú "eszme-mozgás"?

Mindehhez az angol unitarizmus geneziséét kézenfekvő nagytó alá venni. Acontius személyében egy olyan közös eszmei forrásra leltem, aki - ha nem is a tanításával, mivel nem volt antitrinitárius-, hanem a dogmatizmuson túlmutató szabad szellemével döntően meghatározta az erdélyi és az angol unitarizmus kialakulását. Életműve katalizátor funkciót töltött be a szabadelvu kereszténység európai kialakulásában.

Az angol antitrinitarizmus korai korszakának kutatói: R. WALLACE /1850/³, a francia G. BONET-MAURY /1881/⁴, E. M. WILBUR /1952/⁵ alapján H. J. MCLAHLAN megállapítja:

" socinianism may be regarded as a blend of Italian rationalism with Polish Anabaptist tendencies." ⁶

Vizsgáljuk meg, hogy mennyiben fogadható el ez az állítás! Erdéllyel ellentétben, a XVI. századi Angliában még nem beszélhetünk zárt ideológiai rendszerű antitrinitarizmusról. Mint látni fogjuk, az angol unitarizmus csak a XVII. században - éppen az angol polgári forradalom idején - izmosodik mozgalmá. Gyökerei azonban a XVI. század derekáig, VI. Edward /1537-1553/, majd Erzsébet királynő uralkodásáig nyulnak vissza. BONET-MAURY az angol unitarizmus eredetét kutatva megvizsgálja annak kapcsolatát az anglikán egyházon belüli több évszázadra visszamenő nonkonformizmussal /pl. Wiclif/, a holland humanista gondolkodással /Erasmus/ ill. a németalföldi anabaptizmussal, rávilágít annak svájci, olasz /Ochino, Acontius/ és nem utolsó sorban a spanyol gyökereire. /Servet/

1. A Strangers' Church szerepe

Mindezek az ide en eszmék találkozhattak az emigráns üldözöttek számára a VI. Edward idején Cranmer bíboros kezdeményezésére létrehívott Strangers' Church-ben, amit a londoni Austin Friarban építettek, 1550-ben. Ugyanakkor WILBUR-nek is valószínű igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy a mozgalom kialakulása az egyes országokban nemcsak az "import-eszmék" hatásának, hanem egy független, öntörvényű fejlődésnek is köszönhető. ⁷

Mégis, a rendelkezésre álló adataink azt bizonyítják, hogy az 1550-ben alapított - Véres Mária uralkodása alatt 1553 és

1558 közötti években felfüggesztett - Strangers' Church szerepe az angol unitárius⁸eszmé születése szempontjából rendkívül jelentős.

VI. Edward patense engedélyt ad azoknak a "németeknek és más idegeneknek", akik a "pápaság tyrranizmusa elől" száműzetésbe kényszerülnek, hogy Londonban templomot építsenek, az evangélium tiszta hirdetésének céljából.
/evangelii incorrupta interpretatio/

Ennek a patens-levélnek közép-európai vonatkozása is van: a Strangers' Church első püspökévé lengyel nemst, Jan Laski-t nevezik ki: "Volumus praetera, quod Ioannes a Lasco, natione⁹Polonus, homo propter integritatem et innocentiam vitae ac morum, et singularem valde celebris, sit primus et modernus Superintendens dictae Ecclesiae..."⁸/Azt kívánjuk, hogy a lengyel születésű Jan Laski, kinek élete és erköl-cse tisztasága és ártatlansága közismert, muveltsége páratlan- ő legyen az említett egyház első és rendes püspöke../

A Laskiak a XVI. századi Lengyelország előkelő nemesei, a felvidéki- ebben az időben elzálogosított Késmárk urai-, Jan Laski, annak a Laski Jeromos /1496-1541/ diplomatának az unokaöccse, aki Zápolya követeként járt VIII.Henriknél⁹ és annak az Albert Laskinak /1536-1605/az unokatestvére, aki a XVI. század egyik legnagyobb kalandoraként Angliában is megfordul, ahol Shakespeare kortársával, John Dee-vel barátkozik össze, 1583-ban viszont a lengyelországi birtokán látja vendégül az angol mágust.¹⁰

Jan Laski 1549-ben Kelet-Frizlandból érkezett Angliába, ahol 1553-ig volt az idegenek püspöke.

Laskin kívül a Strangers' Church működésében nagy szerepet játszottak a bázeli humanista kör tagjai. Bernardo Ochino /1487-1565/, az eredetileg kapucinus barát például 1547-ben Cranmer bíboros meghívására Pietro Martire Vermigli-vel érkeznek a szigetországba. Ochino a bázeli C.S.Curione-tól kapott ajánlólevelet VI.Edward preceptorához. A híres Dialogi XXX című művében Ochino két párbeszédben foglalkozik a trinitás kérdésével, amit később többször is átvesznek- kisebb módosításokkal- a szociniánusok.

Pietro Bizarri, az olasz származású humanista szintén Angliában telepedett le 1548-ban és mint Bedford grófjának a titkára és az oxfordi St. John's College tanára itt írta meg

1569-ben a könyvét a "törökök magyarországi háborujáról."¹¹

Laelius Socinus /1525-1562/ -Faustus Socinus nagybátyja-szintén járt Angliában 1547 és 1548 folyamán, már ő is megkérdőjelezte Kálvinnak és Bullingernek a szentháromságról alkotott nézeteit. Persze Servetnek az egyértelmű antitrinitárius nézeteivel szemben a Strangers' Church szabad szellemű humanistái inkább "extra-trinitárius", mintsem egy biblicizmuson alapuló unitárius nézeteket hirdettek.

A bázeli kör vezetőjét sem hagyhatjuk említés nélkül: a humanista Sebastian Castellio /1515-1563/, Kálvin nagy ellenfele, a De haereticis /1554/ szerzője, WILBUR szerint a liberális kerszténység valódi megalapítója munkásságával láthatóan jelentős befolyást gyakorolt Angliában.¹² Castellio szellemi köréhez tartozott az 1559-től a haláláig Angliában élő Jacobus Acontius is.

2. Acontius élete és munkássága

Noha Acontius nem tekinthető antitrinitárius gondolkodónak, munkássága páratlan jelentősége, a "XVI. századi fölszabadult modern szellem" /Pirnát/ népszerűsége olyan közös eszmei kutató, amiből az angolok és az erdélyiek egyaránt merítettek. Életművének tanulmányozásával reprezentálhatjuk az unitárius-szabadelvű gondolkodás kialakulásának sajátosságait.

Biográfiájának és munkásságának monográfia-jellegű feltárása még a nemzetközi tudományos téren is elvégzendő feladat. Az évszázadokig kéziratban lappangó kisebb műveit a huszas évek végén rendezték sajtó alá precíz német tudósok: HASSINGER és KÖHLER.¹³

Jacobus Acontius, e jellegzetesen reneszánsz polihisztor: jogász, katona, filozofus, teologus, történész, mérnök 1520 körül /egyes feltevések szerint már 1492-ben/ született Tridentben, Olaszországban. Szülőházájában jogot tanult, majd Milánóban Madruzzo kardinális titkára lett. Barátjával, Francesco Betti-vel először Bécsbe mennek, Miksa császár udvarába, majd Zürichbe és Bazelbe, ahol hamarosan kapcsolatba kerülnek az ottani humanista körökkel.

Zürichben Acontius Ochino házában lakik, szoros barátságot épít ki Josias Simler-rel, Johann Frisius-szal és Johann Wolf-fal, aki a zurichi Fraumunster templom lelkésze, neves hebraista és teologus, Laelius Socinus jó barátja.

Ebben az időben jelennek meg első vallásos tárgyú írásai: Dialogo di Giacomo Riccamati és a Somma brevissima della

dottrina Chrisiana. Acontius Bázelen valószínű bemutatott Curione-nak. Itt adja ki 1558-ban Francesco Betti-nek ajánlva könyvét, a De Methodo-t, amit a későbbiekben még részletesen ismertünk.

Acontius Bázelenből Strassburgba kerül, ahol olasz protestánsokkal és angol emigránsokkal találkozik. Valószínűvel barátokozott össze és 1559-ben, Erzsébet királynő trónralépése után együtt utaztak Angliába. A királynő Acontiuszt azonnal általános és katonai mérnökként alkalmazta.

Az olasz emigráns természetesen hamar tagja lett az 1559-ben újra megnyitott Strangers' Church-nek. Szabad szelleme hamarosan összeutközött Grindal érsekkel, aki kiközösítette Adrian van Haemstede holland származásu lelkészt anabaptista nézeteiért.¹⁴ Acontius az Epistola apologetica pro Hadriano Haemstedio et pro ipso c. levelében védelmébe vette a holland anabaptistát, ennek következtében megtagadták tőle az urvacsorát. Másfél évvel később, 1562-ben Haemstede visszavonta nézeteit. Acontius-tól viszont nem maradt hátra ilyen jellegu irat.

A Grindal érsekkel való konfliktus azonban nem zavarta meg az uralkodó iránt tanusított bizalmát. Valószínű Angliában írta élete főművét, a Bázelen 1565-ben kiadott Satanae Stratagemata-t és ezt Erzsébet királynőnek dedikálta.

Acontius ebben az időben Európa számos tanult tudosával levelezett. A Johann Wolf-hoz írt 1562-es levélből ismerjük meg az életrajzának egyes eseményeit, 1565-től viszont fennmaradt egy Ramustól származó levél¹⁵, amelyben a hires francia filozofus melegen üdvözli a frissen megjelent Satanae Stratagemata szerzőjét. Ramus az akkor éppen Párizsban tartozkodó Jan Laski-tól hallott róla és elsősorban a geometriai-technikai munkáit kívánta megismerni. A Stratagemata-ról írja a következőket, amit az angol fuditásban idézünk:

"Meanwhile our booksellers, on return from Frankfurt to, Paris, brought back the eight books of the Stratagemata with the reading of which I was not merely extremely refreshed myself, but I placed them in the hands of some theologians here of superior repute and literature, who approved to admiration the modesty of the style and the prudence of discussion."¹⁶

Ramus a levelében John Dee-re is hivatkozik, ebből következtethetünk arra, hogy Acontius és az angol mágus jól ismerték egymást.

Acontius nem sokkal a Stratagemata megjelenése után, 1567-ben meghalt. Két olasz nyelvű munkát hagyott még hátra; az egyik az Una essortatione al timor di Dio, amit barátja, a szintén Angliában élő Giovanni Battista Castiglione ajánlott Erzsébet királynőnek kiadásra.¹⁷ Az írás költői betéteket is tartalmaz és BONET-MAURY szerint "testimony to his evangelical piety!"

Szólni fogunk még a Della osservazione et avverimenti che haversi debbono nel leger delle historie c. történelemelméleti munkáról, amely a kortárs angol gondolkodókra, Blundeville-re gyakorolt hatást.

a/ A módszerről /De Methodo, 1558/

Bacon Novum Organon-ját hatvan, Descartes hasonló című művét hetvenöt évvel előzte meg Acontius. Módszeren Acontius a tudományok tanulmányozásának és a tanításának a helyes útját érti. Így végső soron a logikával foglalkozik, nem véletlen tehát, hogy a már említett Blundeville-nek az The Art of Logick című munkája is Acontiusra nyulik vissza. Az igazság ismeretéhez való eljutáshoz Acontius szerint arra az intelligenciára van szükség, hogy az igazat meg tudjuk különböztetni a hamistól. Kétfajta módszer létezik: az egyik, amely keresi az igazságot, a másik pedig az igazság feltételezett ismeretéből indul ki. Több szabályt dolgoz ki; az egyik szerint, először az ismeretebb dolgokat kutatjuk, s csak ezután az ismeretlent. /BONET-MAURY felhívja a figyelmet, hogy ez lesz Descartes harmadik szabálya./ Továbbá: az egyestől kell eljutni az általánosig, majd az általánostól vissza az egyesig. Ha a genus-t ismerjük, akkor a részeit, a species-t is ismerni fogjuk.

Acontius és Descartes későbbi gondolatai között meglepően nagy a hasonlóság. BONET-MAURY Descartes karteziánus tanítványainak leveleivel is bizonyít, akik szerint Acontius az analitikus módszer megteremtésével nemcsak anticipálta a nagy ujkori filozófust, hanem valószínű elsőkézből is ismerhette az olasz humanista írásait.

b/ A türelemről /Satanae Stratagemata, 1565/

Mivel Acontius e főművének angol fordításához¹⁸ sajnálatos módon eddig még nem jutottam hozzá, annak szellemi tartalmát csak kivonatokból és másodkézből ismerem, így a következőkben a már említett BONET-MAURY, PIRNÁT Antal és Jean JACQUOT¹⁹ írásaira fogok támaszkodni.

Ezt az egyedülálló művet méltatlanul hanyagolja el a tanulmányos közismeret. "Az 1600-as évek vallási mozgalmairja PIRNÁT- valósággal tömegek olvasmányává tették ezt a felvilágosodott gondolkodást hirdető, s az egyházi hierarchiát keményen támadó művet." Csak 1610 és 1664 között tizenkét kiadása jelent meg, ezek között német, francia, két holland és két angol fordítás is található. Öt évvel az első kiadás után pedig megszületik az erdélyi átdolgozás, amiről a következőkben még lesz alkalmunk szólni.

Acontius Stratagemata-ja u.n. "eirenicon" /békeajánlat/, amely az egymást megégető felekezeti hitviták tüzeit akarja eloltani. A mű anticipálja a XVII. századi protestantizmuson belül jelentkező irénizmust, amely a megosztott lutheranizmus és kálvinizmus egységét próbálta újra megteremteni.

BONET-MAURY rámutat, hogy a mű alapvetően poétikai jellegű, hiszen a világot, mint a sötétség és a világosság, a megosztottság és az egység, a Sátán és a Krisztus konfliktusának allegoriájaként értelmezi. A Sátán az emberi megosztottság, a széthuzás szimbólumaként szerepel. PIRNÁT szerint a mű alapvető problémája az, "hogy hogyan kerül az egyház ellentétbe saját hivatásával, hogyan válik az Isten által az igazság terjesztésére szánt szervezet tévtanok védőjévé, a szeretet vallása eszeveszett gyűlölködés és vérontás forrásává, és hogyan váltja fel az evangéliumi szegénységet és alázatot a klérus hatalma és kevélysége."²⁰

A Sátán az emberi buszkeségre, az önszeretetre, az uralkodási vágyra építi a maga stratégiáját, amire az emberi természet Ádám bűnbeesése után hajlamos. A szórszálhasogató dogmák védelmével kiátkozzák az igazságot őszintén kereső szabad szellemeket, az ő kiátkozásuk pedig csak újabb szekták születését eredményezi. A reformáció korában a protestáns felekezetek éppugy igénybeveszik a világi hatóságok segítségét céljaik érvényrejtéséért, mint a katolikusok: a dogmák, a tanítás módosulásával szemben az emberi természet se~~mm~~mit sem változott.

Pedig hitvitában, akár személyes vitatkozásban az egyéni önérvényesítő siker gyönyöre helyett az igazság győzelmét kell keresni. Mindehhez az szükséges, hogy különbséget tegyünk lényeges és lényegtelen, - az üdvösség szempontjából szükséges és szükségtelen- tanítás között. A lényeges tanítás közé a következőket sorolja:

1/ Isten az atya és az egyedüli igaz Isten; 2/Jézus Krisztus valójában Isten fia és az egyedüli közbenjáró; 3/ üdvösség kegyelemből és hit által adatik; 4-5/ az urvacsora és a keresztség szükségesek az örök élethez. Acontius a szentháromság dogmájáról nem beszél, csak egy Francesco Bettinek írt levelében utal arra, hogy számos -valószínűleg felesleges hitvitának a forrása a Trinitás körüli egyetértés hiánya. Jellemzően lényegtelennek tartja például az urvacsoráról és a transzszubsztanciációról szóló tanítást. JACQUOT nagyon helyesen rámutat arra, hogy Acontius csak a kereszténység terminusai-ban gondolkodik:" he does not even consider whether the unbeliever could be tolerated."²¹

A vitatkozásban nem érvényesülhet szenvedély, harag vagy elfogultság:" Ennek kapcsán a hitvitázásnak valóságos módszertanát dolgozza ki részletesen Acontius, s e módszertanban vannak igen meglepő tételek is. Így például azt állítja, hogy amikor vitatkozni kezdünk, soha nem lehetünk biztosak abban, hogy igazunk van-e, legszilárdabb meggyőződésünkéről és tudásunkról is kiderülhet, hogy téves és ellenfelünk van az igazság birtokában."²²

Az "egyetemes papság" /minden hívő papságának/ lutheri elvét eleveníti fel Acontius, amikor az igazság megítélésének fórumaként- demokratikus módon- a gyülekezet jelöli meg. J.LECLER a toleranciáról írt hatalmas művében a Stratagemata-t Castellio De Haereticis-ével veti össze, érdekességként felhívja a figyelmet arra, hogy Castellio-val szemben Acontius a Biblián kívül nem idéz más autoritást."²³ A kortárs Minus Celsusnak az In haereticis coercendis /1577/ című munkája pedig inkább Castellio és Acontius gondolatainak szintézise - utal rá JACQUOT. Hadd zárjuk a mű ismertetését az angol fordításból vett idézettel; amely Acontius egység-keresését és irenizmusát támasztja alá:

" If there is one God, one Christ, one Baptism one Faith, what is the object... of all these various denominational confessions ? If the churches among which there is agreement about those heads of doctrine, the knowledge of which is essential to salvation, could hold there also as one common confession of Faith, in order that, as in fact they belong to one body as it were, they might also appear so, I should not disapprove. But since this

may not be, I had rather there were no confession than so many ..."²⁴

c/ A történelemről

Acontius történelemelméleti-historiográfiai munkásságát hasonlúképpen homály fedi. Pedig Lewis EINSTEIN a The Italian Renaissance in England című könyvében már századunk elején részletesen foglalkozik vele.²⁵ KÖHLER és HASSINGER adta ki 1922-ben Acontiusnak addig kéziratban porosodó traktátusát: Delle osservazioni et avverimenti che haver si debbono nel leger delle historie. A kéziratot Acontius Robert Dudleynek, Leicester grófjának ajánlotta és elképzelhetően afféle "uralkodói tükörnek" szánta. Francesco Patricinek, a híres reneszánsz poéta-történésznek a gondolatait is beépítette a műbe. Az írás valószínűleg nagyon népszerű lehetett, mivel pár évvel Acontius halála után egy barátja, Thomas Bundeville angolul átdolgozta és nyomtatásban is kiadta: The True Order and Method of Writing and Reading Histories according to the Precepts of Francisco Patricio and Accountio Tridentino, two Italian writers...²⁶

Ebben az írásban is az analitikus, a Bacon felé mutató experimentális módszer nyilvánul meg: a történelmet ugyanis úgy fogja fel, hogy mindennek megvan a maga oka, minden oknak a kezdete, kifejtése, csúcspontja, hanyatlása és vége. A kérdéseknek ezért a vonatkoztatottságát kell megvizsgálni, de négy dolgot mindvégig szem előtt kell tartani: a kereskedelmet, az államkincstárat, a hadügyet és a kormányzati formát. A történelmi események vagy külső/ pl. szerencse/, vagy belső okok /pl. ész, vágy/ hatására zajlanak le. A történelmi cselekedeteket egyének hajtják végre. A történész a cselekvő hős személyét, képességeit és a családját is ismerje. Vizsgálni kell, hogy a véletlen irányította- a hős cselekedetét, vagy esetleg a műveltsége is szerepet játszott, mert a műveltség meghatározza az egyéni hajlamokat és az észjárást is. A társadalmak életében három dolog játszik fontos szerepet: a béke, a lázadás és a háboru eseménye. A háboru és a béke egyaránt visszavezethető belső okokra.

A történésznek az a feladata, hogy mindent elmondjon, ami megtörtént, semmit se vegyen el belőle és ne is tegyen hozzá.

Azok számára, akik a történelmet tanulmányozzák és az emberiség emlékezetét gyarapítják, meg kell érteni, hogy miért, milyen szándékkal irnak. Ennek három fő oka lehet: 1/elismereni az isteni gondviselést; 2/ a bölcsék példáiból lehessen

tanulni; 3/ az embereket az egyre nagyobb "Jó" felé terel-
jék. Azokat azonban, akik az egész életükben a királyok és
a császárok geneológiájával foglalkoztak - csak sajnálni vagy
gunyolni lehet.

EINSTEIN azzal fejezi be az ismertetést, hogy méltatlanul
felelték el ezt a történelmi irást, mivel világosan demonstrál-
ja a környezetnek az egyénre gyakorolt hatását, valamint az
olaszoknak a XVI. századi analitikus és rendszerező gondolko-
dását. "In history as in other things, Italy gave the model,
from which the other nations of Europe could build."²⁷

3. Acontius hatása Angliában

Említettük már Acontiusnak a francia filozófussal, Ramus-
szal való kapcsolatát, utaltunk arra, hogy Decartes is való-
színűleg merített a műveiből, Comenius is hivatkozik rá
az Idea vel Epitome Philosophiae Naturalis című munkájában.

Angliában-mint láttuk- Blundeville az Art of Logick című
könyvét és a történelemelméleti irását Acontiusra építi.

A Strangers' Church és a holland menekült arminiánusok -
Arminius /1560-1609/ követői- is nagy szerepet játszottak az
olasz humanista angliai népszerűsítésében. BONET- MAURY írja:
"they kept up among the Protestant refugees in London the
eirenic and extratrinitarian tendency of the author of the
Stratagemata."²⁸

Bár Acontius szelleme áthatotta a kor felvilágosult gon-
dolkodóit, az államhatalom viszont az egyre erősödő szektá-
sodás ellen 1575-ben meghozta az eretnekek elégetésé ^{elleni} ~~elleni~~
törvényt: a De haeretico comburendo-t. Az antitrinitárius és
a judaizáns eretnekséget megakadályozandó, 1579-ben Norwich-
ban máglyán elégetik Matthew Hamont-ot, 1589-ben pedig
Francis Kett-et, a drámaíró Marlowe barátját.²⁹ A század utol-
só negyedében még nem bontakozhatott ki az unitárius- szoci-
niánus eszme.

Acontius hatása az angol antitrinitarizmus kialakulásával
párhuzamosan a XVII. század derekára érik be. Már 1605-ben
egy Willian Bradshaw könyvet ír az angol puritanizmusról,
amely Acontius szellemében a lelkiismeret szabadságát hang-
súlyozza.

Az antitrinitárius gondolat elterjedését valószínűleg elő-
segítette az 1605-ben kiadott lengyel Rakowi káté, amit
1614-ben Angliában nyilvánosan elégettek. Az egyre erősödő
mozgalom ellen Francis Cheynell, a szentháromságról szóló

helyes tanítás szószólója és Acontius nagy ellenfele 1643-ban megírja a The Rise, Growth and Danger of Socinianism, majd 1650-ben a The Divins Tiunity of the Father, Son and the Holy Ghost-ot. Thomas Edwards a Gangraena című könyvében /1645/ tizenhatféle szektáról beszél, százhetvenhat tévedést és hamis tanítást sorol fel, ezek között huszonöt szociniánust.

Az acontiusi szabad vizsgálódás és a racionális teológia elterjedésében nagy szerepet játszott az oxfordi "latitudinárius mozgalom".³⁰ Ez a szabadelvű irányzat az anglikán egyház keretein belül indult el, képviselőikre, az u.n. "broad-churchmen"-ekre nagy hatással volt az, hogy Acontius 1631-ben újra kiadták latinul. Három személy köré csoportosult ez a mozgalom: Lucy Cary/Lord Falkland/, John Hales és William Chillingworth voltak legjelesebb képviselői.

Lord Falkland /1610-1643/ ismerte Socinus irásait és beszédeiben a vallási tolerancia, a szabad vizsgálódás szükségét hirdette. A polgárháboruban a királpáriák oldalán esett el.

John Hales/1584-1656/ pedig Castello és Acontius közös hatására írja meg a toleranciát hirdető könyvét: "On Private Judgement in Religion"

William Chillingworth /1602-1644/ a The Religion of the Protestants című könyvével vitta ki Cheynell haragját: "he maintained that nothing ought or can be certainly beleived that it may be proved by evidence of naturall reason."³¹ Chillingworth azt hangsúlyozta, hogy a szentírást nem önmagáért, hanem a benne lévő tartalomért kell hinni.

A latitudinárius mozgalomnak kedvezett William Laud/1573-1645/ érseksége, aki, mint az anglikán egyház feje szimpatizált a hollandiai Arminius-követőkkel.³³ Támogatta Halest és hozzá hasonlóan az ész szerepét emelte ki a hit elsődlegessége mellett: "For thought I set the Mysteries of Faith above Reason, wich is their proper place; yet I would have no man think they conradict Reason, or the Principles therof. No sure, For Reason by her own light shee hath will never bee finde them false."³⁴

A felülről indult "latitudanirian movement" nagyon kedvezett az alulról szervezkedő szociniánus mozgalomnak. Ezt az is elősegítette, hogy 1648-ban John Goodwin fordításában napvilágot látott a Stratagemata első négy könyve angolul.

A fordító -az előszóban- Acontius szellemében- a felvilágosodást jelzi; a tűz pernyéivel szemben a fény erejét idézi; "If men would call more for light, and less for fire from Heaven, their warfare against such enemies would be much sooner accomplished."³⁵

Az 1640-es években zajlanak az unitarizmus' születésének felgyorsított eseményei: A Parlement elé idézik Paul Best-et /1590-1657/, az első Angliában kiadott szociniánus munkának, a Mystics Discovered-nek/1647/ a szerzőjét. Németországi, lengyel és állítólag erdélyi /!/ /WILBUR/ utazásának hatására magáévá teszi a szociniánus, antitrinitárius nézeteket. John Webberly szociniánus könyvet fordít és ekkor lép fel az "angol unitarizmus atyja", John Biddle /1615-1662/. Könyveit betiltják, eretnekségeért többször is börtönbe zárják, végül az Act of Uniformity kiadásának évében hal meg. Eszméit azonban a tanítványi kör: John Cooper, John Knowles, Henry Hedworth népszerűsítik. A hatása Hollandiába is továbbgyűrűzik, a század végére már olyan jelentős eredményt ér el - a még mindig "földalatti" mozgalom-, hogy megírják saját történetüket, Stephen Nye A Brief History of the Unitarians Also called Socinians /1687/ című munkájával éri el csúcspontját a XVII. századi angol unitarizmus fejlődése. Bár a dicsőséges forradalom utáni toleranciatorvény még mindig kizárja az antitrinitáriusokat / hivatalosan csak 1813-tól ismerik el őket/, a XVIII. század felvilágosodott szelleme viszont lehetővé tette, hogy az elnyomott eretnek szekta elismert egyházzá szerveződjék.

Acontius XVI. századi munkássága és hatása a XVII. századi angol unitarizmus kibontakozására tehát egyenesen vezetett az Age of Reason eljövételéhez.

II. A tolerancia Erdélyben

1. Acontius hatása és a tolerancia eszméje Erdélyben

PIRNÁT Antal hívta fel először a figyelmet a kolozsvári Thoroczkai- kódex 26.sz iratára, amely Acontius főművének a speciális erdélyi viszonyokra való átdolgozása. A munka szerzője- szerkesztője Johannes Sommer /1540-1574/, a pontos címe pedig: De Stratagematibus Satanae Libri octo Jacobi Acontij in quinque redacti ac alicubi copiasus explicati a Johanne Sommero Prynense A.D. 1570...

Sommer átdolgozása a felvilágosodás felé mutató polgári

racióális gondokodásnak az első képviselője az 1570-es évek erdélyi antitrinitarizmusának.³⁶ Sommer átdolgozásának előszava szerint az olasz származású humanista műve János Zsigmond udvarában közkezen forgott. Csak feltételezéseink vannak arra vonatkozólag, hogy a könyv hogyan juthatott el Erdélybe. Elképzelhető, hogy ebben szerepet játszott a bázeli humanista kör egyik vezetője, Curione, akit Sommer személyesen is ismert.³⁷ Sommer a könyvet több szempont szerint dolgozta át: Acontius még tiszteletben tartotta a szentháromságról szóló tanítást, csak a szórszálhasogató viták ellen tiltakozott; Sommernél már a szentháromság dogmája tartozik az üdvösséghez nem szükséges elvek közé. Stílusában és latinságában Acontius írása Sommer szerint nem erasmusi; ezért javít az eredeti szövegen. A könyv szerkezetén is változtat: az eredeti nyolc könyvből öt lesz, tartalmában pedig a katolikus példák helyett protestánsokat használ.

Az 1570-es évek erdélyi antitrinitarizmusának másik kiemelkedő képviselője, a görög származású Jacobus Palaeologus /1520?-1585/ szintén a legmesszebbmenő toleranciát hirdeti. 1572 és 1575 között tartózkodik Erdélyben.

A De Tribus Gentibus /1572/ című művében kifejtett megigazulás tanában a vallási türelem eszméjének ad hangot. Arról ír ugyanis, hogy Istennek három népe van, akik helyes fogalommal rendelkeznek a megigazulásról/salus/. Ezek a zsidók, akik Ábrahám vérszerinti leszármazottai, a "körülmetéletlenek" /praeputiani/, akik a pogányoktól származó keresztények, tehát a pápisták, a görögkeletiek, az örmények, a protestánsok stb. Végezetül pedig a mohamedánokat említi, akiket "turci Christiani"-nak nevez. Kétféle hit létezik szerinte: a fides narrationis, a történelmi elbeszélésbe-, és a fides promissionis, az isteni ígéretbe vetett hit. Palaeologus szerint ez a hit teszi "igazi kereszténnyé" a mohamedánokat.

Lessing Bölcs Náthán-jára emlékeztet -hívja fel a figyelmet PIRNÁT- ez a zsidókat és a mohamedánokat és a keresztényeket egyaránt üdvözítő, a dogmák különbségét lényegtelennek tartó felfogás. "A vallási türelem elvének XVI. századi megfogalmazása módszerében különbözik csak a felvilágosodáskoriétól. Míg a felvilágosodás gondolkodása már megszabadult a teológiai kötöttségektől, addig Palaeologus a teológia módszereivel, bibliai szövegekre támaszkodva igyekszik elérni ugyanezt az eredményt." ³⁸

Dávid Ferencet, a mozgalom atyját- akit a fent említett Lessing jól ismert és nagyra értékelt³⁹- a türelem apostolaként szoktak emlegetni,⁴⁰A Refutatio Scripti Petri Caroli /1567 című munkájában írja: "nem lehet joga ahhoz / a világi hatóságoknak, hogy bármely vallásos irány hitét tüzzel-vassal terjessze.Krisztus követői független polgárok, kiknek szabad lelkiületén csak nem ejthet csorbát a külső erő, erőszak ... azt kívánjuk, hogy a szólás, a vélemény-nyilvánítás szabadságát ne vonják meg egyik féltől sem, mert csak így juthat világhosszra az Isten ígéje."⁴¹

Acontiusnak, Sommernek és Palaeologus-nak, hasonlóképpen Dávid Ferencnek a türelemről szóló tanítása a felvilágosodás, majd a XIX. század liberalizmusa felé mutat. J.B. BURY, a gondolatszabadság történetéről írott könyvében elismeri, hogy a tolerancia modern eszméjét a trinitás- tanítás tagadóinak, az unitarizmus alapítóinak köszönhető, akiket az európai türelmetlenség arra kényszerített, hogy Erdélybe és Lengyelországba telepedjenek le, ahol nyugodt körülmények között népszerűsítették a tanításukat.⁴²

2.Vallásszabadság a törvényhozásban

"Urunk ő felsége a mint az ennekelőtte való gyűlésekben országával együtt végezett a religió dolgáról, azonképpen a mostanin is ezt megerősíti, hogy t.i.a prédikátorok minden helyen hirdessék az evangéliumot, kiki az ő értelme szerint, és a község,ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván; de tarthasson olyan prédikátort, kinek tanítása ő neki tetszik, És ezért senki a superintendensek közül, se mások a prédikátorokat meg ne bánthassák, a religióért senki ne szidalmaztassék, az előbbi constitutiók szerint. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításért más bárkit is fogsággal vagy helyétől megfosztással fenyegetsen, mert a hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mert a hallás az Istennek ajándéka."
Torda,1568 január 1-4.⁴³

Erdélyben az 1560-es és a 70-es években több törvény is jogilag biztosította a vallásszabadságot, a mivel a " három nemzet" és a négy "recepta religio" szabadsága a XVI. századi Európában páratlan jelenség volt, így jogosan nevezték Erdélyt a lelkiismeret és a szabadság földjének.

Szekfü Gyula konzervatív-katolikus nézőpontja szerint a XVI. századi vallásügyi törvények azért nem tekinthetők a felvilágosodás és a modern tolerancia felé mutató progressziónak, mivel az történt, hogy a szektaszerű felekezethez csatlakozó fejedelem csupán egy meglévő állapotot akart szentesíteni. A célját csak azzal érthette el, hogy államvallássá emelte az unitarizmust.⁴⁴

Szekfü koncepciójával élesen polemizál SZENT-IVÁNYI Sándor, aki kimutatta, hogy az 1545 és 1576 közötti három évtizedben huszonnégy országgyűlés foglalkozott vallásügyi kérdésekkel. Bőséges anyaggal illusztrálja, hogy a század első felének a szegényletes Lutherani comburantur paragrafusaitól hogyan ivel a fejlődés az 1557-es, 1568-as és az 1571-es törvények humanista szelleméig.⁴⁵

Ludwig BINDER elsősorban szász nézőpontból vizsgálja a XVI. századi toleranciát, hangsúlyozza, hogy a magyar nemek, a székelyek és a szászok által 1437-ben létrehozott "unium trium nationum" szükségszerűen vezetett el a vallási toleranciához.⁴⁶

III. Közvetett és személyes kapcsolatok az erdélyi és az angol unitáriusok között a XVI. és a XVII. században.

A XVI. század második felében kialakult és a hivatalos egyházzá intézményesült erdélyi unitarizmus és az ekkor Angliában csirázó, s csak a XVII. század második felében kibontakozó, majd a felvilágosodás évszázadában szintén egyházzá szerveződő szocinianizmus között a XIX. század kezdetéig -mint ezt látni fogjuk- nincsenek direkt és lát-ható kapcsolatok. Természetesen egyes könyveknek, a szelle-mi tőkéknek a vándorlása és ezek hatása hosszas nyomozás után kimutatható. A kapcsolat kutatás ebben az időszakban te-hát szükségszerűen korlátozódik könyvtörténeti vizsgáló-dásokra, valamint az Angliában megfordult peregrinációs diákok életpályájának nyomonkövetésére.

Nem becsülhető le ebben az időszakban a lengyel antitri-nitáriusok az erdélyieknél sokkal élénkebb angol kapcsola-ta sem.⁴⁷ Socinus Faustus, Blandrata és Palaeologus ebben az időben gyakorlatilag mindkét ország átmeneti polgárai voltak, Báthori István lengyel királysága alatt pedig még szorosabbá váltak a lengyel és a magyar kapcsolatok.

Pár évvel ezelőtt egy cseh kutató Palaeologusnak eddigg

ismeretlen irását fedezte fel, amelyben a görög származású antitrinitárius V. Pius angliai Erzsébetet kiközösítő bullájával szemben megvédi a szigetország királynőjét: Adversus Pii V. proscptionem Elisabethae Reginae Angliae.⁴⁸

Az irás mélyebb tanulmányozására még nem volt lehetőségünk, annyit viszont tudunk, hogy Palaeologus Erzsébet királynő iránti rokonszenvének ad hangot, Angliát mint a tolerancia földjét említi és hivatkozik az angol kapcsolataira is.⁴⁹

Simon Budny, a lengyel antitrinitáriusok egyik vezetője 1574-ben levelezett John Foxe-szal a híres "martirologussal", s levelében részletesen beszámolt a "litván ariánusok" Istentől és a szetnáromságról szóló tanításáról.⁵⁰

Egy szombatos tanokat hirdető Walentin Krawiez nevével lublini polgár pedig egyes jelek szerint Erzsébet királynő követeként lépett⁴⁴ egy lengyel királyválasztó gyűlésen. Krawiez borkereskedő volt és valószínű egy erdélyi útja alkalmával ismerkedett meg Dávid Ferenc szélsőséges, már-már judaizáns nézeteivel. Az "Erzsébet királynő leveléről" azonban kiderült, hogy hamisítvány, Krawiez-et így börtönbe vetették és felakasztották.⁵¹

A magyar könyvtörténet számára eddig még megoldatlan kérdés a lengyel és a magyar antitrinitarizmus közös termékének a Blandrata és a Dávid Ferenc által írt De Falsa et Vera unius Deei cognitione⁵² 1568-ban Gyulafehérváron megjelent, ill. valószínű csak megjelenésre szánt második kiadása. A tervezett 1570-es kiadásnak csak a címlapja és az ajánlás maradt meg, a nyomdai betűket utánzó kézírás formájában. Ez az ajánlás az első kiadással szemben nem II. János magyar királynak, hanem Erzsébet angol királynőnek szól. /ld. az I.sz. mellékletet/. "Ebben Magyarországnak, Lengyelországnak és Erdélynek 'az igazság mennyei doktrinájában egyetértő' lelkipásztorai elpanaszolva a lengyel, francia, svájci és német földön üldözött testvéreinek szomorú sorsát, köszönik Istennek, hogy II. János asiliumot biztosított országában számukra olyat, amelyhez csak Erzsébet országa hasonlítható."⁵³ Nem tudjuk, hogy megvalósult-e a tervezett második kiadás és nem tisztázott, hogy miért épp Anglia uralkodójának ajánlották a művet. Nézetem szerint ebben nagy szerepe lehetett az erdélyiek által ekkor lelkesen olvasott Acontiusnak, aki szintén Erzsébet királynőnek dedikálta a Stratagemata-t.

Az 1568-as első kiadás azonban elég hamar eljutott Angliába. Az oxfordi Bodleiana-ban ma is őriznek több példányt belőle, az egyes példányok possessorai azonosíthatók is /pl. Gabriel Letus Pragae 1601/. Feltehetően ugyanez az író tett megjegyzéseket a margóra, ami az antitrinitárius eszmék kedvezőtlen fogadtatását bizonyítja, pl "fallis blande latrans, impostor Blandrata, fallis"⁵⁴

DÁN Róbert nemrégiben felkutatta az Angliába érkezett antitrinitárius műveket.⁵⁵ A könyvek egy része már a XVI. század végén, ill. a XVII. század elején került a szigetországba. Johannes Sommernak a Refutatio Petri Caroli /1572/ és Christian Franckenek egy másik művét említi DÁN, amelyeket John Dee személyesen mutatott be a cantenbury érseknek. Erről tanuskodik a naplója: "I exhibited to the Archbishop of Cantenbury two bookes of blasphemic against Christ and the Holy Ghoste, desyring him to cause them to be confuted. One was Christian Francken printed anno 1585 in Poland, the other was one Sombius agaist one Carolius printed in Ingolstadt anno 1582 in octavo..."⁵⁶

John Dee ebben az időben egy Edward Kelly nevű spiritiszta szálhámos befolyása alatt állott. Vendégük volt 1584-ben az ekkor Angliában tartózkodó Albert Laski /Jan Laski unokatestvére/. Laski 1585-ben magával vitte őket Magyarországra, ill. Lengyelországba. Itt Kelly több "szeánszot" szervezett, ahol a médium nagyon gyakran antitrinitárius nézeteknek adott hangot. DÁN Róbert feltételezi, hogy Kelly valószínűleg megismerte Socinus tanítását.⁵⁷

Egyes jelek arra mutatnak, hogy a humanista Dudith Andrásnak /1533-1589/, a század legnagyobb magyar erasmistájának is lehetett szerepe a kapcsolatokban. Dudith Reginald Pole megbízottjaként már Véres Mária uralkodása alatt jár Angliában. A tridenti zsinaton 1561 és 1563 között a magyar klérus vezetője, 1567-ben azonban protestáns lesz és megházasodik. Humanista tudósként Európaszerte ismerik, neves teológus, irodalmár és hebraista. Azt is tudjuk, hogy 1580 után élénk levelezésben áll Faustus Socinus-szal.⁵⁸ Acontius barátaival, a zürichi Johann Wolf-fal és Josias Simler-rel való kapcsolata azonban kevésbé ismert. Acontiusnak a Johann Wolf-hoz írott Epistolájáról már tettünk említést. WALLACE foglalkozik Dudith és Wolf levelezésével.⁵⁹ Dudith támadja a kálvi-

nisták következetlenségét, a zürichiek szemére hányja, hogy méltatlanul bánnak az öreg Ochinus-szal és Jan Laskival. Kemény kritikával illeti azokat, akik vallási kérdésekben üldözik az embertársaikat.

Dudith a toleranciáról alkotott nézeteit egy Themistiosz nevére i.sz. IV. századi beszédei közé rejtette. HEGEDÚS István mutatta ki, hogy a nagy erasmista nemcsak fordította a görög bölcselőt, hanem a XII. beszédet saját maga írta:

"tehát törvényül szentesítéd, hogy a vallás tekintetében kiki a maga meggyőződését kövesse: és senkinek sem bármilyen tekintélyével, sem fenyegetésével oly véleményre ne kényszeritessék, mely a meggyőződésével ellenkezik... minő esztelenség tehát arra törekedni, hogy minden embert akarátja ellenére is ugyanarra a hitre vezessék. Bölcsebb a te felfogásod, oh császár, ki senkinek a meggyőződését el nem rablod, hanem szabadon meghagyod, de azon feltétellel, hogy a vallás színe alatt és nevében az állam fölforgatására ürügyet, vagy a bűnök eltakarására leplet ne találjunk."⁶⁰

A XVII. századi kapcsolatokkal KVACSALA János foglalkozik részletesen.⁶¹ 1628-ban Samuel Hartlieb sziléziai kereskedő Londonba megy, az angol John Dury/Dureus/ pedig az irénikus eszmék terjesztésének a céljával a kontinensre hajózik a szigetországból. Acontius 1648-as angol kiadásának ajánlásában is felbukkan Dury neve. Ez a parlamentnek dedikált kiadás nem tartalmazza a fordító /John Goodwin/ nevét, de magába foglalta John Dury-nak Samuel Hartlieb-hez intézett levelét, amelyben az angol irénista a barátjának ajánlotta a könyvet. Társai arra kényszerítették Dury-t, hogy nyilvánosan vonja vissza a levelét.⁶²

Az 1660-as években három erdélyi unitárius diák keresi fel Angliát: Szentiványi Márkos Dániel /1637-1689/, a későbbi unitárius püspök; ifju Franck Ádám, a hasonlónevű lengyel származású unitárius pap fia és Rázmén /Ádám/ Péter. Mindhárman 1660-ban iratkoznak be a leydeni egyetemre, s Franck Ádám 1667-ben kelt leveléből értesülünk, hogy Szentiványi Márkos és Rázmén Péter áthajóztak Angliába, ahol tanítással keresik a kenyerüket.⁶³ Szentiványiról azt tudjuk, hogy Londonban megvásárolta Servetnek a Restitutio Christianismi című könyvét, valamint az akkor kiadott Book of Common Prayers-t. A könyveket 1668-ban hazahozta Erdélybe. Angliában

Szentiványi Összebarátkozott Henry Hedworth-szel, az angol unitáriusok nagy patrónusával. A "szociniánus" kifejezés használata helyett ő vezette be -elképzelhetően Szentiványi hatására- az "unitárius" elnevezést, ami huszonegynéhány év után Stephen Nye munkájának a címén is szerepel. Hedworth jó barátja volt John Knowles-nak, a levelezésükben többször is említik az Angliában tartózkodó erdélyi vendéget.⁶⁴

Rázmén Péter együtt utazott haza Szentiványi Márkos Dániellel, hazaérkezésük után nem sokkal Rázmén a kolozsvári szász unitárius ekklezsiának lett a lelkésze.

Ifju Franck Ádám azonban nem hajózott át barátaival Angliába, hanem Amsterdamba ment, tipográfusnak. 1667-ből maradt meg Francknak egy olyan levele, amit egy kolozsvári rokonához írt. A levél apologetikus hangneméből arra következtethetünk, hogy Franckot megdorgálták, miért él együtt egy öreg kereskedő lányával és a szent tudomány tanulmányozása helyett miért a gyakorlati életnek adta a fejét. Franck válaszevele a hazajutásnak és a kintmaradásnak a megoldhatatlan belső konfliktusát vetíti ki. Az ingadozásnak nagy szerepet játszott az, hogy Erdélyben a felekezeti kicsinyesség sokkal erősebb volt, mint a szabad szellemű Hollandiában, ahol ráadásul tipográfusként is elhelyezkedett. Egyes adatok azt bizonyítják, hogy Angliára is kiterjedő "irodalomszervező" munkássága volt. Francknak nem tetszik Erdélyben az a dordracenus szellem... ami köztetek is uralkodik, s mely vallásokat alá azt iratja, hogy attól eltérni semmi szín alatt nem szabad."⁶⁵ 1689-ből is fentmaradt levél, amelyet Londonból írt az erdélyi rokonainak.⁶⁶/ld. II.sz.melléklet/

Fejezzük be a mozaikkockák egymás mellé helyezését egy erdélyi jelenettel. 1702-ben Anglia nagykövete, Lord William Paget /1637-1713/ a török potáról többedmagával hazaindul. Utjuk Erdélyben vezet át. Paget társaságában van Chishull anglikán lelkész is, aki szorgalmas naplójegyzetei könyv formájában is napvilágot láttak: Travels in Turkey and Back to England.⁶⁷ Az erdélyi utazásuk szíves leírásában megemlékeznek a kolozsvári unitárius kollégiumról is.

Egy fentmaradt nyomtatványból, ill. annak kéziratos másolatából azt is tudjuk, hogy az erdélyiek, a kollégium diákjai üdvözlő verssel fogadták az angol követet és a kísé-
rőit: Applausus in Adventum Illustrissimi Domini ac Baronis

D.Gwilielmi Pagett... Scriptus ab illustri Unitariorum Collegio Eiusdem Loci Claudiopoli Anno 1702."⁶⁸Chishull az unitáriusokon kívül természetesen számos korabeli -főként Angliát járt- puritánussal is találkozók: Nagyenyeden személyesen fogadja Pápai Páriz.

Ezeket a mozaikokat sikerült rekonstrálni az erdélyi és az angol unitáriusok még nem hivatalos, s csak az eszmei rokonok után tapogatózó XVI. és a XVII. századi kapcsolataiból.

A XVIII. század folyamán- a Habsburg központosság következtében- az erdélyi unitáriusok helyzete a mélypontra kerül. A században már mozaik-jellegű kapcsolatáról is alig tudunk: mindössze annyit említenénk, hogy Lord Paget és Chishull erdélyi utazása előtti évben, 1701-ben Pálfi Zsigmond/1673-1737/, a későbbi unitárius püspök a hollandiai egyetemről átme gy Angliába is.⁶⁹

Személyes kapcsolatok helyett inkább a tudományos egyháztörténeti munkák jelentik a kölcsönös információ-cserét.

Georgius Hanernak a Historia Ecclesiarum Transylvanicarum-ja /1694/ és Friedrich Lampe-nak a Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania-ja/1728/ eljut Angliába is.

Theophil Lindsay /1723-1808/ az első angol unitárius gyülekezet megalapítója, a Historical View of the State of the Unitarian Doctrine from the Reformation to our Times /1783/ címu nagy munkájában az erdélyi unitáriusokkal is foglalkozik. Forrása valószínű a fent említett két mű lehetett.⁷⁰A könyvet a század végén Göttingában tanuló Körmöczi János személyesen is látta, megjegyzetelte, s ennek kézírata ma is megtalálható a kolozsvári Akadémiai könyvtár unitárius kéziratállományában.⁷¹

Ennek a könyvtárnak a jól feldolgozott kéziratállaga számos olyan dokumentumot tartalmaz, ami már átvezet minket a XIX. századi hivatalos /látható és direkt/ kapcsolatok kutatásához.

JEGYZETEK:

1. Herbert McLahlan: The Religious Opinions of Milton, Locke and Newton N.Y. 1941/ repr.1972/
2. Antal Pirnát: Die Ideologie der Siebenburgen Antitrinitarier in den 1570-en Jahren Budapest 1961
3. Robert Wallace: Antitrinitarian Biography Vol.3, London 1850
4. Gaston Bonet-Maury: Early Sources of English Unitarian Christianity London 1884 /1. kiad. franciául, 1881/
5. Earl Morse Wilbur: A History of Unitarianism in Transylvania England and America Cambridge, Massachusetts 1952
6. H. John McLahlan: Socinianism in Seventeenth Century England Oxford, 1951 p.5

7. Wilbur, op.cit. p. 116

"in each of these four lands /i.e. Poland, Transylvania, England and America /the movement, instead of having originated elsewhere, and had been translated only after attaining mature growth, appears to have sprung independently and directly from its own native roots, and to have been influenced by other and similar movements only after it had already developed an independent life and character of its own."

3. Bonet-Maury, op.cit. pp. 236-43

9. Gál István: England and Transylvania Hungarian Quaterely 1939. pp. 243-255

10. Szónyi György Endre: John Dee angol "mágus" és Közép-Európa /XVI. századi muvelődéstörténetünk egy fejezetéhez/ Valóság 1979 /11 pp. 47-57

11. Bonet-Maury, op.cit. p.218

12. Jean Jacquot: Sebastian Castellio et l'Angleterre Bibliothèque D'Humanisme et Renaissance 1953 pp. 33

13. Acontiana, Abhandlungen und Briefe des Jacobus Acontius Herausgegeben von Walter Köhler und Erich Hassinger Heidelberg, 1932. Továbbá: W. Köhler: Geistesachen des Acontius ... Tübingen, 1922 E. Hassinger: Studien zu Jacobus Acontius Basel 1934

14. Bonet- Maury, op.cit. pp. 259-61

15. u.o. pp. 264-6

16. u.o. p. 265

"Interea bibliopolaes nostri, Francoforto Lutetiam reversi,

attulerunt octo libros Stratagematum, quorum lectiones non solum recreatus sum vehementer, sed quibusdam apud nos melioris et literaturae theologiae legendos proposui, qui modestiam orationis et disputationis prudentiam mirifice comprobantur."

17. Acontiana... pp. 75-85
18. Satan's Stratagems..... Translated from Jacopo Acontio, Satanae Stratagemata, 1565. With an introduction by Charles O'Malley /Transl. by Walter T.Curtis/... San Francisco 1940 /Sutro Branch California State Library, Occasional Papers, English Series No.5/
19. Jean Jacquot: Acontius and the Progress of Tolerance Bibliothèque D'Humanisme et Renaissance Tom.XVI. /1954/ pp. 192-206
20. Pirnát, op.cit. magyarul: Az erdélyi Szentháromságtagadók ideológiája az 1570-es években Kandidátusi értekezés Kézirat Bp. 1958 p.15
21. vö.19, p.194
22. vö.20, p.16
23. Joseph Lecler SJ. Geschichte der Religionsfreiheit Stuttgart 1965 Bd.I. pp.502-11
24. Bonet-Maury, op.cit. p.228 /Stratagemata, VII.könyv/
25. Lewis Einstein: The Italian Renaissance in England N.Y. 1902 pp. 309-13
26. A mű kritikai kiadását lásd Huck Dick-től: Thomas Bludeville, The True Order and Methode... In: Huntington Library Quaterely /3/ 1940. pp.147-70
27. Einstein, op.cit. p. 313
28. Bonet- Maury, op.cit. p.72
29. Wilbur, op.cit. p. 176; McLahlan, op.cit. pp. 31-32
30. vö. John Tullock: Rational Theology and Christian Philosophy in England in the Seventeenth Century London 1872
31. vö.19, p.199
32. u.o. p.201
33. Robert Evans: Angol-magyar protestáns kapcsolatok In: A megújulás útján 2. Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem kiadv.8. Bern, 1976.p. 62
34. vö. 19, p.200
35. vö. 19, p.204
36. vö.20, p.4

37. Pirnát Antal személyes közlése, amit ezuton is nagyon köszönök
38. vö. 2o, p.65
39. Hajós József: Lessing Dávid Ferencéről /Erdélyi vonatkozások az első trágylagos Neuser-cikkben/ Korunk 1979/1o pp.782-7
40. Heinrich Fodor: Ferenc Dávid, der Apostol der Religiösen Duldung Archiv für Kulturgeschichte 1954 pp.18-29
41. In: Szent-Iványi Sándor : A magyar vallásszabadság American Hungarian Library and Historical Society N.Y. 1969 pp.147-8
42. J.B. Bury: A History of Freedom of Thought N.Y. London, 1902
43. Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek II.k.p.343
44. Hóman Bálint- Szekfü Gyula: Magyar Történet III.k. 3o3.
45. vö.41
46. Ludwig Binder: Grundlagen und Formen der Toleranz in Sieben-Burgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts Köln-Wien 1976
47. J.Jasnowski: England and Poland in the XVIth and XVIIth Centuries In: Polish Science and Learning No.7, 1948; Nauka Polska xx. 1935 pp.105-12
48. Ruzena Dostálova- Jenistvá: Eine neu gefundene Schrift des Jakob Palaeologus, In: Über Beziehungen des Griechentum zum Ausland in der neueren Zeit./Berliner Byzantologischen Arbeiten/ Berlin, 1968 pp.35-44
49. Klaniczay Tibor: Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról In: Hagyományok ébresztése Budapest, 1976 p.237
50. McLahlan, op.cit. p.25
51. Acta Synódow Réznowierczych Warszawa 1972 pp.216-7 XLVI Synod w Krokowie XI 1567. Ezen a helyen köszönöm meg Balázs Mihály szives segítségét
52. RMNY 254
53. Klaniczay, op.cit. p.236
54. Robert J.Evans levélbeli közlése, amit ezuttal is szivélyesen köszönök. A De Falsa et Vera európai példányairól ld: József Ferencz: The First International Unitarian Publication In: Transactions of the Unitarian Historical Society 1968, pp.72-7
55. Dán Róbert: Erdélyi könyvek és John Dee Magyar Könyvszemle 1979/3 pp. 225-3o
56. u.o.
57. u.o. és vö. Szőnyi, op.cit.
58. Wallace, op.cit. Volll. p. 294
59. u.o. Vol II. p. 298-9

60. Hegedus István: Themistios és Dudith András /Klny. Irod. t.közl/ Budapest, 1901 p.15-19
61. Kvaczala János: Az angol-magyar érintkezések történetéhez 1620-1670/ Századok pp. 709-19: pp.794-810
62. Bonet-Maury, op.cit. p.173
63. Keseru Bálint /szerk./: Adattár a XVII. század szellemei mozgalmainak történetéhez Herepei János cikkei III. Bp.-Szeged 1971 p.430
64. Gömöri György: Angol-magyar unitárius kapcsolatok Unitárius élet 1977 október-december
65. Ifj. Franck Ádám levele Amsterdamból ... Keresztény Magvető 1888. pp. 28-38
66. Franck Ádám levele Londonból 1689-ből Keresztény Magvető 1891. pp.230-2
67. Travels in Turkey and Back to England by the Late Rev. E. Chishull London, 1747
68. Paul Cernavodeank: "Contributions to Lord Paget's Journey in Wallachia and Transylvania in 1702" Revue des Etudes Sud-Est Européennes, Tome XI. 1973 No.2. pp.275-84
69. Trócsányi Berta: Magyar református teológusok Angliában Debrecen, 1944
70. John McLahlan: Links Between Transylvanian and British Unitarians from the Seventeenth Century onwards Paper given at the Francis David Symposium on 11 th August, 1979.
Kézirat, amit Erdő Jánosnak /Kolozsvár/ ezuttal is szívélyesen köszönök
71. MsU 424 a 123.lap után kezdődő rész. A kézirat előkészítéséért és annak lemásolásáért hálásan mondok köszönetet Lakó Elemér kolozsvári kutatónak.

SZERVEZETT KAPCSOLATOK A XIX. SZÁZADBAN

I. Bevezetés helyett: Kossuth az unitarizmusról

"Én mint tudja tisztelt Tanár ur, nem tartozom az unitáriusok felekezetéhez. Evangélikus szülőktől születtem, evangélikus vallásban nevelkedtem, s lelkemben jól érzem magamat. Luthernak azon tana mellett, mely a lelkiismeretet emancipálta midőn a keresztény vallás kutfejének a szentírást, az edénynek pedig, mellyel azon kutfőből meríteni kell, nem a bármi néven nevezett tekintély dictátorságát, hanem az észet, az egyéni szabad ítéletet jelölte ki, melynek nincs megtiltva semmi syllabusok által, hogy azon másik, azon nem írott könyv revelatioibó is merítsen, melynek neve: természet, s melynek ugy a porszemben, mint a világok myriadjaiban nyilatkozó öröktörvényei örök törvényhozóra vallanak.

Aztán, a végtelen jövőbe, a végtelen mult tanuságainak üvegén tekintek, mely azt mutatja, hogy a természet örök Istenének, a mindenséget fenntartó örök törvényein kívül nincs semmi állandó a nap alatt, nem tagadhatom, hogy igaza lehetett Byronnak, midőn azt írta, hogy "religions take their turns, and other creeds will rise with other years."

De hát nem habozom bevallani, hogy amig Byron ezen jóslata beteljesednék, az unitárius hitvallásnak volnék hajlandó legterjedtebb s legtovább tartó jövendőt ígérni és pedig azért, mert a főszlyt nem a transcendentális speculatiókra, melyeknek eredete az indus Védákra vezethető vissza /Trimuti/, nem mysticus dogmákra, melyeknek egynémelyikéről írva van: "credo, quia absurdum", hanem Krisztus erkölcsstanára, az emberszeretetre fekteti, mely a társas lényé alkotott emberiség tökéletesedésének törvénye, melynek uralma nélkül soha nem lesz megadva az emberiségnek az a nagy áldás, melyet Krisztus e szavakkal kívánt követőinek: béke legyen veletek!"

Kossuthnak Kovács János kolozsvári unitárius tanárnak írt levele 1884-ből.

- Keresztény Magvető 1884. 117-118 old.-

II. A század első fele

1. A szakirodalom

Az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak a XIX. századi történetét teljes igényvel, tudományosan még nem dolgozták fel.

JAKAB Elek, a mult századi híres pozitivistá történéssz /1820-1897/ az 1861-ben induló színvonalas unitárius folyóirat, a Keresztény Magvető hasábjain egy kétrészes tanulmányt publikált a század első felének "magyar és angol-amerikai unitárius érintkezéseiről".¹ Rövid áttekintést ad a kapcsolatok fejlődéséről BOROS György, majd az ösztöndíjak megindulásának körülményeiről BORBÉLY István.² Tudomásom szerint az angol történészek mindeközéig nem vállalkoztak a kapcsolatok feldolgozására, noha magyar szerző tollából már jelent meg ilyen tárgyú cikk angol nyelvterületen. LŐRINCZY Dénes próbálta meg empirikusan összegyűjteni a kapcsolatra vonatkozó adatokat és azokat kronologikusan rendezve, mintegy vázlatát adta az erdélyi és az angol unitáriusok közötti kapcsolatok történetének.³ Többen említik BUZOGÁNY Áronnak 1867-ben szerkesztett Emlékkönyv az erdélyi és az angol unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésekről és egyéb érintkezési viszonyairól irt könyvét, amit azonban sem a magyar, sem pedig a romániai levéltárakban s könyvtárakban nem találtam.

Látható tehát, hogy a kapcsolatokról szóló nyomtatott publikációk feltérképezése volt a módszertani kiindulópontom. Mivel e fent említett tanulmányok egyrészt csak a század első felével foglalkoznak, másrészt nem mindig tudományos jellegűek, így nem elégedhetünk meg a kapcsolatoknak efféle restaurálásával, hanem szükségszerűnek látszott az egy-egy történelmi pillanatra utaló publikációk felkutatása és az eredeti források, az egykori levelek és kéziratok az autopsia el-

vén történő tanulmányozása. Így nem mellőzhetjük az egykori utinaplók, beszámolók, utazási jelentések szubjektív hangjának, élményeinek a vizsgálatát sem, hiszen eszmetörténeti kutatásról van szó, ehhez pedig elengedhetetlen az Angliába került diákok, vagy éppen az Erdélybe utazó egyházdiplomatáknak a befogadó országról alkotott "image"-ének a részletesebb elemzése.

Hangsúlyozni szeretném, hogy miután nagyrészt ismeretlen, levéltárakban és könyvtárakban porosodó anyagnak a feldolgozásáról van szó, tehát forráskutatásról, ezért hosszú idézetekkel kívánom illusztrálni a feltárt eredményeket.

2. Az előzmények

Az unitarizmus történetében is mélypontot jelentett a XVIII. századi Habsburg-abszolútizmus. Két évvel a Rákóczi-szabadságharc leverése után Kászoni Bornemissza János III. Károlynak szóló titkos előterjesztésében azt indítványozta, hogy, miután az erdélyi unitáriusok szegények, nincsen pártfogójuk, vagy a vallásuk iránti rokonszenv - ezért tanácsos lenne őket megszüntetni.⁵ Így egészen a század végéig, II. József Tűrelmi rendeletéig üldözés volt az osztályrészük és csak 1781 után kapták vissza a vallási és a polgári jogaikat.

Nem véletlen tehát, hogy a század utolsó éveiben megélénkült egyház külföldi hitrokonok után is tapogatózik. BOROS György tanulmánya említi Körmöczi János 1797 július 30-án kelt, Lázár István püspökhöz írt levelét, amelyben ez olvasható: "A londoni unitárius papnak vette-e Tiszt. ur levelét? S ha igen, mit írt valami nevezetesen? Ezekkel jó szívvvel venném tudósító levelét."⁶

Ez a kis mozaik csupán következtetéseket enged meg: valószínű ezekben az években már léteznek nem hivatalos

és személyes kapcsolatok. /Az előző fejezet végén láttuk, hogy Körmöczi Göttingában ismerkedett meg Lindsay híres művével./

Milyen más csatornákon keresztül szerezhethünk információ-
t az 1821. előtti kapcsolatokról?

LÖRINCZY a fent említett cikkében a század eleji angol unitárius sajtót vizsgálta meg és sok értékes eredményt mutatott fel.⁷ Már 1811-ben a Monthly Repository ujévi számában utalás van egy korábban megjelent kiadványra: A Statistical Account of the Unitarian Churches in Transylvania. LÖRINCZY nem találta meg ezt a brosurát és azóta is kérdéses marad, hogy vajon franciául vagy latinul irták-e és egyáltalán ki és hol jelentette meg.

Thomas Rees /1777-1867/ a lengyel Rakowi Káté későbbi kiadója egy prédikációban ismerteti az erdélyiek statisztikai adatait, valószínűleg a fent említett kiadványból merített.

1818-ban jelenik meg a Rakowi káté angol kiadása, amelyhez Rees bevezetőt is ír és utal arra, hogy a kapcsolatok már jóval korábban is kialakultak. A szerző itt valószínűleg a dávidi és a blandratai eszméknek az Angliába történt beszivárgására gondolhatott.

Robert Aspland The Religious World Displayed című munkájában 1812-ben a következőket írja: "An abstract of the faith and principles of the Unitarians in Transylvania was published in 1787, with permission of their government by Professor Márkos of the Unitarian College at Clausenburg." Noha Erdély politikailag Ausztria önkényének az áldozata - hívja fel e figyelmet a szerző -, vallási téren mégis oly liberalizmust élveznek, amely az angoloknak még nem adatott meg. /Gondoljunk arra, hogy csak a következő évben, 1813-ban törli el az angol parlament az ariánusok ellen kiadott Blasphemy Act-et!/
/

1820-ban jelenik meg a göttingai egyetemen tanuló John Kenrick-nek az írása: History and actual condition of the

Unitarians in Transylvania. LÖRINCZY szerint ez a cikk egy nagyvonalu vázlat az erdélyi unitáriusok helyzetéről. Jelentősége mégis az, hogy a korabeli politikai viszonyokról, Ausztria önkényéről részletesen informálja a kortárs angol hitrokonokat.

A hivatalosan és szervezeten is meginduló egyházdiplomáciai kapcsolatoknak az előtörténetét próbáltam meg vázlatosan restaurálni. Sajnos a forrásanyag hiányában erre csak a szekundér-irodalom, elsősorban a LÖRINCZY-cikk alapján, illetve annak a részletesebb kibontására vállalkozhattam. Az említett brosurák a hazai könyvtárakban egyáltalán nem, de még a romániai könyvtárakban is alig találhatók. Valószínű bőségesebb anyag lelhető az oxfordi Manchester College könyvtárában és a londoni Dr. Williams Library-ban.

3. Az angol kezdeményezés: Brevis Expositio 1821

Az angol és az erdélyi unitáriusok hivatalos kapcsolatainak a felvételét az az 1821 április 30-án keltezett nyomtatott levél fémjelzi, amelynek a teljes latin címe: Unitariorum in Anglia Fidei Historiae et status presentis Brevis Expositio. /A rövidség kedvéért ezután csak Brevis Expositio/ A levél részletes ismertetésével foglalkozik JAKAB Elek tanulmányának az első része.⁸ LÖRINCZY idézi, hogy az 1821. június 13-án az un. "Unitarian Fund for the Promotion of Unitarianism by Means of Popular Preaching" c. szervezet megalakulásának tizenötödik évfordulóján a következőket jegyezték fel: "the printing of a Tract in Latin, containing a brief view of the opinions, history and the institutions of the Unitarians of this country /ie. England/ intended to serve as an introduction to some communication with learned Unitarians on the Continent."⁹

Az eredeti nyomtatott levél tudomásom szerint nincsen meg, valószínű elveszett - Román Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárának unitárius kéziratállománya /a volt unitárius kollégium kéziratára/ számos korabeli másolatot őriz az eredeti példányról és az egykori forrásairól. A fordítás pontos címe: Az Angliai unitáriusok Hitének, Históriajának s jelenlevő vagy mostani állapotjának rövid kitétele vagy kimagyarázása. E traktáthus-hoz egy levelet is mellékeltek, amelyek W. J. Fox és Robert Aspland lelkészek küldtek a kolozsvári unitárius kollégium professzorának. A címzés a következőképpen nézett ki: "Transylvanie Pays Paris par Vienne". LÖRINCZY szerint augusztus 31-én érkezett meg a levél, az általam látott fordítás 1821. szeptember 11-ére volt datálva, tehát valószínű, hogy két hét leforgásán belül elkészült a magyar fordítás.

Lássuk e kapcsolatot nyitó nyomtatott levél tartalmát!
Milyen információk és eszmék hordozója a Brevis Expositio?

"Az okosság törvényszerű jogát az Isten igéje magyarázásában az unitáriusok különösen követelik" - olvashatjuk a szentháromságtagadók racionális vallásfelfogását.

Az istentiszteleteikről írva az egyszerűséget, a pompa elvetését hangsúlyozzák, majd oldalakon keresztül a kialakulásuk történetét ismertetik.

Egy érdekes jelenségről is tudósítanak, amit a száz évvel későbbi "Oxford movement" analógiájára "Cambridge movement"-nek is nevezhetnénk. Az történt ugyanis, hogy a cambridge-i papság körében - tehát az anglikán egyházon belül - számos liberális nézeteket valló, unitárius-szimpatizáns pap és püspök lépett fel /Hammond, Garnham, Dyer/. Radikális nézeteik miatt kénytelenek voltak távozni az egyetemről, sokan Észak-Amerikában találtak új otthont maguknak. 1794-ben Joseph Priestly-nek, a híres unitárius polihisztornak is el kellett hagyni Angliát a francia forradalom eszméivel való rokonszenve miatt.

Végül 1813-ban /tehát e levél megszületése előtt csak nyolc évvel!/ törlik el William Smith javaslatára a parlamentben az unitáriusokat diszkrimináló törvényt. Ez azt jelentette, hogy Akadémiát alapíthattak, folyóiratot indítottak, a The Monthly Repository of Theology-t és a Christian Reformer-t.

Erről szól a latin nyelvű levél. A XIX. század elején, az unitarizmus virágkorának a hajnalán született meg a bro-sura. Négy év múlva, 1825-ben alakul meg az unitáriusok nemzetközi szervezete, a British and Foreign Unitarian Assotiation.

Ez a század ad majd olyan unitárius eminenciákat az egyetemes gondolkodásnak, a művészeteknek és a politikának mint az angol James Martineau, John James Tayler az amerikai William Channing Theodor Parker, Ralph Waldo Emerson, George Washington és Abraham Lincoln.

4. A megkésétt válasz: Epistola ad Unitarios in Anglia
Missa 1825

JAKAB Elek a tanulmányának a második részében részlete-
sen elemzi az erdélyiek válaszlevelét, amelyet Sylvester
György, a kolozsvári kollégium tanára szerkesztett. A levél
pontos címe: Epistola ad Unitarios in Anglia Missa. Georgius
Sylvester apud Unitarios in Transylvania Claudiopoli S.S.
Thologiae Professor p.o. Unitatis Dei in Anglia Assertorobus,
Salutem a Deo Patre et Domino Jesu Christo apprecatur.¹⁰

A levél 1822. június 1-én kelt, s mégis csak három évvel
később, 1825. június 17-én küldték el Rober Aspland és W.J.Fox
címére. JAKAB feltételezi, hogy valószínű a bécsi cenzurától
tarthattak, vagy a titkc társaságokban való részvételt meg-
tiltó udvari rendeletről. Így elképzelhető, hogy olyan alka-
lomra vártak, amikor valaki személyesen vihette a levelet
Angliába.

Nagyon érdekes, hogy JAKAB nem foglalkozik, - vagy talán
nem is ismeri - a Brevis Expositio-ra irt azonnali választ,
amelyet Nagy Lázár unitárius főgondnok, a konzisztórium tagja
irt az angoloknak. LÖRINCZY-től tudjuk, hogy ezt a levelet
1822. május 29-én olvasták fel Londonban és kimagaslóan fon-
tos eredményként értékelték, hiszen ez a világ különböző ré-
szeinek unitarizmusa közötti összeköttetések megindulását je-
lentette. Nagy Lázár beszámolt az erdélyi unitárius egyház
eredetéről és az akkori helyzetéről. A levél részletes tar-
talmáról azonban nincs tudomásunk, erre csak további kutatás
derithetne fényt.¹¹ De térjünk vissza a három évet késétt
Epistolára! Miről is szólt a levél?

A magyar fordításban mintegy kilenc oldalon a következők-
ről olvashatunk. a/ a magyar unitárius egyház eredete és meg-
alakulása; b/ a magyar unitárius egyház története; c/ a magyar
unitáriusok kimagasló személyiségei; d/ szertartások és az
igazgatási forma; e/ az oktatásügy állapota.

Az egyház eredetéről írva Sylvester beszámol arról, hogy a reformáció radikálizálódása következtében hogyan jött létre Erdélyben a lutheranizmusból, a kálvinizmus és végül mi vezette a Kálvin-követőket a szentháromság tagadásáig, az egy-Isten hitének vallásáig. Említi a gyulafehérvári hitvitát, azt a pillanatot, amikor szuggesztív erejének hatására az egész Kolozsvár unitáriussá lett. Külön elemzi János Zsigmond vallási törvényeit, többek között az 1568. január 6-13. közötti híres paragrafust: "a prédikátorok mindig szabadon hirdessék az evangéliumot, kiki az ő értelme szerint, és a község, ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse, ha lelke rajta meg nem nyugszik, de tarthasson olyan prédikátort, akinek tanítása neki tetszik." Hivatkozik továbbá a vallásszabadság deklarálásának 1568-as tordai momentumára, amelyben megerősítették az 1557-es törvényt: "kiki azon vallást követhesse, amely neki tetszik, minden kényszerítés nélkül, 's kinek-kinek szabad legyen az ő hitét követő prédikátort tartani, egyik fél a másikat bosszúsággal és szidalommal nem illetvén."¹²

A történeti részben kiemeli Sylvester a négy bevett vallás II. János király /János Zsigmond/ által szentesített jogait, ismerteti Dávid Ferenc "Krisztus nem imádásának" /non adoramus/ tanát, szemben a Blandrata által megfogalmazott és az egyházra kényszerített "Krisztus imádás" doktrínájával. Megemlíti a judaizáns szombatosokat, s az őket az unitáriusoktól elkülönítő 1638-as dési komplanációt. Röviden megemlékezik a XVIII. századi tragikus korszakról, de II. József felvilágosodását és követőinek II. Lipótnak és I. Ferencnek /az akkori uralkodónak/ igazságos kormányzását dicsőítve fejezi be a történeti bemutatást.

Az unitáriusok kiemelkedő személyei közül mindenek előtt a vallásalapító Dávid Ferencet, Blandratát, Izabella királynét, és János Zsigmondot, a főurak és a maecenások közül Békés Gáspárt, a Cháky, Hagymási, Kendi, Patócsi, Mikó és a Zsuki családokat említi. A tudósok közül pedig Molnár Gergelyt, Basilius Istvánt, Karádi Pált, Enyedi Györgyöt, Bethlen Farkast, Somogyi Ambrust és a leghiresebb teologus-püspöküket, Szent-ábrahámi Lombárd Mihályt ismerteti meg az angol olvasókkal.

A szertartások-ban az egyszerűséget hangsúlyozza, az igazgatással kapcsolatban pedig elmondja, hogy a legfőbb fórumuk, a zsinat, amelynek élén a püspök és a világi főgondnok állnak, 123 gyülekezetüket nyolc esperességi körre osztották föl. Megemlékezik az akkori püspökökről, Körmöczy Jánosról.

Az oktatásügy állapotának leírásával fejeződik be a levél. "Az elmúlt idők viszontagságai között - mint elébb volt érintve - elvesztettük azon alapítványokat, amelyeket őseink tettek, az iskolákat, melyeket önköltségöken építettek, a könyvtárt, a könyvnyomdát s a tudomány egyéb eszközeit, s midőn tudományügyünket csaknem végveszély fenyegette, a Zsuki ősnemes nemzetség egyetlen reménye s utolsó sarja, s az unitáriusoknak az utóbbi időben legnagyobb jótevője, a kolozsvári főiskolát tevén összes vagyona örökösévé, az által szükségben levő főiskolákat tevén tetemesen fölsegítette."

Két gimnáziumuk is van Székelykeresztúron és Tordán, ahol - mint írja - "a humaniőrak taníttatnak."

Végezetül pedig az "ősöktől öröklött szokás"-ként hivatkozik a legkiválóbb főiskolai hallgatók külföldi tanulmányaira.

A diákok a tanároktól kapták az ajánlást, a Főtanács nyilvánosan megválasztotta azokat, akiket külföldre küldtek. Legelőbb Hollandia volt nekünk a tudományokban mesterünk,

azután főképp Jena és Göttinga. Eltiltván a felség nemrég a külső egyetemekre való menést, s protestánsok számára Bécsben egyetemet állítván a mi ifjaink is - alapítványok hiányában magánosok jótéteménye által gyámolítva itt tanulnak. Kelt Kolozsvárt, jun. 1. 1822." - fejeződik be az Epistola.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a levél burkolt célzással fejeződik be: szükséges és időszerű lenne egy olyan alapítvány létrehozása, amely a hátrányos helyzetben levő erdélyi teológus hallgatók számára biztosíthatná az angliai egyetemek látogatását.

Az Epistola-ra egy viszonylag rövid válasz érkezett: W.J. Fox-tól.¹³ Fox a súlyos betegsége és az idő rövidsége miatt röviden írt. A levelet gróf Bethlen Domokos hozta Kolozsvárra. Ez az első angol nyelven írt levél, "megtudván, hogy az Anglus nyelv Kolozsvárt műveltetik, jobbnak ítélem ezen nyelven írni." - olvassuk a korabeli fordításban.

Sylvester Epistola-ját elemezve JAKAB Elek a rezignációra, a tartózkodó óvatosságra hívta fel a figyelmet. Nem taglalja az igazsághoz szükséges alapossággal az unitarizmus tragikus korszakait, Dávid Ferenc elítéléséről is szemérmesen hallgat. JAKAB szerint Sylvester a "drákói szigorú sajtóviszonyok" és a bécsi titkosrendőrségtől való félelem miatt vonakodott nyíltan és őszintén feltárni az elkeserítő állapotukat.

Az ösztöndíjakról szóló első nyílt - és nem a sorok közötti - utalás a magyar irodalom nagy angol népszerűsítőjének, Sir John Bowring nevéhez fűződik.

5. Sir John Bowring levelezése az erdélyi unitáriusokkal 1827

"Igen örvendetes, hogy a mindennek tudásába buvárkodó angol, végre literaturánkat is, majd legutolsót a mivelt Európában, a világgal ösmertetni indul" - írja Vörösmarty a Tudományos Gyűjteményben 1828-ban. Vörösmarty Romy Károly cikkéből értesült Sir John Bowring nagyszabású vállalkozásáról, a magyar irodalomról készülő antológiáról. Bowring 1830-ban adta ki Angliában a The Poetry of the Magyars című antológiáját, amely huszonhat költőtől hatvannégy népdalt tartalmazott. 1866-os Petőfi-fordítása, A Translation of Alexander Petőfi, the Magyar Poet hetvenhat Petőfi költeményt tolmácsol az életrajzi bevezetés mellett.

A Bowring-filológia a múltban és a jelenben is részletesen foglalkozott e tizenkilencedik századi legendás hírű műfordítóval, utazóval és politikussal. FEST Sándor, CZIGÁNY Lóránt és VARANNAI Aurél nevéhez fűződik Bowring magyar vonatkozású munkásságának a feltárása.¹⁴ Jóvoltukból ismerjük meg a viktoriánus korszak e kimagasló egyéniségének a regényes életét, nagyszabású irodalmi munkásságát. Közismert, hogy Bowringot a kelet-, és közép-európai szláv népek és a magyarság kulturája, nyelve és "popularis literaturája" érdekelte.

A legújabb kutatások fényt derítettek az erdélyi unitáriusokkal való levelezésére. Bowring ugyanis szintén unitárius volt. LAKÓ Elemér kolozsvári kutatása közben bukkant három Bowringtól származó levélre, amelyeket a Korunk és a Keresztény Magvető 1972-es évfolyamaiban publikált.¹⁵ A levelek megerősítik azt a tényt, hogy Bowring jóbaráti viszonyban volt a bécsi udvari könyvtárossal, Kopitár Bertalannal /1780-1844/ és általa ismerkedett meg Romy Károllyal. /1780-1847/ LAKÓ rámutat arra, hogy Bowring már egy 1828. május 28-án kelt, Döbröntey Gábornak címzett levelében említi, hogy már korábban is küldött levelet Kolozsvárra. Valószínűleg ez az első levél elkallódott. Mindhárom levél fordítása megtalálható a kolozsvári

Akadémiai könyvtár unitárius kéziratállományában. Bowring a leveleket valószínűleg Molnos Dávidnak, a kolozsvári főiskola rektorának írta. A három levél 1827. áprilisában, júliusában és augusztusában íródott. Érdeemes mindhárom levelet a nagyító alá vennünk és a gondolati-eszmei tartalmát részletesebben elemeznünk!

a/ az áprilisi levél¹⁶ - "vallás tárgyában"

Az 1827. április 3-án kelt levélben Bowring arról ír, hogy Fox, betegsége miatt, őt kérte meg a levél megírására, mivel "nékem esmeretségem vagynak az urak szomszédságában". Rögtön meg is ragadja az alkalmat és saját érdeklődésének is hangot ad: "Magam is, ki abban foglalatokodom, hogy a Sclavus nyelvbeli literaturának némely ágairól különösen a Poesisről irjak valamit."

Levelezőtársaitól már tudakozódott az erdélyi unitáriusok helyzetéről, hogy örömmel szemléli a kapcsolatok megindulását. /Itt valószínű a Brevis Expositio-ra és az Epistolára gondol./ Rövid ismertetést ad az angol unitáriusok helyzetéről: templomaik és a gyülekezeteik számáról. Említi a skóciai és az írországi unitáriusokat is. Az archaikus fordítás kedvéért is érdemes idézni, azt, ahogyan az amerikaiakról ír: "Az egyesült Amerikai statusokban az Unitariusok nagyon virágoznak. Minden ottani nagy városban vagynak templomaik, s ezen Secta nagy tiszteletbe tartatik, és az ahoz tartok közt sok hires könyv, Irok találatnak, kik több peridicus munkákat adnak ki..."

A levél érdekes bizonyíték arra, hogy először az angolok akartak Erdélybe unitárius diákokat küldeni, "de vagy költség, vagy éppen alkalmas fel találása nehézségei meggátoltak."

Szeretné tudni, hogy az angol nyelvet mennyire ismerik Erdélyben, mivel az egyesülésük számos unitárius-vonatkozású könyvet tudna megküldeni. "Vagynak Erdélyi Atyánkfiai közt kik a mi nyelvünket értsék. Ezen esetben nem kételkedek benne

hogy a mi unitárius Egyesülésünk hajlandó leszzen mind azon munkákat meg küldeni /vagy egy részit, mint hogy igen sokak/ melyek itt kiadattak néhány esztendőktől fogva a vallás tárgyában. Hát az urak adtak-é ki valamit Erdélybe?"

A befejezésben ismét bécsi ismerősére, Kopitárra céloz, aki a kapcsolataik közvetítője is lehetne.

b/ a juliusi levél¹⁷ - az unitarizmus terjedéséről

A latin nyelvű levélnek szintén található egy magyar fordítása Kolozsváron. Bowring most azt hangsúlyozza, hogy nem személyes hangú, hanem hivatalos levelet ír, mivel Fox betegsége miatt őt választották meg az egyház külügyi titkárának. Az angol és az erdélyi gyülekezetekről írva hangsúlyozza, hogy "magam mindkét közösséget támogatom, mint az egy Istenről szóló hamisítatlan szent igazság megőrzőjét és az értelemre nehezedő oly sötétség közepette, amely napjainkig az embereknek annyi nemzedékét megülte."

Ebben a levélben is ír az amerikai unitarizmus terjedéséről, arról, hogy "ott lassanként eltávolítják az Új Testamentum hamisítatlan és tiszta szövegéből mindazokat a kódokat, amelyek sokakra nehezednek..."

Az unitárius vallás XIX. századi terjedésének, karrierjének és népszerűségének dokumentuma ez a levél, mintegy pillanatfelvétel a szabadgondolkodású kereszténység kontinenseket átfogó kialakulásáról: "nem régiben alapítottunk Kalkuttában a hinduknál egy Evangéliumi hirdetőt vagy Evangéliumi missziót, amely által az unitárius keresztény hitre tért brahman nemzetségbeli kiváló műveltségű Rammohun Roy kiadta híres Apológiáját, Madraszban is jelentős az unitáriusok gyülekezete, bármennyire is kicsiny."

Angliában pedig semmiféle egyházi tekintélyt nem ismernek el, papjaikat pedig a yorki kollégiumban képzik.

Burkoltan utal arra, hogy 1813. előtt a vallási és a polgári jogaik mennyire korlátozva voltak. "Mostanában nem zak-

latnak bennünket a polgári törvények büntetésével, mint ahogy ezelőtt néhány évvel tették."

A levél végén ismét megerősíti, hogy szeretnék fiataljait a kolozsvári kollégiumba küldeni és nyíltan először itt vetődik fel az ösztöndíjak alapításának a gondolata: "fölöttébb óhajtjuk, hogy hasonlóképpen ti is küldjete valakit a mi yorki kollégiumunkba, ahol az illető - miután a kiváló képzés első alapjait lefekteti, az angol nyelvet megtanulja, s irodalmunkban jártas lesz, alkalmasabbá válik arra, hogy köztetek a keresztény igazságot magyarázza, meg tovább fejlessze."

c/ az augusztusi levél¹⁸ - a "popularis literaturáról"

Bowring a harmadik levelét valószínűleg szintén Molnosnak írta, 1827. augusztus 29-i keltezéssel. Ezt a levelet azonban már nem egy egyházi szervezet megbízásából, hanem egyértelműen a saját kezdeményezését, az antológia gyűjtését, majd a kiadását akarta népszerűsíteni és ehhez kérte az erdélyiek segítségét: "ezen levelem tzielja személyesen engemet illet." A levél rövidege és a tömör mondanivalója megengedi, hogy hosszabb részt idézzünk a korabeli fordításból.

"Különböző nemzetek popularis Literaturajukról néhány darabokat adtam ki Angliában, s nagyon sürgettem hasonló munkát ki adni Erdély és Magyar Országokról - az Urak nyelvét esmérem egy kevésbé, s néhány magyar értékeket meg kaptam Bétsből B. Kopitár barátomtól... A mi itteni unitáriusainkat nagyon interessalja az Erdély Popularis Literaturája, s ezért bátor vagyok Uraságodat megtalálni, remélvén, hogy Uraságodnak nem leszen terhére engemet e tárgyban utasittatni. Ha volna az erdélyi unitáriusoknak valami Compositiojuk eppen különösen az övék - ezeket kiváltképpen kedvesen venném, s igen nagy örömet szerezne nékem, azokat a hiba elkerülése végett deák vagy német fordításaikkal együtt elküldvén. Énekelneke az Urak Ecclesiai hymnusokat? Méltóztatike nékem azokból másolatokat vagy fordittasikat küldeni? Nagyon szeret-

ném azt is tudni, vané az unitariusoknak nyelvek, öltözetek? s szokásaikban valami - őket azon hely több lakosaitól megkülönböztető? Hasonlólag óhajtanám tudni vane' nekik őket chatacterizáló Musikájok? Ha Uraságod e tárgyak aránt engemet akkár Betsi Császári Könyvtár Cutossa Copitar Ur - akár ot mulató Correspondensem Reyer Schlik Kis Asszony által tudósittatni méltóztatik nagyon elkötelez. John Bowring"

Sir John Bowring szerepét az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak történetében hangsúlyozottan kell értékelnünk, hiszen ő nem egyszerűen az egyházdiplomata szerepét töltötte be, hanem a rokon felekezetek eszmei kapcsolatain túl a két ország szellemi vérkeringésének is a megindítója, a kulturális és az irodalmi érintkezések egyengetője is volt. Különösen a magyar népi irodalom, a "popularis literatura" iránti érdeklődés, annak az angliai népszerűsítése, az angol olvasóközönség figyelmének Erdélyre irányításával vivja ki a tiszteletünket. Bowring számára az egyházi kapcsolatok elsősorban keretet, egy információs csatornahálózatot biztosítottak a nagyszabású egyéni tervéhez.

A The Poetry of the Magyars szerzőjének a műhelyébe engedtek bepillantást ezek a levelek. E szenvedélyes irodalom-szervező munkásságát a Bölöni Farkas Sándorral való kapcsolatában fogjuk továbbnyomozni.

NB.

A Kolozsvári unitárius egyház levéltárában megtalálom Bowring augusztusi levelét a magyar erdélyi unitáriusokhoz, amit nem Molnosnak, hanem Körömtárnak írt.

1160. 10/22

6. Bölöni Farkas Sándor és az angliai utazásának a jelentősége 1831.

Bölöni Farkas Sándor /1795-1842/ az Utazás Észak-Amerikában szerzője az erdélyi és az angol ill. az amerikai unitáriusok közötti kapcsolat következő egyengetője. Könyvéről, a múlt század közepén Kőváry László azt írta, hogy "mint egy villám és mennydörgés futá végig az országot". A kortárs Széchenyi is kitörő lelkesedéssel fogadta a könyvet. 1834. szeptemberében a következőket írja Bölöni Farkasnak: "Milly kimondhatatlan kellemes pillanatokat éitem az 'Amerikai Utazások' olvastában, nem magyarázhatom...kezembe véve a' drága könyvet, többé nem tehettem félre. Hála a' Mindenhatónak, hogy ezen könyv a napvilágra jött; haszna a honosainkra nézve felszámithatatlan. Azon jó, mellyel teldes telé van, olly világosan, amnyi érdekkal és olly kimélve közöltetik az olvasóval, hogy az áldott mag, melly belölle váltig hull, még rosszabb földben is kikelne mint a' miénk'. A' nekem ajándékozott példányt legkedvesebb kincseim közé számlálom és nem szökendek meg e közhasznu munka jelenéséért mindig legforróbb hálával viseltetni"¹⁹

Bölöni Farkas könyve legutóbb 1975-ben jelent meg Mikó Imre gondozásában.²⁰

Bölöni Farkasnak nagy szerepe volt az amerikai unitáriusokkal való kapcsolat kiépítésében. Henry Ware-vel való levelezését JAKAB Elek ismerteti a Keresztény Magvető-ben.²¹ Nem célja azonban e dolgozatnak az erdélyi és az amerikai unitáriusok kapcsolatának a történeti vizsgálata, Ware levelezésével is csak annyiban foglalkozom, amennyiben ez érinti az angol kapcsolatokat.

Ware 1831. november 14-én irt az Észak-Amerikai Cambridge-ből az akkor ott tartózkodó Bölöni Farkasnak. Levelében részle-

tesen leírja, hogy a XVIII. század végén az Anliából Amerikába települt puritán kálvinisták hogyan tértek át fokozatosan az unitárius vallásra: "E változást részint a nevelés és a tudományok széles terjedésének, részint a szomszéd egyetemeknek lehet tulajdonítani, hol a tudományos emberek lassanként szabadabb vélekedésre és gondolkodásra tértek a vallás dolgában.... Hozzá járult az is, hogy ugyanazon időben a függetlenségért folyt háborúk s más okok miatt általános vallásbeli lankadság lepte meg a közönségeket, s Kálvin követői ez alatt teljes mozdulatlanságot mutattak."²²

Az amerikai unitárius társulat nevében Ware Molnos Dávidnak is írt egy levelet, de ezzel most nem foglalkozhatunk részletesen.²³

A következőkben irányítsuk a figyelmünket Bölöni Farkas angliai tartózkodására!

Az Utazások Észak-Amerikában mindössze négy oldalon keresztül foglalkozik az angliai élményekkel, ott is elsősorban a skóciai és az irországi utjával.²⁴ JANCSÓ Elemér 1943-ban kiadta Bölöni Farkas Nyugateurópai utazását²⁵, pontosabban a nyugat-európai utazást tartalmazó 150 oldalas kézirat első 87 oldalát, amely a franciaországi, a belgiumi és a hollandiai utiélményeket tartalmazza. A számunkra érdekes Angliai Utijegyzetek BENKŐ Samu szöveggondozásában, az ötödik kiadás mellékletként jeleng meg, 1966-ban.²⁶

Bölöni Farkasnak a British and Foreign Unitarian Association titkárához írt részletes latin nyelvű beszámolójának az angol, fordítását közli a Monthly Repository 1831-es száma.²⁷

Kiindulópontunk tehát a több mint százharmincöt éven át kiadatlan, végülis 1966-ban napvilágot látott Angliai Utijegyzetek vizsgálata.²⁸

Bölöni Farkas angliai tartózkodását pontosan restaurálhatjuk a naplójából: 1831. április 19. és július 24. között volt Angliában, tehát több mint három hónapot töltött a szigetországban a reformkor első magyar angliai naplóírója.

"Ugarnak itt hire sincs, örökös használásban van a föld" -

írja a naplójában az angliai szántóföldekről, a gazdag parkok-ról. A "demokráciát felfedező székely nemes" először találkozik egy gazdaságilag-társadalmilag messze fejlettebb ország berendezkedésével. Szélsőséges élményeinek dokumentuma ez a napló. Például a barátaival kimegy az epsomi lóversenyre és megjegyzi, hogy "ezen férfias nemzetet és tudományos nemzetet ló nélkül el sem lehet képzelni".²⁹ Színházban is jár, a Drury Lane-ben, június végén pedig ezt írja a naplójába: "elkezdtem boxirozni tanulni J. Mahony boxirozó mestertől 6 lecke 1 livre."³⁰

Lelkesedéssel ír az angol parlamenti berendezkedésről, az alkotmányos királyság államformájáról, az új király, IV. Vilmos népszerűségéről és arról, hogy elődjét, IV. Györgyöt "ki popularitását elvesztette volt, többször fogadták kirregtetés /?/ és püsszegetéssel"³¹.

Ugyanakkor megbotránkozik az asszonyok elnyomott helyzetének a legalizálásán: az angol törvények ugyanis lehetőséget adtak arra, hogy a férj ostorral és husánggal megverje a feleségét. A székely nemes megdöbbenve csóválja a fejét: "Ily mivel, ily nagy nemzet még törvényt hozhasson az asszonyok dorgálásáról"³².

Amikor Skóciába utazik, meglátogatja Kenrick-et, az unitárius professzort /aki már 1820-ban ír az erdélyi unitárusok-ról, 1868-ban pedig az erdélyben tartózkodó J.J. Tayler neki ír levelet a közös osztálytárs, John Paget aranyosgyéresi kastélyából/. Bölöni Kenrick-kel a neo-gótikus építészetéről társalog és bátran hangot ad a nemtetszésének: "Eléhoztam Kenrick urnak az angolok újabb izlését az építészetben, hogy most újra a gothus stilusból kezdenek építeni Angliában, mely valóban nem szép. Ez onnan van, ugymond Kenrick ur, hogy az angoloknak ezáltal is a religóra való emlékezetek van. A régi vallások, épületek goth stilusból lévén építve, ezen izlés religiói érzésekkel egybefoly."³³

Skóciában az irodalmi élményei találkoznak a táj varázslatos szépségével. Bejárja a Machbeth-ből ismert birnani hegyet, eszébe jutnak Osszián énekei, ámbár annak tudatában, hogy a "scotusok magok is azt hiszik, hogy ezen énekek nagy részét Macpherson írta volna."³⁴

Mindennél nagyobb élmény Bölöni Farkas számára az egy évvel korábban megnyitott Liverpool-Manchester-i vasutvonalon való utazás. Az első magyar utazó volt a világ első vasutján. Egyedülálló kuriózum az élményeinek rögzítése, hiszen egy technikailag messze fejletlenebb ország utazója találkozik a kortárs technika legnagyobb vívmányával.

"A gőzszekér az emberi észnek a triumphusa. Amint a gőzszekér ut kezdetéhez jutottunk, egy széles hosszú hall alatt állott 10 omnibusz-forma szekér egymásba láncolva. Nem képzelheti el az ember miképpen mehessen ezen nagy és hosszú machina magától. Legelől állott a gőzszekér magas kemencés kéményével és hozzákapcsolva a többi kerekek egymás végtiben láncsal. Mindenik szekérben négy kanapé van 16 személyre és a kocsi tetején kettőre. Mintegy 130-an ültünk fel a szekérré, én felül maradtam, hogy szabadabban láthassak. Mihelyt minden utazó elhelyezte magát, megcsendült a harang, az első szekéren a gőz süvölteni kezdett s egy fél minutum alatt minden szekér kerekei peregni kezdetek... az egész ut Liverpooltól Manchesterig csupa egyenes linea... A gőzszekér 30 1/2 angol mérföldnyi utat /6 német mérföld/ közönségesen 1 óra alatt teszi meg, s néha 57 és 58 minuta alatt, a madár ennél sebesebben nem is repülhet..."³⁵

"Bowling urnál voltam" /sic!/
/

Bölöni Farkast John Bowring mutatta be az amerikai unitáriusoknak. A naplója fényt derít a magyar irodalombaráttal való kapcsolatára. /Következetesen Bowling-nak írja a nevét, feltehetőleg csak kiejtésben hallhatta a nevét./ Ugyanakkor ez a napló újabb bepillantást enged az irodalmár munkamódszereibe. Kilenc nappal az Angliába érkezése után jegyzi föl elő-

szőr: "Bowling urhoz mentem, a híres Poetry Magasine kiadójához, ki a legnagyobb szivességgel fogadott. Mutatta sok magyar könyveit, melyek itt kedvesek voltak. Döbrönte képe káminján állott, meghívott többször is megjelenni nála"³⁶ Másnap ismét ott jár: "reggel megint Bowling urnál voltam a hazánk literatúrájáról s vallásairól hosszas értekezésünk vol."³⁷ Majd pár nappal később: "A Bowling urnak ígért erdélyi dolgok leírásával voltam egész nap elfoglalva."³⁸ Több mint egyhónapos észak-angliai, skóciai és írországi utjáról /május 8. és június 11. között volt távol/ június 12-én érkezett meg Londonba. Másnap egész nap, majd 14-én "frustukon" is az irodalomszervező vendéglátását élvezte. A naplója szerint legközelebb július 5-én látogatta meg.

Bölöni Farkas Sándor háromhónapos angliai /ezen belül kéthónapos londoni/ tartózkodása alatt a naplója szerint legalább hat alkalommal járt Bowringnál.

Mivel a naplója inkább az őt ért külső élmények rögzítésére szorítkozik, így arról nincsen részletes információk, hogy Bölöni hogyan mutatta be a vendéglátójának a magyar irodalmat. Ne felejtsük el, hogy egy évvel a The Poery of the Magyars megjelenése után vagyunk, Bowring bizonyára további adatot gyűjtött a magyar népköltészetéről és a kulturáról. A munkamódszerét tehát a sokoldalú információszerezés jellemezte, az Angliába vetődött székely nemes műveltsége valószínűleg a legmegbízhatóbb forrást jelentette számára.

"Erdélyből, mint unitarian ideérkezve, gratutáltak nekem..."

Ha Bölöni Farkasnak az angliai unitárius "egyházdiplomata" szerepét kívánjuk megismerni, akkor két forrás áll a rendelkezésünkre: egyrészt a naplójának az erre vonatkozó fejezetei, másrészt a Monthly Repository-ban megjelent beszámolója.

A Napló olvasása közben nem elégszünk meg az események száraz restaurálásával, céloznak tekintem Bölöni Farkas személyiségének, tudati meggyőződésének a kibontását a mindennapi tevékenységének a szövetéből. Két nappal a megérkezése után

az Unitarian Committee-be vezették fel, ahol több angol unitárius egyháztörténeti könyvet kapott. Április 27-én írja a következőket. "Wood Sámuel ur az Unitarian Committe gyűlésébe vitt, egybegyűlvén a tagok, Yates ur propositiót tett irántam, hogy Erdélyből, mint Unitarian ideérkezve gratuláltak nekem, s kijelentették, hogy általam kívánják fenntartani az erdélyi atyafiakkal való közösülést. Rees ur a Racovian Catechesis fordításával ajándékozott meg."³⁹

Május 1-én W.J. Fox-nak /akinek a nevéhez az 1821-es Brevis Expositio neve fűződik/ a prédikációját hallgatja, érdemes megfigyelnünk a székely nemes szimpátiáját a politikai progresszió iránt elkötelezett angol unitarizmus iránt.

"Fox ur prédikált, az evangéliumot mutatta meg, hogy a Krisztus a maga eljöveteleivel reformot akart és tett, Luther hasonlólag. Reform kell a világnak, politikai és vallásos szabadság. Az angol papok gyakran politikáról is beszélnek és más vallások tévelygéseiről. Midőn hazajövet eziránt említést tettem Yates urnak igen pártját fogta a vallások említésének, mert ugymond, ha ezt nem tennék a papok, a vallás dolga mindig egy helyben maradna."⁴⁰

Meglátja persze a pre-viktóriánus Anglia vallásos buzgólkodásának külsősége és a társadalomban burjánzó bünözés összeegyeztethetlenségét. "Ez a millió ember mind templomban van, és azt egyszer, mint máskor vasárnaponként háromszor így cselekszik. Temérdek az intézet Angliában a vallásosság előmozdítására, a tudományok és erkölcsök terjesztésére s mégis meg nem fogható a psychologus gondolkodó előtt, hogy ily vallása és buzgólkodása mellett is e népnek mennyi tolvajság, gyilkosság és csalás történik itten."⁴¹

Bölöni Farkas a skóciai és az észak-angliai utazása során gyakran találkozott különféle szélsőséges vallásokkal és szektákkal. A quakerekkel való londoni találkozásáról jegyez fel egy rövid eszmefuttatást a vallások értelméről. A józanság és az őszinteség tiszta hangja süt át ezeken a sorokon.

"Nincs egy tárgy is az életnek, mely annyi vélekedés, értekezés, ellenkezés és harcra adott volna alkalmat, mint a vallás. Ezer teóriát, ezer metafizikai állítást találtak ki az emberek, s mindenik azt hitte és hiszi, hogy az tetszik inkább az Istennek... De ezek közt a két ellenkezőségben a kereszténység közt a katolika és a quakerek vallása. Egyiket a meleg képzelődés, az ömledező szív és a morális genie alkotta volt, a másnak a hidegebb, fontolgató ész és elmélkedés adott lételt. Ezek között állnak kisebb és nagyobb eltérés és elegyítéssel a keresztény vallásnak több számtalan s mindig nevekődő felekezeti. Ki meri józan ésszel meghatározni, hogy melyiknek tisztelete kedvesebb s kérelme folyamatosabb az Isten előtt?"⁴²

Az Angliai Utijegyzetek alapján nem állapítható meg, hogy Bölöni mikor mondta el a British and Foreign Unitarian Association előtt a latin nyelvű beszédét az erdélyi unitáriusok helyzetéről, amelynek az angol fordítása megjelent a Monthly Repository-ban⁴³.

Itt Bölöni az erdélyi unitarizmus történelmi-politikai helyzetéről, a vallási-egyházi állapotokról és az irodalmi és az oktatási tevékenységről beszélt.

A történelmi-politikai helyzetről szólva megemlékezik Dávid Ferencről és Blandratáról majd a vallás rövidéletű virágzásának a bemutatása után rátér a XVIII. századi tragikus korszak vázolására. A jelenlegi állapotokat jobbnak ítéli meg, hiszen az államigazgatásból olyan unitárius eminenciák is kivesszik a részüket, mint például Augustinovits Pál. Ugyanakkor a kisebbségi helyzetük miatt még mindig csorbitanak a jogaikon: "since the Unitarian are few in number than the rest, as well as inferior to property, they cannot always maintain their rights with a firm footing, and on that account not frequently suffer various wrongs."⁴⁴

Bölöni 47.000 erdélyi unitárusról és 127 egyházközség működéséről számol be. Művelődéstörténeti szempontból is jelentős, amit az erdélyiek irodalmi és oktatási viszonyairól mond Bölöni. /Ne felejtsük el, hogy ebben az időben kizárólag egyházi iskolák működtek itt a korabeli negyvenhétezer unitárius művelődésének az intézményiről van szó./

Az alsó iskolákban a téli hónapok alatt az írás, az olvasás az erkölcsös a vallás elsajátítására tanítják a gyerekeket. Megjegyzi azonban, hogy "a better organization of these schools is, however, at present much desired"⁴⁵.

Két gimnáziumuk működik, Tordán és Székelykeresztúron, ahol összesen kb. 300 diák tanulja a "common studies"-t, a latint, a történelmet, a földrajzot stb.

A nagyhirű kolozsvári unitárius kollégiumban a legtöbb tantárgyat latinul, néhányat magyarul tanítanak. Beszámol a kollégium könyvtáráról, ahol a klasszikus és az egyházi szerzők mellett olyan kötetek is találhatóak, "which the English Unitarians in former years have sent there. But it wants the authors of more recent days owing to a deficiency of funds"⁴⁶ Anyagi problémák miatt a professzorok számát ötről háromra kellett csökkenteni.

Hangsúlyozza azt a kellemetlen körülményt, hogy a kollégiumban nincsen semmiféle alapítvány. Mindenki magát kell, hogy ellássa, pedig a legtöbben szegény unitárius családokból jönnek. Az államigazgatással kapcsolatos munka pedig a kollégiumi tanulmányokhoz kötött: "by the laws of Transylvania those only can be employed in political offices who have completed their studies at college."⁴⁷

Az egyház már javasolta, hogy tegyenek alapítványt, de ezt az összeget végül a kolozsvári templom renoválására kellett fordítani. A továbbiakban felsorolja a teológiai eminenciákat, a közjog és a költészet kiemelkedő alakjait, az akkor még fiatal Brassai Sámuel a zenei tehetségek között említi!/.

A beszéd vége számunkra azért kiemelkedően fontos, mert az angol nyelv tanításának a meghonosadásáról, a kolozsvári angol kultúra iránti érdeklődésről tudósít minket Bölöni.

"from the years since the English Unitarians first gave intelligence of their own existence to the Transylvanians, in consequence of their fraternal connection, not a few of the Unitarian youth have begun to learn with zeal the English language, the history, the literature, and the manners of the English."⁴⁸

Kiemeli Kelemen Lajost és Kovács István - az előző már órákat adott angoltól és Shakespeare munkáit kívánta magyarra fordítani. /1831!/
/

Befejezésként - s talán csattanóként megemlíti, hogy felvetődött egy angol tanszék alapításának az ötlete, de alapítvány hiányában ezt még nem tudták megvalósítani: "the minds of some have gone so far as to aim at the establishment of a chair of the English language in the college at Clausenburg, in order to facilitate mutual communication with the English Unitarians; but this plan must be for the present deferred for want of the funds necessary for the salary of the professor."⁴⁹

Mit mondhatunk el összegzés és értékelésként Bölöni Farkas Sándor angliai küldetéséről? Mindenesetre előre leszögezhetjük, hogy nem "hivatalos" egyházdiplomata volt, hanem elsősorban egyéni utazó, akit e világ körüli utra gróf Bély Ferenc invitálta. A gróf költségén járta be Nyugat-Európát és Észak-Amerikát. Székely nemessége csupán a papír nemessége volt, az otthoni anyagi körülményei nem biztosították volna ezt az utat. Az uralkodó arisztokrácia és a kisebbségi értelmiség "szövetsége" volt ez az utazás. A fejlettebb technika iránti csodálkozásával, a polgári progresszió iránti lelkesedésével, az unitárius gondokodásával, a demokrácia felfedezésével Bölöni Farkas izig-vérig reformkori személyiség volt. Hazatérte után megalapította a kolozsvári Kaszinót, könyvéért 1834-ben megkapta a Tudományos Akadémia nagy jutalmát. Szerkesztette a Vasárnapi Ujságot, a nők számára olvasókört, az ifjuságnak vivőiskolát és olvasóegyletet szervezett,

megválasztották az 1835-ben indult kolozsvári Nemzeti Színház titkárának.

Az 1842-es korai halála véget vetett e pezsgő munkásságnak. A "haza és haladás" jelszavát tűzte ő is a zászlajára, annak ellenére, hogy az egzisztenciája mindvégig a kisebbségi-marginális sors komplexusaitól szenvedett, ahogy ezt GÁL István találóan megfogalmazta: "he was a Hungarian in the Habsburg Empire, a Szekler among Hungarians, propertiless among noblemen, a Unitarian among Protestants and Catholics, and a man-of-letter among bureaucrats."⁵⁰

7. Jakab József és Anglia - 1848

Az 1840-es évek angol-magyar unitárius kapcsolataiból Jakab József utazásán kívül mindössze két mozaik áll a rendelkezésünkre. Berde Áron Iszlai Lászlóhoz írt berlini levelében arról ír, hogy a németek fővárosában a "bajosan érthető" Schellinget hallgatja és a Szigetországba szándékozik utazni. "Angliába az unitárius atyafiaknak irtam, mely alkalommal hozzájuk menendő szándékomat nyilvánítottam, válaszokról, legyen az elmehetésemre nézve kedvező, vagy nem, tudósítani fogom a méltóságos urat."⁵¹

Az angol unitarizmus az 1840-es években ismerkedik meg behatóbban a XVI. századi erdélyi unitárius eszmékkel. Nagyajatai Kovács István 1845. évi utazása során - aminek a részletesebb körülményeiről sajnos nem áll a rendelkezésünkre dokumentum - öt latin nyelvű munkát ajándékozott az akkori londoni Manchester New College számára. A Manchester College gyarapító donációt megőrző jegyzőkönyv "Mr. Stephen Kovács Transylvania" adományát regisztrálja. A könyvek között szerepel Palaelogusnak a Defensio Francisci Davidis, Enyedi Györgynek az Explicationes Locorum című műve, valamint Szentábraháminak a híres Summa Universiae Theologiae-ja. Kovács István angol tudását már dicsérte Bölöni Farkas Sándor. Kovács irta és John Paget fordította J.R. Beard-nak az 1846-ban napvilágot látott könyvébe az erdélyi unitáriusokról szóló husz lapnyi ismertetést.⁵²

1848-ban pedig egy fiatal unitárius lelkesjelölt járt Angliában. Mivel a személyét teljesen homály fedi, hadd foglalkozunk röviden az életével!

Jakab József életrajzát NAGY János dolgozta fel.⁵³

A későbbi híres történész-levéltáros, Jakab Elek öccse 1821. október 29-én született Szent-Gerlicén. 1830-ban iratkozott be a székelykereszturi unitárius gimnáziumba, ahol egyik szervezője volt az ottani olvasóegyletnek. 1840-ben került a kolozsvári unitárius kollégiumba, ezekben az években Brassai Sámuelnél volt a második otthona. 1843-ban köztanítónak nevezték ki.

Két évvel később, 1845. elején az egyháztól kapott 300 frt segéllyel a göttingai egyetemre küldték, de ide csak 1846. október 27-én iratkozott be. Fizikát, matematikát később kémiát, filozófiát és angol nyelvet hallgatott. Távollétében, 1847. elején Kolozsváron másodpapi és teológiai tanári állásra jelölték ki. Ugyanezév júniusában már feljegyezi, hogy "hittudományt erős szándékom Angolhonban hallgatni, Mikor? még meg nem mondhatom."⁵⁴

1848. január elsején levelet irt az erdélyi püspöknek, hogy Angliába szeretne menni és ezért küldjenek számára egy latin nyelvű ajánlólevelet.

A márciusi forradalom már Párizsban találja a lelkes hazafit, részt vesz a március 15-i pesti forradalom örömhírére összegyűlt háromszáz párizsi magyar felvonulásán. Hallgatja Lamartine-t, aki arról beszél a magyaroknak, hogy visszatérvén a hazájukba, adják át azt az üzenetet, hogy "annyi barátot számolálnak Franciaországban, ahány francia van."⁵⁵

Valószínűleg március végén vagy április elején ment át Londonba, ahol teológiát tanult, tudományos intézmények felolvasásait látogatta. Farady, a híres vegyész előadásán is ott volt, hazajövele után az angol természettudós tanulmányát lefordította és publikálta is egy kolozsvári lapban. Sajnos arra nincsen adatunk, hogy hol tanult Jakab és milyen professzorokat hallgatott. Felkereste J.J. Tayler-t és J. Martineau-t is. Az utóbbi, az ifju hazafias lelkesedését mérlegelve megjegyezte: "katona lesz önből s nem pap."⁵⁶ A skóciai utinaplójának az ismertetésére még visszatérünk.

1848. szeptember elején érkezett haza Kolozsvárra, - forradalmár attitűdjére jellemző, ezt a bibliai ígét választotta a papi beköszöntője mottójának: "Nem azért jöttem, hogy békeséget hozzak, hanem hogy fegyvert". Arról beszélt, hogy amint a fegyvert a multban a kereszténység terjesztésére használták, most a haza és a szabadság védelmére kell alkalmazni.⁵¹ Bátyja, Jakab Elek Kossuth huszártisztje lett. Amikor kijött Eötvös kultuszminiszter rendelete arról, hogy a tanítók is ön-

öntes nemzetőrök lehetnek, Jakab József azonnal felsorakozott a haza védelmezőinek a táborába. Saját kérésére csatlakozott egy önkéntes szabad lovascsapathoz. Báró Way Miklós kormánybiztoshoz címzett kérelmében azt indítványozta, hogyha elesik a csatában, térítsék meg az egyházának az 1300 ezüst forintot, ami a kétéves tanulmányának volt a fedezete. Way örömmel fogadta el a kérelmét.⁵⁸

1849. február 18-án a magyarországi utközetben tüzerként foglyul ejtették, később Bécsbe hurcolták. Onnan Mantába vitték és besorozták az osztrák ezredbe. Innen írt egy angol barátjának, akivel Berlinben vagy Londonban tanult együtt. Barátjának az apja tengeri kereskedő volt, így Jakab segítségére sietett és felvette a hajójára több magyarral együtt és Genuába mentette őket. Ezután Görögországba szállították, ahol 150 drachma fizetéssel városi tanító lett.

Athénben tett tanítói vizsgát, majd pedig Szirába került. A bátyjához írt levelei az emigráns-sors elkeseredett állapotának a szubjektív hangú dokumentumai "mégis közitekbe vágyom, a nyomor fészkébe! Ugyan élet az, mit bujdosásban töltünk? Élnem kell tehát s élni minél hamarabb hazámba mennem, annak lélegével tápláltanom, napjánál melegednem s földébe temetkezmem. Te gondoskodj becsületes amnesztiáról."⁵⁹

Nemsokára azonban - sokak szerint a honvágy okozta - betegsége miatt Nápolyba vitték, ahol 1855-ben meghalt.

Ennyit tudunk röviden e regényes életü, az emigráns sorsot vállalni kénytelen lelkes fiatalember életéről.

A következőkben megpróbálom restaurálni az angliai ill. elsősorban a skóciai utiélményének a személyes lecsapódását az 1848-ban nyomtatásban is megjelent naplótöredékéből. Az Ipar és Természetbarát 1848. szeptemberi számában fokozatosan jelentette meg a lelkes hangú beszámolóját.⁶⁰

A négy naplótöredék olvasása közben azonnal feltűnik számunkra az irodalmi olvasmányélménynek és a skóciai feltárulkozó

táj kapcsolata. Amint Bölöni Farkasnak is az Osszián énekek varázsa jelenik meg a hegyekkel való találkozásban, Jakab József is a nép szellemét idéző Burns költészetére gondol: "Burns a századunkban halt meg. Élte nagyobb részét mint szegény haszonbérllő földműves élte le. Muzsája az eke szarván lepte meg... Osszián és Burns költészete tették Scotiát előttem oly érdekessé, birtak a tökéletre, hogy meglátogassam."⁶¹

Haonlitsuk össze Bölöni Farkas 1831-es és Jakab József 1848-as skóciai utiélményeit!

Az előző így ír:

"A Scotus Highlandereknek egy része most is a Gael nyelvet beszéli, de a miveltebb már egészen angolul beszél, Osszián énekeit tudóknak a nyomára nem akadtam... A Highlanerek régi öltözetjének még lehet nyomát találni néhol. A Scotus regimentek most is mezeitelen lábbal s tartannal járnak. A tartant néha nemzeti ceremóniákkor viselik az elsőbkek is... A Scotus általában becsületes és merész. Szegény ugyan a Highlander Scotus, szobája szinte mint a mi colonusainkké, néhol kémény sincs, marhája a szobában, eledele csak hus és tej, s mégis boldog az ó szabadidejében. Majdnem egészen presbiteriánusok..."⁶²

Jakab József viszont a székelyek és a skótok összehasonlításában egy - mai kifejezéssel élve - "komparatív nemzeti karakterológia" módszereit érvényesíti. Érdeemes egy hosszabb részt is idézni az utinaplóból.

"Nincs két ország és két nép hasonlóbb egymáshoz, mint Scotia és székely föld, mint a scotus és a székely. Mind kettőnek földje egyformán kopár, terméketlen, mégis mind kettőben oly vak a ragaszkodás hegyeihez, s mind kettőnek mezei szorgalmuk által annyira termékenyvé ték, hogy a szem gyönyörrel pillant rájuk. Mind kettő elnyomva, de egyik sem megtörve. Mind kettő bátor eltökélt, csak hogy a scotus jámbor, a székely pajkos. A scotus ravasz a könnyen észre veszi ha valaki rá akarja szedni, a székely gyanakodó, inkább mint ravasz, s kegyetlenségre in-

kább vetemedik mint a scotus. Mind kettőnek a vallása egyik legféltettebb kincse s temploma legkedvesebb mulató helye; de a székely nem becsüli úgy a papját mint a scotus s temploma után örömeszt megy a korcsmára, míg a scotus házát nem hagyná el ha a templom hozzá menne, mely azonban sokszor egy-két magyar mérföldre esik tőle... A székely, kivált Háromszéken, vizes pálinkát iszik, a scotus pálinkás vizet, mely pálinka whisky név alatt csakugyan hiresebb, mint a székely mézes pálinka. Mind két nép legfőbb foglalkozása földművelés és baromtartás s mindkettő egyformán távol van a műszorgalom áldásairól és átkaitól. Scotus és székely rendesen szükön él s kövér embert látni köztük a csodák csodája, de éhségtől egyik sem fél: kamrájokban mindig van valami élesség. Sem a Scotus sem a székely nem koldul mit ép egészséges, még sincs seholt annyi koldus mint Scotiában és székelyföldön, mert itt az alamizna adást polgári erénynek és keresztényi kötelességnek tartják. A székely földön a roppant cigányság, Scotiában az irlandusok teszik a koldusok nagyobb számát. A székely véteknek tartja valakivel találkozáván annak nem köszönni akár ismeri akár nem: a scotus sem mulatsztja el a köszönés helyett az idő iránt megjegyzést tenni.⁶³

Jakabból azonban minduntalan kibujik a fiatal természet-tudós. A szokások és a táplálkozás ismertetése közben nem mulasztja el az ételek fiziológiai hatásának az érzékeltetését. Például az "oatscake" "hugybetegséget" előidéző veszélyére hívja fel a figyelmet. A botanikai műveltségére jellemző, hogy a tájak színes leírásánál a virágnevek említésekor a latin elnevezést mindig zárójelben mellékel.

Az irodalmi referenciák Ossziánon és Burns-ön túl Walter Scott-ig nyulnak. Ir a gael nyelvről, a kelta hagyományról és mitológiáról.

Persze Jakab könnyen anekdótázik, úgy tünik, hogy sokszor inkább a saját szórakoztatására jegyzi fel az élményeit.

Az edinburgh-i utazással zárul a napló-töredék, dicséri az egyetem orvosi karának magas színvonalát. A "P.J. polgártárs"-ra való utalás az akkor már másfél évtizede Erdélyben élő angliai főúr, John Paget-re irányítja a figyelmet: "Bővebb tudósítást adhat róla /az egyetemről/ P.J. polgártársunk, ki az orvosi tudományokból itt vizsgáltatott meg, s kit honfitársi oly jeles készültségű egyénnek tartanak, hogy csak sajnálnunk lehet, hogy gazdasága miatt az e fakbani gondolkodással egészen felhagyott."⁶⁴

Jakab József életének a száműzetésben eltöltött utolsó hat esztendejéről Jakab Elek tudósít majdnem negyven évvel később, amikor öccsének az 1849. december 25-én írt, Székely Sándor unitárius püspöknek adresszált levelét publikálta.⁶⁵

Ezekben a sorokban Jakab József részletesen leírja az elfogatásának a körülményeit, szökésének a történetét és beszámol arról, hogy jelenleg a tudománynak él, angolt és franciát tanít, időtöltésből pedig könyvet köt. Ezuttal megkéri a püspököt - mint a távoli rokonát - hogy az egyház ne követelje a családján az ösztöndíj fedezetét: "háromezer váltó forintért szegény öreg szülőimet - ha élnek - igazságtalanul ne háborgassák."⁶⁶ A püspökön keresztül a családjáról kívánt értesülni." Írja meg: él-e vagy meghalt-e bátyám? Szülőim? Brassai? kinek tanulmányom nagyobb részit köszönhetem"⁶⁷

Jakab Józsefnek az emigrációban elhervadt és elpusztult élete egyuttal pontot tesz az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak XIX. századi történetének első felére.

Majdnem egy évtizedes hallgatás veszi kezdetét, s csak az 1850-es évek második felében hangzik el a segítségért folyamodó kiáltás - ezuttal az angol származású Erdélyben letelepedett főúr, John Paget részéről.

III. Angol unitáriusok Erdélyben a század második felében /1858-1879/

Jakab József esettörténete: hazafias lelkesedése, majd pedig az emigrációban való korai halála egyben fémjelzi az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak 1848. után tiz esztendejét. A Bach-rendszer abszolutizmusa teljesen megbénítja a külföldi hitrokonok iránti közeledés lehetőségét és egy évtizedre megpecsételi a sorsukat a szabadságharc kudarca.

A kapcsolatok újra megindulása csak 1857-ben veszi kezdetét. Az angolokkal való összeköttetésnek ezt a korszakát BORBÉLY István dolgozta fel a Keresztény Magvető-ben.⁶⁸

1. John Paget segélykiáltása - 1857

"Help us if you can, for I am afraid alone we shall scarcely be able to maintain our position."

John Paget /1808-1892/ életét monografikusan még nem dolgozták fel. Közvetlenül a halála után, egy kisebb terjedelmű magyar és egy angol nyelvű tanulmányban KOVÁCS János írta meg az életrajzát, majd századunkban szétszórt folyóirat-, és újságcikkekben foglalkoztak az Angliából Erdélybe települt unitárius orvosutleiró-gazdálkodóval.⁶⁹

Nem célja ennek a dolgozatnak sem Paget életművét feldolgozni, ahhoz azonban, hogy az erdélyi és az angol unitáriusok közötti közvetítő szerepét megértsük, szükségesnek látszik az életrajzát röviden bemutatni.

1808-ban született a Leischester grófságbeli Thorpe Satchville-ben. Ősei a XIII. században vándoroltak át Franciaországból Angliába. Tanulmányait az unitárius York-College-ban végezte, ahol 1823. és 1826. között Charles Wellbeloved és a már említett John Kenrick voltak a tanárai. James Martineau a híres teológus-filozófus az osztálytársa volt. Orvosnak készült,

Edinburgh-ban végezte el az egyetemet. Egy olaszországi körutja során ismerkedett meg Wesselényi Polyxeniával /özv. br. Bánffy Lászlónéval/ Wesselényi Miklós unokahugával, akit nemsokára feleségül is vett. Társaságában utazta be Magyarországot 1835/36-ban és három évvel később, 1839-ben jelent meg a kétkötetes műve: Hungary and Transylvania, amely számos Bowring által fordított népies verset is tartalmaz.⁷⁰

Véglegesen a Kolozsvár melletti Aranyosgyéresen telepedett le, ahol az angol módon berendezett kastélyában még közel hatvan évet élt, mezőgazdasággal, szőlőműveléssel és bortermeléssel foglalkozott.

1848/49-ben résztvett a szabadságharcban, Bem tábornok egyik szárnysegédje lett, tanuja volt a Szeben melletti balszerencsés ütközetnek. A forradalom menetéről végig tudósította az angol közvéleményt.⁷¹ A szabadságharc után Angliába kellett menekülnie, ahonnan csak 1855-ben térhetett vissza a feleségével az angol kormány védelme alatt. Angliában nagy szerepe volt Kossuth fogadtatásának az előkészítésében.

Erdélybe való visszatérése után folytatta a gazdálkodást, cikkei jelentek meg az Erdélyi Gazdában és a Borászati Füzetekben. Korán meghalt fia, Oliver Paget /1841-1863/ Türr tábornok mellett lett kapitány és a piemont-i csatában esett el Garibaldi oldalán.

1876-ban alapította meg Paget Kovács Jánossal és Péterfi Dénessel Kolozsváron az English Conversation Club-ot, s a társaság részére kétezer kötetet ajándékozott a könyvtárából. A társalgókör érdekes és fontos kezdeményezés lehetett az angol nyelv Magyarországon, ill. Erdélyben kivívott népszerűségének. Tudomásom szerint a fórum történetét még nem dolgozták fel - pedig a magyarországi anglisztika történetének szempontjából fontos lenne fényt deríteni a kör működésére és a hatékonyságára.

Paget unitárius kapcsolatairól már említettem, hogy 1846-ban angolra fordította Nagyajtai Kovács István huszoldalas tanulmányát, amely megjelent Beard könyvében.⁷²

A következő évtizedekben pedig Paget kiemelkedő szerepet játszott az Angliából Erdélybe érkezett unitáriusok fogadtatásában.

Most azonban irányítsuk a figyelmünket az 1857-es tevékenységére, a kapcsolatok alakulásában fordulópontot jelentő "segélykiáltásra"! Mi is történt 1857-ben? Két forrás áll a rendelkezésünkre, BORBÉLY István említett tanulmánya⁷³ és Paget 1857. márciusi levele.

Bécs abszolutista-germanizáló politikájának a lecsapódását az egyházi iskolákkal szemben támasztott követelményekben is tanulmányozhatjuk. 1856. és 1857. folyamán számtalan kísérletet tett Bécs az unitárius egyházi oktatási intézmények németesítésére és azok nyilvánossági jogainak az elvételére. Először az egyház szegénységére hivatkozott - válaszként 134.000 pengőforintot gyűjtöttek össze a hívők. A magyar nyelvű oktatási németre akarták felváltani. Felszólították az unitárius Egyházi Képviselő Tanácsot /EKT/, hogy tegyenek kimutatást az iskola alapítási viszonyairól, a tanítás és az osztályok rendszeréről. A tordai gimnáziumba ekkor 150, a székelykereszturiba 143 diák járt, a kolozsvári kollégiumnak pedig 165 hallgatója volt. 1848-ban majdnem kétszer annyi diák látogatta az intézményeket!

1857. február 3-án felszólították az unitáriusokat, hogy adjanak részletes kimutatást arról, hogy melyik tanítási nyelvet alkalmazzák, mely tárgyakra lesz kötelező a német nyelv.

Az agresszív germanizáló politikára született meg válaszként Paget-nek John Kenrick-hez írott levele: "The Cousistory have requested me to inquire if they could hope from any assistance from their brethren in England and America."

A kérelem szövegét valószínűleg Székely Mózes püspök és Kriza János professzor "a léendő püspök" fogalmazták meg és Paget ezt fordította angolra.

Az erdélyi protestáns iskolák eddig saját alapítványból tartották fenn magukat - most viszont az osztrák kormány azt követeli, hogy emeljék a tanárok fizetését; ez pedig azt jelentené - mint írják - hogy az unitárius ifjúságot kiszorítanák a diplomáciához kötött pályákról, vagy áttérésre kényszerítenék őket.

Ez nem egyéb, mint a protestánsok katolicizálásának és a magyarok németesítésének a tendenciája: "the recent attempt of the Austrian Government to Catholicize the Protestants and to deprive the whole Magyar population of their language." Természetesen anyagi hozzájárulással segíthetnek a helyzetükön, ahhoz hogy az új törvénynek eleget tegyenek, huszezer fontnyi tőkére lenne szükségük.

Tizenkétezer fontnál nagyobb összeget viszont az alig ötvenezret számláló - és főképp szegény székelyekből álló - unitárius egyház nem lesz képes összegyűjteni.

Ezek után elmondja Paget saját véleményét és javaslatát. Járható utnak tűnik szerinte, ha a sajtó útján agitálnak Angliában - bár ez az osztrák kormány bosszuját vonná maga után. Egy másik megoldás lenne, ha egy erdélyi diák Angliába, vagy Amerikába utazhatna és ott, egy prédikációkörut alkalmával gyűjtené össze a szükséges összeget - azonban egyelőre még senki sem rendelkezik az ehhez szükséges nyelvismerettel. Így azt javasolja, hogy az Unitarian Assotiation körlevelet bocsásson ki, arra kérve a lelkészeket, hogy a hiveik között népszerűsítsék az ügyet. A befejezésben arra hívja fel a figyelmet, hogy kelet felé Erdély a protestantizmus utolsó bástyája: "Towards the East Transylvania forms the last home of Protestantism..."

Szóljunk azonban a levél utóéletéről is! *

Az Országos Levéltár Kossuth-gyűjteménye több értékes dokumentumot is őriz Paget kérelmének angliai visszhangjáról.

Mindenek előtt megemlíteném a British and Foreign Unitarian Assotiation-nak 1857. áprilisában - levéltári feljegyzés szerint - állítólag Kossuthnak írt levelét⁷⁵, amelyet a Paget által írt levél hátlapjára írtak, az Assotiation titkárai, Eduard Tagart és egy másik személy, akinek a nevét technikai okok miatt nem lehetett elolvasni.

Szükségét érzem annak, hogy azonnal hozzáfűzzem, hogy - a Kossuth-gyűjtemény gondozóival szemben - nem tartom valószínűnek, hogy a levelet Kossuthnak írták, többek között azért, mert ez olvasható az erdélyi unitáriusokról: "the Vanguard of

115. * 1820 márc 22-án a Kolozsvári unitárius egyház lelkészeinek megírt levelét tartalmán: 1. John Kenrick és más lelkészek által írt levelük arról is hogy írták volna a Kelet felé Tagartnak és Ed. Tagart lelkészei által írtak, hogy a magyar népességükkel 100 fontot gyűjtsenek meg, és ezt továbbítják...

Protestantism of Europe towards its Eastern frontier, Your Committe and friends have always taken a lively interest."

Sokkal elképzelhetőbbnek tartom, hogy a nyomtatott Paget-levél és a másik oldalon olvasható "Dear Sir" megszólítás egy bizonyos Theodor Hunter coventry-i unitárius lelkész révén kerülhetett Kossuth-hoz.

Ezt bizonyítja a Kossuth-gyűjteményben található másik két 1857-es unitárius vonatkozású levél. Mindkettőt Theodor Hunter írta.

Az első, 1857. május 3-án kelt levelét⁷⁶ minden bizonnyal azért írta Hunter, hogy Kossuth igazolja Paget helyzetjelentését, és ezáltal is nagyobb népszerűséget szerezzen az ügynek a gyülekezetében. A következőket írja: "I beg to inquire how far the appeal of Mr. Paget meets with you sanction and sympathy and if the above representation accords with your knowledge of facts... in asking for money in my congregation I wish to be able to state fully the grounds on which the appeal is made."

Hunter egy másik, 1857. május 10-i leveléből⁷⁷ követhetünk Kossuth részletes, dokumentumokkal is ellátott válaszára. Itt arról ír Hunter, hogy a világpolitikai események már elterelték az angol közvélemény figyelmét a magyar ügytől. Ezért szükséges Kossuth személyes írása. Megkérdezi Kossuth-tól, hogy vállalna-e egy előadást a negyvenezer lakosú, liberális szellemű Coventry-ban.

Láthatjuk tehát, hogy a Paget-levélben megfogalmazott eszmék az Assotiation titkárain keresztül jutottak el körlevél formájában különböző lelkészekhez, egyesek - mint a Coventry-beli Hunter - a levelet elküldte Kossuthnak, aki mintegy megerősítve és hitelesítve a helyzetet, nevét adta az ügynek. Népszerűsége folytán erkölcsi és pénzügyi támogatást biztosítottak az angolok az erdélyi hitrokonaiknak.

Hogy Kossuth milyen ügyesen tudta szolgálatába állítani az eszmei indítéku utazásokat - és azokat aktuális politikai kül-

detéstudattal felruházni, azt utalásszerűen Eduard Tagart útjával, dokumentumokkal alátámasztva pedig Alfred Steinthal missziójával tudjuk bizonyítani.

2. Eduard Tagart erdélyi látogatása - 1858.

Paget segélykiáltása nem maradt eredménytelen. Egy év leforgása alatt tekintélyes összeget gyűjtöttek össze az angolok, 1858. május 1-én jelenti K. Nagy Elek: "angol hitrokonaink 1231 font sterlinget 12 shillinget és 4 penc-t küldöttek vallásközönségünk pénztára gyarapítására, mely o. é. 13414 frt 56 dénárban kereskedő Ditrich Sámuel által kifizettetett."⁷⁸

1858. szeptemberében megérkezik az első angol unitárius követ Kolozsvárra, Eduard Tagart, a Manchester New College gondnoka ill. a BFUA titkára és leánya Lucy Tagart személyében.

Alig egyhetes küldetésének a célja az erdélyi viszonyok személyes feltérképezése, valamint az Erdélyből Angliába küldendő diákok ösztöndíj-ügyének a megbeszélése volt. BORBÉLY szerint Tagart-nak az unitárius kapcsolatok megerősítésén túl "titkos célja volt Kossuth angol híveinek számára megbízható információkat szerezni a magyarság helyzetéről és hangulatáról."⁷⁹ Ezt azonban források hiányában sajnos nem tudjuk bizonyítani.

Tagart személyes beszámolót nem irhatott az utról - ugyanis utban hazafelé Brüsszelben meghalt.

Leánya, Lucy Tagart azonban tovább is ápolta az erdélyiekkel való kapcsolatot - ötven év múlva megírja az apjával való utazásának az emlékeit.⁸⁰

"The disturbed state of Europe and the Revolutions that took place in 1848. are still fresh in the recollection of some living persons and not unknown to those of this generation. But it may be well to recall the reaction the after effects of the revolt against the petty tyranny of some of these governments, and the of the aristocratic and privileged classes on the tillers of the soil, condemning them to a condition of serfdom. This was the condition of Hungary at the time my father and I set out to visit it."

A személyes és a szubjektív élményekről és a benyomásokról írva Lucy Tagart elmondja, hogy feltűnt neki az hogy a diplomáciában a latin nyelvet használják, de számára teljesen érthetetlen kiejtéssel. Említést tesz az utazási bonyodalmakról, arról, hogy nem szolgálták ki őket Nagyváradon, ahol egy zár nélküli piszkos szobában kaptak elszállásolást - de azért a cigánymuzsika itt is felélénkítette őket.

Kolozsváron feltűnt neki a különbség Paget arisztokrata környezete és az erdélyi városok elhanyagolt piszkos utcái között. A negatív tapasztalatok mellett viszont szembeszökő volt az erdélyi emberek tájékozottsága, például, hogy milyen sokat tudtak Garibaldiról.

Lucy Tagart beszámolóján és az itt kialakított "image"-én kívül van egy másik forrás is Tagart utazásáról, Joh Paget írta meg az elhunyt Tagart "utazási-jelentését" a Christian Reformer 1858-as számába.

Paget és Tagart szintén osztálytársak voltak a yorki kollégiumban, így a hivatalos küldetésen túl Paget számára is sokat jelentett az újabb - és egyben az utolsó - találkozás.

Paget beszámol arról, hogy Tagart egyhetes kolozsvári tartózkodása során kikkel találkozott és hol tett látogatást.

Paget megerősíti azt, hogy Tagart elsődleges célja az ösztöndíj megszervezése volt: "He himself before leaving declared that he considered of the highest importance, was that of having at least one Transylvanian student always on the foundation of the Manchester College of London. Ebben az időben a göttingai és a berlini egyetemen tanultak az erdélyi unitárius diákok, 1857-ben Ferenc József és Marosi Gergely /később helyette Buzogány Áron/ voltak a berlini egyetem hallgatói. Egy ünnepség keretében átadtak Tagartnak egy oklevelet, Székely Mózes püspök és Mikó Lőrinc professzor aláírásával, majd megválasztották a konzisztórium tagjává.

Tagart a válaszbeszédében utalt Pagetnek a kapcsolatokat egyengető jelentőségére és arra, hogy reméli, hogy az anyagi segítség révén erősödni fog az erdélyi unitáriusok társadalmi befolyása. "Stimulated by the representation of our friend

Mr. Paget, now happily resident among you, we have collected a fund, of which we beg your acceptance, as a proof of our deep sympathy, and as an addition to your resources for maintaining you independence. We hope your social strength and influence may increase, and with it your power of diffusing the sacred principles which you hold in common with a large body of fellow-believers, in England and America."

Paget - a beszámolója végén történelmi jelentőségűnek tekintti Tagart látogatását és szükségét érzi hangot adni annak az öröme, amit az erdélyiek éreztek. A lírai hangú befejezés megpendíti azt a gondolatot, hogy a kisebbségi sorsban élő egyház már nem tekinti magát az elveszett nyájnak. Nem véletlen, hogy a levél alaphangja a Christian Reformer egyik szerkesztőjét egy utószó megírására indítja, amiben az erdélyieket mint "poor but noble-minded" rokonokat említi.

Idézzük a levél utolsó sorait, Tagart küldetésének szubjektív hangú értékelését:

"It is impossible to describe the pleasure of Mr Tagart's presence caused among Unitarians here. It seemed the opening of a new era in their history. They were no longer the lost sheep, no longer a forgotten outpost on the confines of barbarism... They deserve assistance and they are not ungrateful, but they will ever hold most dear the memory of him who first came among them, and who has perhaps sacrificed his life on their behalf."

3. Alfred Steinthal kettős küldetése - Kossuth ügynökeként

Erdélyben - 1859

Az eszmetörténeti kapcsolat kutatásnak akkor van a történelemtudomány számára elsődleges értéke, amikor az eszmei indítéku egyházközi kapcsolatok a kor politikai életét is láthatóan befolyásolják.

Alfred Steinthal liverpooli unitárius lelkész kettős küldetése Magyarországra és Erdélybe az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak egyik legérdekesebb és a történelemtudomány számára a legértékesebb fejezete. Steinthal ugyanis az 1859-es utja során nemcsak az angol unitáriusok követeként érkezett Erdélybe, hanem Kossuth beépített ügynökeként arra hivatott, hogy előkészítse a küszöbön álló magyar forradalmat.

Steinthal küldetésének megértéséhez szükséges a kor politikatörténetének a megvitatása.

Mint ismeretes, az 1859-es olasz-osztrák háboruban Franciaország az olaszok mellett foglalt állást. III. Napóleon császár ezért tárgyalást kezdett az emigrációban élő Kossuth-tal egy gyors magyar forradalom megszervezéséről, amely megosztaná az osztrák seregeket az olasz front és Magyarország között. Mint azonban ezt SZABAD György is hangsúlyozza, Kossuth a tárgyalások első percétől kezdve egyértelműen követelte, hogy a magyar forradalmat ne csak az osztrák hadtestek megosztására, hanem Magyarország teljes felszabadítására szervezzék meg.⁸²

Kossuth az Irataim az emigrációból első kötetében leírja, hogy 1859. május 3. és 8. között Párizsba utazott George Brown álnéven, ahol egy éjszakába nyúló tárgyalás során a magyarországi felkelés lehetőségeiről és az angliai semlegesség kieszközléséről beszéltek III. Napóleonnal. Kossuth elutasította a császárnak azt a gondolatát, hogy az osztrákok megijesztésére forradalmat kellene szítani Erdélyben a székelyeknél: "Én a nemzetem vérével nem fogok könnyelműen játszani". Csak egy nemzetközileg megszervezett, Magyarország teljes felszabadítását magába foglaló koncepcióról volt hajlandó vitatkozni.⁸³

Kossuthnak a magyar forradalmat három fronton kellett előkészíteni: Angliában - a közvéleményre gyakorolt hatásával -, Genttában és Magyarországon.

III. Napóleonnak és Kossuthnak tehát közös érdeke volt az angliai semlegesség kiharcolása. Oroszország már nem jelentett ekkor gyakorlatilag veszélyt, Angliában viszont még az

osztrák-barát Derby-kormány volt a hatalmon, akik ugyanis csak addig foglaltak a semlegesség mellett állást, amíg a háború olasz földön folyik.

Kossuthnak tehát Párizsból való hazaérkezése után az volt a feladata, hogy agitáljon a Derby-kormány ellen és egy magyar-barát kormányt segítsen a hatalomra. Azonban ezt nem tehetette nyilvánosan, mivel akkor az a vád érte volna, hogy emigráns léteére beleavatkozik az angol belpolitikába. A londoni, manchester-i, bradford-i és a glasgow-i népgyűléseken kivánt szónokolni Anglia semlegessége mellett. Viktória királynő azonban május 13-án bejelentette Anglia semlegességét, így Kossuthnak már csak a magyar forradalom ügyét kellett népszerűsítene, "a magyar ügyből kellett angol belpolitikát csinálnia"⁸⁴.

Kossuth a nyilvános beszédeiben többször is ellenezte a "balance of power" politikáját és ezáltal is ezeket nyervek meg a magyar szabadságharc ügyének.

Junius 11-én végülis Lord Hartington bizalmatlansági szavazata alapján megbukott a Derby-kormány és ezzel az osztrák-barát politika végső vereséget szenvedett. Ugy nézett ki, hogy Kossuth az angliai küldetését sikerrel végezte el.

A másik front - mint említettem - az itáliai Genuában szerveződött. Kossuth a császárral való május 5-i tárgyalása utáni napon azonnal megalapította a Magyar Nemzeti Bizottságot /Comitée Nationale Hongroise/, aminek az elnöke ő lett, a tagjai pedig Klapka tábornok és gróf Teleki László voltak.

Kossuthnak a május 10-én Londonból irt kézírásos Utasítássából tudjuk, hogy tervbe vették a magyar seregek azonnali megszervezését, amelynek "destinációja: a magyar földre rendelendő francia seregekkel együtt a hazába be menni..." A császár ugyanis elfogadta azt a feltételt, hogy "M. Ország csak úgy, 's csak akkor fog fegyverfogásra szólíttatni, ha francia sereg szállított magyar földre - másképp nem, tehát az ellen hazánk biztosítva van, hogy pusztá diversio végett bajba nem fog kevertetni."

Azt tervezték, hogy "az osztrákoktól átjövendő magyarok 's magyar hadifoglyok ezen 'Magyar Szabadító' hadseregbe fognak soroztatni. A tisztek rangjaikat megtartják... ezen hadsereg tisztjei és legénysége a Piemonti hadsereggel egyenlő ellátásban fognak részesülni. Ez a francia kormány által biztosítva van... Az expeditio ideje felől a hazafiak - annak idejében tudósítatni fognak".⁸⁵

E nagyszabású kossuthi koncepciónak volt a harmadik frontja Magyarország - elsősorban a hazai közvéleménynek és a hangulatnak az előkészítése Kossuth várható hazaérkezésére. 1859. folyamán a fent említett május 10-i Utasításon kívül két másik tájékoztatót is küldött Magyarországra: az elsőt február 25-én, aminek a teljes szövege megjelent az Irataim az emigrációból első kötetében,⁸⁶ a másodikat, a Pro Memoria című angol nyelvű üzenetet április 14-én írta.⁸⁷ Ezt a levelet kellett kívülről megtanulnia és Magyarországon elmondania Alfred Steinthal liverpool-i unitárius lelkésznek. Az angol nyelvű tájékoztatásnak sem fordításáról, sem pedig esetleges publikációjáról nincsen tudomásom.

Mielőbb azonban megvizsgálánk a levél tartalmát, próbáljuk kinyomozni, hogy Steinthal hogyan került Kossuth-tal kapcsolatba!

Mindezidáig úgy tűnt, hogy Steinthal-t Csernátony Lajos ajánlotta "Legjobb angol barátom, rev'd Alfred Steinthal, unitárius pap /59 Rodney street, Liverpool/ holnapután indul Hamburgba s onnan Kolozsvárra /s tán M. Vásárhelyre is/ magyar hitfeleket meglátogatni. Én neki több levelet adtam különféle rangú és vallású emberekhez úgy Pesten mint Kolozsvárt, s ma - ön levelének vétele után - ismét irtam részletes utasítást neki, hogy mit és kitől tudhat meg."⁸⁸ Másnap, 15-én egy jóval részletesebb levélben arról számol be Csernátony Kossuthnak, hogy a Steinthal-nak ajánlott személyek közül kikben bizik a legjobban. Először Brassai Sámuelét ajánlja, aki Pesten él s még mindig "tisztalelkű hazafi", a forradalom alatt személyesen is támogatta Csernátony-t. Mivel Brassai kolozsvári tanár volt, bi-

zonyára tudna ajánlani egy unitárius székelyt, akire Kossuth-nak szüksége van.

A befejezésben a felekezetieskedés és a politika kapcsolatairól a következőket írja Csernátony: "Nékem az ily religiosus vagy is helyesebben sectarianus hazafiság ugyan nem az ideálom, de vallóik nagyon használható embereknek tartom, jelesen hazánkban, hol nemzetiség és protestantizmus két leghatályosabb, bár nem egyenlő nagyságu fegyvere a szabadság ügyének."⁸⁹

KOLTAY-KASTNER Jenő A Kossuth-emigráció Olaszországban című munkájában szintén feltételezi, hogy Steinthal Csernátony révén került Kossuth-tal kapcsolatba.⁹⁰

Meg kell azonban jegyezni, hogy a Kossuth-gyűjteményben található már egy 1859. január 14-én Steinthaltól származó, Kossuthnak írt levél. Ebben már burkoltan említés történik a küldetésről, amit egy W.Bawlins /a kézírás nem teljesen kivehető/ közvetített Kossuth és Steinthal között. Azt írja Steinthal, hogy áprilisban Hamburgba megy egy esküvőre, s akkor a nyár helyett kivehetne szabadságot egy hónapra, vagy hat hétre. Nagyon óvatosan fogalmaz: "the thing may perhaps be done". Feltételezhetjük, hogy Steinthal pénzt kapott a küldetéséért, mivel hivatkozik a Bawlins által említett "extra expense"-re, amire szüksége van, mivel nem túl gazdag. Egyelőre még semmi határozottat nem tud ígérni, mivel még az otthoni teendőivel van elfoglalva. Ugyanakkor: "You may however rely upon my earnest desire to do all that is in my power"⁹¹.

Elképzelhető tehát, hogy Bawlins révén ismerte meg Kossuth Steinthal-t, de az sincsen kizárva, hogy az előző év novemberében hallgatta őt, amikor Liverpool-ban mondott beszédet.⁹²

Mi is volt a Pro Memoria, amit Steinthal-nak kívülről kellett megtanulnia és Magyarországon elmondani? A levél mellé egy borítékra - sok évvel később - a következőket jegyezte fel Kossuth: "Megakarván hazámfiait ismertetni a helyzet állásával külföldön, egy /németül is beszélő/ angol unitárius papot /kinek mint ilyennek vallásfelekezeti missiója volt Erdélybe/ küldtem be a hazába. Megbizása volt az idezárt pro memoria könyv nélkül

megtanult tartalmát közölni Erdélyben s Pesten azoknak kiket neki megneveztem -, 's Casinókban, társas összejövetelekben az általános hangulatot és egyes kitünőbb egyéniségek gondolkodás módját kipuhatolni. Nagyon ügyesen járt el megbízatásában."⁹³

A Pro Memoria-ban Kossuth azt fejti ki, hogy az olasz kérdés megoldásához szükségszerű Magyarország függetlensége. A híres üzenet a következőképpen kezdődik:

"The war between Austria on the one hand, Piemont and France on the other hand is almost certain. This war will not remain restricted to Italy. It is very likely that in the course of the present year I shall be in the condition to present my country with a fair and promising chance for reconquering its freedom and independence. Negotiations are actually going on in this direction and I have the reason to hope that I shall be able to carry them to a favourable issue. This hope rests not on reliance upon fickle sympathies, but on the solid basis of community of interest."

Ez a mintegy hét pontból álló üzenetnek az első része. A második pontban arról biztosítja a hazaiakat, hogy nem hajlandó a nemzet vérével játszani, vagyis Franciaország és Piemont diverziós céljaira az országot felhasználni: "Let them rest assured that I shall take care to have the interests of our country duly guarded I never will play wantonly with the blood of my nation - and that I shall providently watch the proper moment for action."

A harmadik pontban arról ír, hogy köztársaságot szeretne létrehozni, mivel természetesen republikánus érzelmű, de ha a szövetségesek ragaszkodnak ahhoz, hogy alkotmányos monarchia legyen Magyarország államformája, akkor megbízhatnak egy olyan királyban, akinck a segítségével lehetne harcolni az ország függetlenségéért.

Kossuth ragaszkodik Magyarország egész területéhez - ha azonban Horvátország és Szlavónia - miután ők egy "historically distinct nation" - külön államot akarnának alapítani, Kossuth ezt szívesen támogatná, azzal a feltétellel, hogy a két ország között szabad kereskedelem jöhetne létre. Fontos lenne ezt minél hamarabb a horvátok tudomására hozni és arra biztatni őket, hogy sürgősen lépjenek érintkezésbe Kossuth-tal.

A negyedik pontban a tárgyalások kimeneteléről és a terv kivitelezéséről ír, 1849. tragédiája az volt - írja - , hogy megoszlott a polgári és a katonai vezetés. Most azonban Kossuth alkalmasnak érzi magát arra, hogy a katonai vezetést is kézbe vegye. "And my nation knows well that in my hands her freedom is safe. I am not ambitious. It is liberty I aspire, not power or personal glory."

A Habsburgokkal semmiféle szövetséget ne kössenek, ne hagyják magukat félrevezetni különféle engedményekkel. "The Concessionist party ought to be warned that to play the game of Austria is treason to Hungary and it is not wise to trifle with the just resentment of an offended nation."

Az otthoni teendőkről szólva a hatodik pont kiemeli, hogy ne csak a kompromisszumra hajlóktól tartózkodjanak, hanem ne szervezzenek semmiféle összeesküvést.

"We did not conspire in 1848, yet we hurled Austria to the dust... The Hungarian character is too open, too communicative to be trained to secrecy. Therefore I repeat: no conspiracy!"

Ehelyett azonban terjesszék szóban az üzenet tartalmát, legyenek készek a cselekvés pillanatára, létesítsenek baráti kapcsolatot az országban állomásozó katonákkal - bármely nemzetiséghez is tartozzanak azok - "to do everything possible towards fostering the best understanding between the different races and to secure their reciprocal cooperation".

Az ötödik alpont szól a székelyek közötti felkelés megszer-

vezéséről:

"I attach very great importance to the point that the gallant Szeklers should know - that they will be called upon to take the leading part, in that quarter of the country - and that means shall be taken to bring a proper quantity of arms within their reach; - but that they are expected to act /when they shall be called upon, with such precision and dispatch as will answer their hereditary renown and that facility of organization, which on account of their former institutions they still possess"

Mindezen túl, tartsák vele állandóan a kapcsolatot: kívánatos lenne, ha valaki személyesen is kimenne Angliába és informálná Kossuthot a Magyarországon állomásozó csapatok számáról.

Az utolsó pontban még egyszer nyomatékosan hangsúlyozza a horvátokkal való együttműködés szükségét.

Eddig tart a Pro Memoria, amit Steinthalnak kívülről kellett megtanulnia. A székelyek felkelését kívánta elsősorban megszervezni, ahogyan ezt az Irataim az emigrációból lapjain is olvashatjuk: "gondoskodva lesz, miszerin kezök ügyében kellő mennyiségben fegyver legyen; annak átvételi módját a küldött utasítva volt részletekben megbeszélni."⁹⁵

Azt azonban nem gondolta Kossuth, hogy Steinthal küldetéséről az első perctől kezdve tudomása volt az osztrák rendőrségnek. Erre KOLTAY KASTNER Jenő kutatásai derítették fényt.⁹⁶ A harmincas években ugyanis Bécsben megtalálta a budai Főkor-mányzóságnak 1859. május 26-i jelentését a kémgyanus angol Steinthal magyarországi tartózkodásáról.⁹⁷

A német nyelvű jelentésből - amelyet Haller fogalmazott meg - kiderül, hogy már április 13-án értesültek Steinthal megbízatásáról /tehát egy nappal azelőtt, hogy Csernátony beajánlotta őt Kossuthnak!/ Steinthal május 8-án érkezett meg Pozsonyba és ezután minden lépését számon tartja és jelenti az osztrák rendőrség. Azt is megtudjuk, hogy Londonban ajánlólevelet ka-

pott az emigráns Simonyi Ernőtől Pozsonyba, az éppen akkor elhunyt Simonyi Ferenchez. Feltűnt a rendőrségnek, hogy hosszú ideig tartózkodott az amnesztiát kapott Csáky grófnál.

Május 11-én érkezett Steinthal Pestre, ahol felkereste Toldy Ferencet, az Akadémia főtitkárát, Dr. Moskovitsot, Lukács Móricot és Brassai Sámuelét. Haller jelentése szerint azt is megfigyelték, hogy mikor ment színházba, vagy egyszerűen csak sétálni.

A jelentés azzal zárul, hogy Steinthal május 17-én Nagyváradon keresztül leutazott Kolozsvárra. A pesti rendőrigazgatóság azonnal értesítette a kolozsvári rendőrséget Steinthal várható érkezéséről.

Steinthal eddig elemzett titkos politikai, küldetése mellett természetesen nem elhanyagolható az egyházdiplomata szerepe sem. Azért utazott Erdélybe, hogy a Tagart halála következtében elveszett információkat újra megszerezze, hogy tájékoztassa az angol unitáriusokat az erdélyiek sorsa felől és tárgyaljon az esetleges ösztöndíjak alapításáról.

Minderre a részletes beszámolójának az utalásaiból következtethetünk, - Steinthal, a hazaérkezése után ugyanis mintegy husz nyomtatott oldalon részletesen leírta az utazását a Christian Reformer folyóiratnak.⁹⁶

Az első észrevételünk rögtön az, hogy a politikai küldetését meg sem említi a beszámolójában, de a sorok közötti gondolataiból következtethetünk a politikai hovatartozására. /Ne felejtsük el, hogy Steinthal utrakelésekor még az osztrák-barát Derby kormány van hatalmon! /

Az is hamar feltűnik, hogy Steinthal maga kérte az egyházi szerveket, hogy Erdélybe utazhasson: "being personally deeply interested in Hungarian affairs, I proposed to the Committee of the British and Foreign Unitarian Assotiation that I should make arrangements for visiting rather more completely than had been done the various districts in which Unitarianism was maintained to investigate its condition and it future prospects."

A beszámoló elején már hangot ad az osztrák-ellenes meggyőződésének: "the Austrian Government by insidious means was trying to undermine the freedom of the schools and colleges so long the pride of Transylvanian Unitarianism."

A pozsonyi tartózkodást meg sem említi, Pestről is csak érintőlegesen beszél - egy mondatban összefoglalja, hogy miért tartott egy teljes hónapig az út Londontól Kolozsvárig: "I was detained by various circumstances on my way so, so that I did not arrive in Klausenburg till about the middle of May". Azt viszont leírja, hogy a kolozsvári rendőrség már két héttel a megérkezése előtt érdeklődött az unitárius vezetőségtől Steinthal jöveteléről.

A következőkben azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a beszámolójában Steinthal milyen képet alakított ki az 1859-es Erdélyről.

Szép és részletes leírást ad Kolozsvárról, bár a kollégiumi elszállások tulzsufoltságát látva elszomorodva megjegyzi: "English ideas of comfort must, however, be laid aside in judgeing of these things."

Csodálkozik azon is, hogy az unitárius tanárok még mindig a konzervatív szellemű Szentábrahámi Mihály féle dogmatikából, a Summa Universiae Theologiai-ből tanítanak, de a dogmákban gyakorlatilag már nem hisznek. "Every minister gives by implication his adhesion to these documents, while I found no one who believed them in a literal sense."

Steinthal Nagy Lajos professzor kíséretében utazta be a Torockó-Várfalva-Kövend-Torda-Marosvásárhely és Székely-keresztur utvonalat. Részletes tudósítást ad a gyűlekezetek életéről, irodalmáról és a politikai hangulatról.

A Paget-nél tett látogatása közben ismét felmerült az angliai ösztöndíjak alapításának a kérdése, amit Steinthal nagy egyetértéssel támogatott.

Érdeklődéssel ír Steinthal a marosvásárhelyi Teleki-tékáról, a székely faluk hangulatáról és nagyon foglalkoztatja a szomb-

tosok szektája. /Az ekkor talált szombatos énekeket a Tudományos Akadémián ismertették, s ezek egy részét Csernátony fordította le angolra./

Steinthal összehasonlítja a katolikusok, s a protestánsok átlagműveltségét és szembetűnik neki, hogy a - katolikusokkal szemben - a protestánsok között alig talál irástudatlant. Hangsúlyozza az unitáriusok kulturális- intellektuális érdeklődését.

Az utolsó sorokban lírai hangon emlékezik meg hat hét során szerzett erdélyi élményekről, a "nemes faj" szabadságot érdemlő értékeiről így ír:

"If I have ever returned with deeper feelings of attachment to the secured freedom of England, it has also been with deeper sympathies for a noble race that has shewn itself worthy of equal freedom to our own, and whose past history gives good ground for hope that freedom cannot with impunity be long withheld".

Ez volt tehát Steinthal kettős küldetése: a politikatörténet számára értékes ügynöki küldetését rejtett csatornákon keresztül próbáltam megközelíteni, az eszmetörténet számára izgalmas "image-kutatás" forrásául pedig az utjáról adott hivatalos jelentés szolgált.

Steinthal összekötő erőként működött Kossuth /és általa a magyar szabadság ügye/ valamint az unitarizmus /ezáltal pedig az eszmei liberalizmus gondolata között/ - így létrehozta a század egyik legnagyobb egyénisége és a XIX. században virágkorát élő unitarizmus között - aminek az illusztrálására idéztük a bevezetésben a Kossuth-levelet.

Kossuth angliai népszerűsége elválaszthatatlan az unitáriusokkal való kapcsolatától, amint BORBÉLY István írja "Kétségtelen dolog, hogy az angol-magyar unitárius relációk nagy mértékben hozzájárultak Kossuthnak az angliai sikeréhez, viszont éppoly igaz az is, hogy Kossuthnak agitációi nagy mértékben megszilárdították a magyar-angol unitárius barátságot." ⁹⁹

Huszonhárom évvel később, Steinthal Kovács János kolozsvári unitárius tanártól értesült arról, hogy Kossuth még mindig emlékezett rá - ez arra indította, hogy egy érzelmileg fűtött, szubjektív hangú levelet írjon a "My Dear Govrenor"-nak: "I have always thought of it as one of the greatest pleasures I ever enjoyed, that I could claim the honour of your acquaintance, that you were good enough to prove your confidence in me, by entrusting me with some knowledge of your plans and objects."¹⁰⁰

BORBÉLY Istvántól tudjuk, hogy Steinthal négy nappal a Dery-kormány bukása után, 1859. június 15-én érkezett meg Londonba, pár órával a BFUA ülése előtt.¹⁰¹ Ekkor már több mint egy hónapja tartózkodott Londonban a két fiatal unitárius lelkészjelölt, Buzogány Áron és Ferencz József, akik 1859-ben még csak a történelem és a matematikai tanárjelöltjei voltak, de később az előzőből híres professzor, az utóbbiból pedig - mintegy fél évszázadon keresztül - az erdélyi unitáriusok püspöke lett.

Buzogány Áron az 1867-es visszaemlékezésében /bizonyára a sokat emlegetett Emlékkönyv lapjain/ elmondja, hogy május 11-én érkeztek Londonba, hamarosan felkeresték R.B. Asplandot, az Unitarian Assotiation titkárát, akinek átadták a kolozsvári egyháztanácstól és a Paget-től kapott ajánlóleveleiket.

Megismerték John James Taylert, James Martineau-t, L. Thomas Marshall-t, az Inquirer című lap szerkesztőjét, James Heywoodot, a volt parlamenti tagot. Sok unitárius családnál tettek látogatást, akikkel a társalgás - mint ezt Buzogány megjegyzi - nem ment tulságosan könnyen.

A következő idézet a történet közvéleménykutatásnak egy érdekes dokumentuma: azt érzékelteti ugyanis, hogy a fiatal erdélyi diákok hogyan befolyásolták az angoloknak Ausztriáról és a Magyarországról kialakult képét.

"Akkor folyván a Solferinónál végződött háboru, a beszédet leggyakrabban a politika terére vitték által, itt gyakran jöttünk vitába, mert ők mindnyájan az akkori osztrák álláspontról nézték a válságos hadjáratot és neheztel-

ni látszottak, hogy a magyar miért nem lelkesedik az osztrák zászlókért. Nem igen értették, hogy mi követelése lehetnek a magyaroknak az osztrák kormánytól, miért makacskodik azzal szemben? De e részben nem hagytuk magunkat, s örömmel tapasztalhattuk, hogy később többen bevallották, hogy hazánk jogi álláspontjáról s méltányos követeléseiről más fogalmaink voltak, hogy mielőtt fejtegetéseinket hallották s most igazat adtak nekünk. Nők is szerettek erről beszélni s köztök nagy pártot szereztünk magunknak." ¹⁰²

A fent említett személyeken kívül Buzogányék meglátogatták Tagart családját is, előkelő közebedeken vettek részt - többek között Dickenst is hallgathatták. Leverő tapasztalat volt a számukra, hogy a Manchester New College diákjaitól mennyivel többet követelnek, mint Erdélyben.

Ferencz József a hozzászólásában kiemelte, hogy Anglia a szabadság eszményképe volt számára, az a föld "mely életet adott azon vallásnak, amely az egész Continensen csak a kis Erdélyben tudott gyökeret verni".

Majdnem hetven évvel később, az 1925-ben megjelent Emlékirataim-ban Ferenc József azt írja, hogy Amerikába is át akartak menni, de az olasz-osztrák háború miatt haza kellett sietniük: "mert Steinthal unitárius lelkész, aki Angliából mint Kossuth megbízottja Erdélyben Kolozsváron is járt, az itteni viszonyokról tájékoztatást szerezni magának s erről Kossuthot értesíteni, a közgyűlésen velünk találkozáskor figyelmeztetett, hogyha egy hét alatt nem megyünk haza, az út el lesz zárva, mivel itt a forradalom kitör, az olaszok segítségével remélvén Magyarország felszabadulását." ¹⁰³

A közgyűlésen Steinthal köszöntötte a diákokat, majd elmondta friss beszámolóját, hogy milyen kitörő lelkesedéssel fogadták őt Erdélyben. Megerősítette Tagart egy évvel korábbi javaslatát, hogy tegyenek alapítványt az Erdélyből jövő diákok ösztöndíj-ügyében és ezt Tagart-alapítványnak nevezzék.

A politikai küldetését természetesen itt sem említette, de

hozzászólásának szelleméből fény derül az unitarizmus liberalizmusának és a politikai szabadság és a függetlenség egybefonódására. "Tudom, hogy a vallási szabadságot a politikai szabadságnak kell követnie idővel, egyik testvére a másiknak. És így reménnyel nézhetünk amaz egyházakra, tudván, hogy azok forrásai azon érdekes ország ujjaszületésének, melynek sorsa iránt mi mindnyájan annyi rokonszenvvel viseltetnénk..."¹⁰⁴

Ferenc József és Buzogány Áron 1859. június 21-én indultak haza egy hónappal később már otthon értesültek a háboru befejezéséről - és ezzel a magyar függetlenség kivívására irányuló próbálkozás szomorú kudarcáról.

Az ösztöndíjak megszervezésében viszont megtették az utolsó szükséges lépést - 1861-től Simén Domokos nyitja meg azoknak a diákoknak a sorát, akik külön-külön két évet tanulhatnak Londonban és később Oxfordban, hogy a tudományt és a politikai liberalizmust magukba szíva - ezáltal is emeljék Erdélynek a kulturális és a szellemi tekintélyét.

4. John James Tayler, a kiegyezés utáni Erdély angol tanuja 1868.

John James Tayler /1796-1869/, a londoni Manchester New College professzora 1868. őszén a BFUA megbízottjaként részt vett a vallásszabadság kikiáltásának 300. évfordulója tiszteletére rendezett erdélyi ünnepeken. Az erdélyi tapasztalat-író mintegy félszáz-oldalas beszámolót írt a Theological Review-nak.¹⁰⁵ Ugyanakkor nem sokkal a halála után kiadták az összegyűjtött levelezését, melyek között találtam egy John Kenrick-nek, az egykori tanárának írt levelet.¹⁰⁶ Ezt a levelet az egykori iskolatársának, most az erdélyi unitáriusok patrónusának, John Paget-nek az aranyosgyéresi kastélyából írta. Egy hivatalos utibeszmoló és egy személyes hangú levél alapján próbáljuk meg rekonstruálni a kiegyezés utáni Erdély angol hangulatát.

Tayler beszámolója Erdély különböző etnikumainak /románok, németek, székelyek/ leírásával indul. A székelyeket "intelligent and energetic race"-nek tartja, amíg a magyar nyelv "to the ear rich and sonorous". Különös tisztelettel ír Kriza Jánosról, az erdélyi unitáriusok akkori püspökéről. A folyóiratcikkekben megemlíti, hogy a Vadrózsák egyik kötetét a püspök a Manchester New College-nak ajándékozta. A Kenrick-hez írott levelében viszont személyesebb hangú, színes leírást olvashatunk a személyiségéről:

"a man of most engaging manners and appearance, with something of an oriental expression in his dark features... full of enthusiasm for his own favourite pursuits, which are linguistic and antiquarian - relating more particularly to the popular poetry and legends of the Magyar race..."

Mint sokan mások, Tayler is hasonlóságokat keres az angol társadalom és a magyar állam között: legkézenfekvőbbnek ő is az Aranybulla és a Magna Charta párhuzamait látja. A magyarok viselkedésében is sok minden az angolokra emlékezteti:

"In the mannaers of the Hungarians there is a certain air of reserve and latent hauteur which is thoroughly English, and the unmistakable indication of self-reliance and determination."

Tayler a kiegyezés utáni évben érkezett Erdélybe, amikor a közvélemény vagy helyeselte, vagy ellenezte az ujonnan született. Egyszerre élnek tovább a nacionalista, Habsburg-ellenes érzelmek, s ugyanakkor a közvélemény többsége elfogadja az új államformát. Paget felesége például "out of pure patriotism, she never allowed a German word to escape her lips".

Ezzel szemben:

"the predominant tone of political sentiment was strong constitutialism... something corresponding to the more liberal and advanced type of English Whiggism - with a

revived and ardent loyalty, since the recent change of in Austrian policy, to the person of the sovereign as King of Hungary not as Emperor of Austria, with whom as such they profess to have no political relations".

Pagetről is, - akiről pedig tudjuk, hogy a szabadságharc lelkes harcosa volt és az abszolutizmus első évében ő is emigrációba kényszerült - a szülőhazájában sok hívet szerzett Kossuthnak és csak az ötvenes évek második felében térhetett vissza Erdélybe angol menlevéllel - Tayler a Kenrick-hez írott levélben róla is a következőket írja:

"he has no love of Kossuth and his adherents, who, he thinks, misunderstand the true interest of their country."

A hivatalos beszámolóban pedig ezt olvashatjuk:

"He /Paget/ belongs emphatically to the constitutional as opposed to the extreme democratic party. Deák is with him the fitting representative and expression of the true Hungarian policy."

Észrevehetjük, hogy ekkor Tayler még sem a német Ausgleich, sem az angol Compromise kifejezéseket nem használja.

Tayler a fejét csóválja, amikor Kossuth-ellenes énekeket daloló református iskolagyerekekkel találkozik:

"They sung part of a song, which, I regretted to learn, was tinged with strong political feeling and directed against Kossuth. I see no sense of filling the minds of the children with political prepossessions... Should reaction ever come, it may only intensify its violence."

Tayler meglátogatta az unitárius intézményeket, szomorúan állapította meg, hogy a lutheránus püspöknek mennyivel több a fizetése, mint az unitáriusé és a gimnáziumi tanárok jövedelme is minimális.

A könyvtárban tett látogatása után megjegyzi: "it needs an ampler supply of modern critical works." Az érintkezés nyelve

hivatalosan és írásban még a latin, de a köznapi beszélgetésekben a német a diplomácia nyelve.

Az unitarizmus tanítását a teológus precizitásával elemzi, elfogadja, hogy a vallás alapítójának nem Blandratát, hanem Dávid Ferencet kell tekinteni:

"Independent from Blandrata. Blandrata was in every sense a bad man whom no one would like to regard as the founder of any Christian church."

Nagyítója alá veszi Szentábraháminak a híres Summa Theologia-ját és úgy találja, hogy bár elvben a Krisztus imadásának tanát követik, gyakorlatban azonban mindenki a saját maga lelkiismerete és a józan esze szerint ítéli meg a Bibliát.

A 300. évforduló ünnepi beszédét az akkor még professzor Ferenc József mondta. Ezt Tayler csak fordításban hallotta, de a beszéd témája, a vallás és a lelkiismeretszabadság problémája olyan mélyen megragadta a figyelmét, hogy a beszámolójában hosszasan idézett a beszédből.

"Far it be from me... to limit freedom of faith and conscience to Unitarianism exclusively. I only wished to shew by the example of Unitarianism, that religious liberty is really in a better condition than it was... Indeed it is high time that the last spark of intolerance should be put out, that men should be united to teach each other by the Christian feeling of brotherly love: it is high time that we no longer despised and persecuted each other... we should no longer force our faith and opinions on others but to allow everyone to form his own with that freedom wherewith Christ hath made us free, and that we should no longer venture to reduce anyone under the yoke of bondage... Give free development to the human mind and await the result without fear!"

Az unitárius vallás jellegét az újabb korok és a modern eszmék iránti nyitottságban látja Ferencz József és vele együtt

Tayler is:

"If we adhere obstinately to the articles of faith laid down by our forefathers centuries ago, regarding them as the non plus ultra of perfection... from which we must shut out the freshening air of science and free inquiry, then, no doubt, Unitarianism, like every other religion, which thinks itself complete and finished, will have to take its place among collection of antiquities... But if we regard Unitarianism as a strong and vigorous organism, full of life and capable of development, ever ready to admit new truths and constantly regenerate itself by their influence, and securing the spirit and welfare of its adherents by keeping abreast with the onward march of the ages, then I am bold to say, the future of Unitarianism is secured for ever..."

Steinthal "account"-jának a végén még egy segítségre szoruló ország iránti szimpátia nyilvánul meg, addig Tayler "image"-ében a kiegyezés utáni pillanatban egy reményekkel teli ország jelenik meg, ahol a politikai és a vallási liberalizmus lehetővé teszi, hogy megtalálja helyét Nyugat-Európa polgári társadalmi között.

"Every Englishmen interested in the future of Hungary must feel how important it is, that the public opinion of that great and promising country should be liberal and enlightened, earnest and religious... Least of all can England allow the extinction of such a member from the brotherhood of free peoples... May she /Hungary/ become the base of a grand cordon sanitaire of free institutions... to protest Western Europe from the infection of the despotic principles which lie beyond it!"

N.B. A kéziratban, mint látható, Steinthal közölte még talán Taylor levelet 1868 október 31.-i és 1869 február 19. ról. Mindkettőt Párizsban Joubert írta. Ha ezek benne vannak Joubert leveleivel, mint az a kézirattól, az akkori öntudóját jelző fordítástól is.

5. Alexander Gordon és Andrew Chalmers képe

a Monarchia Erdélyéről - 1879.

1879. augusztusában, Dávid Ferenc halálának 300. évfordulóján rendezett unitárius ünnepségeken két angol vendég vett részt, Alexander Gordon, belfasti és Andrew Chalmers cambridge-i lelkész. Az itteni működésükről, az ünnepségek lebonyolításáról részletes leírást ad a Keresztény Magvető 1879-es száma. Nekünk nem is annyira az itteni jövés-menésük körülményei az érdekesek, hanem annak a tradíciónak a folytatása, ami Tagart-tal és Steinthal-lal kezdődött, majd John James Tayler-ral folytatódott - nevezetesen az utibeszámolónak /account, narrative, report/ mint műfajnak a további kimunkálása. Az éppen száz esztendővel ezelőtt Magyarországra látogatott egyházdipomaták beszámolóikban kialakított "image"-ük érzékletes illusztrálása annak a változásnak, ami a Tayler látogatása utáni tizenegy év alatt bekövetkezett.

Gordon "report"-ja¹⁰⁷ rövidebb terjedelmű, így a részletesebb elemzés helyett inkább arra az élesszemű észrevételre irányítanak a figyelmet, ahogyan Gordon /Tayler beszámolójának elolvasása után/ felfedezi a fejlődésnek azt a pillanatát, amikor Erdélyben az eladdig latin nyelven érintkező diplomáciát felváltja a Nyugat-Európában az unitáriusok között domináns angol nyelv használata. /Kolozsváron ekkor már három éve működik a Paget által vezetett English Conversation Club./

A következőket írja Gordon:

"In reading the narrative of Mr. Tayler's journey to Transylvania... and comparing it with my own experiences I derive the impression that Mr. Tayler's visit occurred just at the close of an old state of things which has passed or apidly is passing away. Partly owing to the introduction of English thought and culture, which has been steadily going on since 1860, ... partly owing to the new development of Hungarian nationality, our church in Transylvania is losing some

of its antique cast and its provincial features. It is not without significance that the forms of ecclesiastical procedure have been de-latinised. Latin, which was the medium of all school-instruction till 1848, and which must, like every dead language have been to a certain extent a constraint upon the free expansion of ideas, is now completely disused. By the younger men it is forgotten, which is a native literature, embracing every department of thought and science, has sprung up... The intense nationality of the people, which in Mr. Taylor's time was symbolized by the universal use of a picturusque garb, is not less real and strong today: but provincialism has also been exchanged for patriotism."

Chalmers 112 oldalas könyve, a Transylvanian Recollections /1880/, az Országos Széchényi Könyvtár Kossuth-gyűjteményében található meg, a belső oldalon a szerző személyes ajánlása olvasható: "To the Governor of Hungary L. Kossuth with J. Kovács highest respects and kind regards of the author.... 1881."

A bevezetésben megtudjuk, hogy Chalmers első magyarországi emlékei 1849. őszére nyulnak vissza, amikor még gyerekfejjel lelkesedett a magyarok szabadságáért koccintó skótok között. Magyarország és Erdély viszonyát sok szempontból a skótok és az angolok kapcsolatához hasonlítja.

Chalmers a Dávid Ferenc-ünnepségeken a nemzeti és a nyelvi korlátokat ledöntő eszmei rokonságot hangsúlyozza:

"Though divided by distance, nationality and language, we had the same great mission and the same sacred aims, Christianity in its primitive purity had broken down the barrier of race and speech, and it was powerful still to promote fraternity, peace and good will on earth..."

A székelykereszturi gimnázium halljában Chalmers előadást tartott a "Nemzeti előhaladás magasabb utai" címmel. /National

Progress in its higher Aspects/ ¹⁰⁹. A beszéd azért tekinthető lényegesnek, mivel mint külföldi ráirányítja a közönség figyelmét a kor aktuális politikai-társadalmi problémáira. Reméli, hogy nemcsak a mult hőségnek fognak dicséneket zengeni, hanem a jelen szélesebb horizontu kérdéseit is megválaszolják.

"Francis David Commemoration ought to rouse not merely feelings of gratitude to the heroes and the martyrs of the faith, but a sense of responsibility... for fresh effort and self-denial..."

Chalmers előadását végig áthatja a haladás eszméje. "Komoly időben élünk, oly időben mely az előhaladás szellemétől van áthatva." Ugy találja, hogy a fejlődésnek és a szabadságnak ebben a stádiumában a magasabbrendű eszmék terjesztése valósulhat meg.

"The Liberties of Hungary and of its Unitarian Church were fortunately now secure, and the time had come when the higher qualities of the Hungarian race could have free play and power." Az egyház és ezen túl a kereszténység szerepét abban látja, hogy terjesszék a szeretet eszméjét, és valósítsák meg a népek között.

Tovább olvasva Chalmers könyvét érdekes leírást kapunk a száz évvel ezelőtti Erdély etnikumairól: a székelyekről, a szászokról, a románokról, a zsidókról és a cigányokról.

Miután a körutjának egy részén utitársa volt Báró Orbán Balázs a Székelyföld leírása című hatalmas opus szerzője, feltetelezhetjük, hogy az információinak a nagy részét tőle szerezte.

A székelyekről a következőket olvashatjuk:

"In the Szeklerland is to be found the finest peasantry on earth. I was surprised to see so many tall, handsome men, with such intelligent and manly faces, and so many women with kind and pleasant expression."

A városokat tanulmányozva megjegyzi, hogy a "Szeklers heve never shown much building enterprise", ez inkább az "industrious colonists" - vagyis a szászok művészete volt, akiket a XII. század folyamán telepítettek be az Alsó-Rajna vidékéről. A város-építészetükre jellemző az idegen hódítók elleni védekezés - egyféle zártság, ami lehetővé tette, hogy több évszázad után is megmaradjanak a házak és a templomok.

Érdekesen írja le azt a folyamatot, ahogyan a németek lakta Kolozsvárból magyar város lett a XVI. század második felében. Az történt, ugyanis, hogy az unitarizmus megjelenése miatt a lutheránus szászok elmenekültek Kolozsvárról, "as from a plague-stricken city". Érdekes módon ugyanez a motívum jelenik meg Charles Boner 1865-ös könyvében "they fled before it as they would from pestilence."¹¹⁰

Különös érdeklődésre tarthat számot a könyv végén az A Political Propaganda című fejezet, amely ismerteti a kolozsvári English Conversation Club-ban tartott előadását: The Policy of Gladstone and Beaconsfield, in reference to the Eastern Question.

Mint ismeretes, Angliában ebben az időszakban a tory Disraeli /Lord Beaconsfield/ /1874-1880/ és a liberális Gladstone /1868-1874 és 1880-1885/ kormányai váltják egymást. Az, hogy éppen melyik kormány kerül a hatalomra, a belpolitikai kérdéseken túl a külpolitika függvénye is. Ebben az időben Európa politikáját meghatározta az 1877-ben indult orosz-török háború, amely a török birodalom délszláv, ill. a balkáni népeknek /különösen Bulgáriának/ az orosz segítséggel történő emancipációját jelentette.

Angliában a Tory Disraeli-kormány Törökországot támogatta /éppen a török segítséggel megszerzett Ciprus és Afganisztán miatt/, szemben Gladstone-nal, aki Törökország bulgáriai atrocitásai miatt megnyerte az angol közvéleményt Kelet-, és Dél-Kelet Európa népeinek az összetartására.

A Monarchia viszont - és különösen a magyar közvélemény -

Törökország mellett foglalt állást: egyetemista diákok tüntettek a törökök mellett, a parlamentben követelték Törökország feldarabolásának a megakadályozását, noha a Tisza-kormány Oroszországgal szemben a semlegesség álláspontjára helyezkedett. A Monarchia és Oroszország nagyhatalmi törekvései ütköztek egymással: az előző a pánszlávizmus eszméjétől rettegett, amíg az utóbbi - igaz a nagyhatalmi céljainak a keretén belül - lehetővé tette volna a balkáni népek emancipálódását. Mivel azonban az 1878-as berlini kongresszus nem Oroszországnak kedvezett, így a balkáni népek önállósulása még továbbra is akadályozva volt. A Monarchia - orosz támadástól tartva - 1879. októberében megköti Németországgal a kettős szövetséget - ugyanakkor a Balkán Európa "puskaporos hordója" marad, ami - mint jól tudjuk - három évtized múlva robbanni fog.

Ebben a történelmi pillanatban próbálta meg Chalmers befolyásolni az erdélyi közvéleményt - Gladstone politikájának a szellemében, vagyis a balkáni népek emancipálódását támogatók oldalán. Bár tudatában van annak - mondja Chalmers -, hogy egy angol liberálisnak a magyarok között a délszláv népekkel való kapcsolatot felvetni "delicate ground" - mégis, miután a magyarok szabadságküzdelmét évek óta szíven viselte, őszinte kritikát kíván gyakorolni.

Lássuk azonban előtte Chalmers Magyarországról alkotott képét!

"Thirty years have passed since Hungary gave the most convincing proof of her baptism into the modern spirit. Her supreme effort to shake of the dynastic bonds and petrified institutions of the past was nobly sustained... For seventeen calamitous years, she sat in silent mourning under the deadening absolutism of Austria, and then rising from the dust began to build up the fabric of a new and fairer commonwealth... You have still nobles, citizens and peasants, but they are no longer divided as by a Chinese wall... You have also re-asserted your historical rights of self-government, and opened a worthy carrier to the talents and patriotism of your countrymen. Your

picturesque capital has become a great literary centre, and the light of knowledge is at last penetrating to your most secluded hamlets. Your army is well organised and equipped, and ready alike for defence and defiance. Your assured independence, improved commercial relation, will bring about better days than even your golden age of Corvinus. Your country has thus the prospect of a happy and brilliant future, and her location makes her the natural meeting place of many nations, and the point of contact between Eastern and Western civilization."

Hogyan él majd ezzel a szabadsággal a magyarság - teszi fel a kérdést. Felzárkózik-e majd a toleranciát hirdető európai országok liberalizmusa mögé, vagy pedig - nagyhatalmi dicsőségre törekedve - megpróbálja elfojtani a kisebb népeket?

Megjegyzzi, hogy az angol liberálisok körében nagy meglepetést okozott a magyarok török-szimpátiája. És ekkor a 150 éves török elnyomásra hivatkozik, színesen ecseteli az egykori mohamedán birodalom magyarországi pusztítását. Felteszi a kérdést, hogy vajon a magyarok török-szimpátiája és az orosz-ellenszenv nem egyaránt eltulzott dolog-e. Nézete szerint az orosz birodalom egyáltalán nem olyan erős, hogy leigázhatná Magyarországot: "there is consequently but little present danger of the floodwaters of Panslavism overflowing any part of Hungary."

Magyarország térképe - éppen a történelme miatt - etnikai mozaikok gyűjteménye. A gazdasági fejlődés érdekében szükséges a "generous sympathy for the weaker races within your borders".

Az etnikai kérdés megoldását Chalmers a szabadságon és az egyenlőségen alapuló asszimilációban az "egyesült társadalomban" látja. Magyarországnak a szellemi vezetést kell megragadnia - ez a biztosítéka a különböző nemzetiségek federatív uniójának.

Chalmers előadása persze heves vitát váltott ki, amit végül is így összegzett magának:

"I learned that though their attitude /ie. Magyars'/ towards the Balkan population may appear unsympathetic and ungene-

rous, it by no means deserves unqualified condemnation. The whole situation is so exceedingly complicated by ethnological and historical considerations, that foreign critics rarely make due allowance for the various tendencies which shape the present policy of Hungary."

Chalmers megpróbálja megmagyarázni a fanatikus patriotizmus oka - ezért a magyar történelem misztikumáról ír: sok szempontból a zsidókhöz hasonlítja őket - utal a vérszerződés és a Sinai he yen kötött szövetség párhuzamára, arra, hogy ez az aktus mindkét esetben nomád népből nemzetet teremtett.

A következő gondolatokkal fejeződik be a könyv:

"At last she /Hungary/ rejoices in her long lost liberty, and her fate is in her own hand. And it will be well, if she recognize that her most urgent needs are a higher intellectual and moral life for millions of her people, and along with this, their deliverance from superstition and the effacement of race-antipathies... Let her secure the consolidation of her people by burying past jealousies and strife, by enlightened internal reforms, by generous concessions, and by fostering an unselfish patriotic enthusiasm. This alone can merge her mixed population in a strong and united nationality, and ward off internal dissensions, and be her best bulwark against the aggressive policy still persued in the lands beyond her eastern border."

Andrew Chalmers száz évvel ezelőtti erdélyi pillanatképének nem csupán kuriózum-értéke van. Persze az is, hiszen a könyv olvasása közben mintha megporosodott régi fotográfiákat vennénk a kezünkbe és elcsodálkozunk az 1879-es székely, román és szász arcképeken, vagy az akkori Kolozsvár panorámáján, amit éppen egy angol utazó kapott a lencsevégre. Ezen túl azonban a társadalom-, és az eszmetörténész szemüvegét felvéve izgalmas dokumentumanyagot találunk arra, hogy két évtized leforgása alatt milyen feltűnő fejlődés figyelhető meg Erdély társadalmában.

Mig Steinthal 1859-ben egy - az abszolutista önkény által politikailag jogfosztott - országba érkezett, addig Tayler 1868-ban, a kiegyezés utáni nagy várakozás pillanatában jött Erdélybe, Andrew Chalmers pedig 1879-ben, az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági és a politikai életének a delelőjén.

Mindhárman az angol unitarizmus követeként érkeztek Erdélybe, beszámolóik alapján egyértelműen bizonyítható, hogy az unitarizmus - mint a liberalizmus eszméjének a vallási lecsapódása mintegy a katalizátor funkcióját töltötte be az angol kultúra és ezáltal a nyugati polgári társadalom modelljének kibontakozásában a XIX. századi Kelet-Közép Európában.

Chalmers az Erdélyről alkotott képében a kollegáival szemben, akik csak a múlt örökségét és a jelen feladatait látták maguk előtt - valamit megsejtett a jövőből: nevezetesen azt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia létének belpolitikai feltétele a nemzetiségekkel való, a szabadságon és a békén alapuló koegzisztencia; a külpolitikai biztosítéka viszont az emancipálódó balkáni államokhoz való lojális viszony.

Közismert, hogy a problémákat nem tudta megoldani a Monarchia, ami szükségszerűen vezetett el e régi államforma szétrobbanásához az I. világháborúban - ami meglehetősen megváltoztatta a történelem irányát.

IV. A XIX. századi angol-amerikai unitarizmus szabadelvü eszméinek a hatása Magyarországon és Erdélyben

1. Erdélyi diákok Angliában

Mint láttuk, a XIX. század első felében többször is indult kísérlet angliai ösztöndíjak alapítására. 1827-ben Sir John Bowring arra is tett javaslatot, hogy angol diákok tanuljanak az erdélyi unitáriusoknál, 1831-ben pedig Bölöni Farkas Sándor kopogtatott a British and Foreign Unitarian Assotiation ajtaján. Az 1848-as forradalom, majd a szabadságharc, és annak a bukása mintegy tíz évre megpecsételte az erdélyi unitáriusok sorsát. Paget 1857-es "segélykiáltása", majd Tagart és Steinthal erdélyi látogatása, végül pedig Ferencz József és Buzogány Áron 1859-es angliai útja valósította meg az erdélyi diákok ösztöndíját. A kinti tanulmányutak nagy mértékben hozzájárultak az angolszász szabadelvü kereszténység magyarországi népszerűsítéséhez.

Az első unitárius ösztöndíjas Simén Domokos /1836-1878/ volt, aki 1860. szeptember 19-én indult el Londonba, ahova október elsején érkezett meg. A BFUA ekkor évi ötven fontot /ez egyenértékű volt az akkori 1000 koronával/ juttatott a magyar diákok részére. Később ezt évi száz fontra módosították.¹¹¹

Simén 1860. december 27-én már megküldi az első "Londoni levelet", amit a Keresztény Magvetőben ki is nyomtatnak. Simén, az erdélyi diák egyszerre veszi észre a világváros London fényeit és az árnyékait. "Amily nagyszerű London a kereskedelmi világban, amily gazdag muzeumokban és tudományos intézetekben s feltűnő az először idejövő utas előtt: éppen oly bámulatra ragadó az angol unitáriusok vallásossága s ebből, kifolyólag szellemi és anyagi tevékenysége a vallás a hit terjesztése körül." Ugyanakkor észreveszi és éles szemmel bírálja Dickens nyomorát, a pauperitást: "Minthogy a londoni szegény nép részint erkölcsi süllyedése, részint a nyomor, az éhhaláltól való félelem által arra van kényszerítve, hogy lopjon, zsebet vágjon mindenütt, ahol csak megjelenik, ennél fogva ezen osztálytól egy sem mehet templomba a vagyonosabb osztállyal, s következésképp lelki épülésben szükölködik."

Simén a Keresztény Magvető második évfolyamába publikálja "Az angol unitáriusok akadémiajának rövid ismertetését". A Manchester New College alapításának a történetét és az akkori működését mutatja be az erdélyi olvasóközönségnek. Külön figyelemre méltó, ahogyan az egyetem szabad szelleméről ír. "Az intézetnek semmi dogmatikai színezete nincsen. A tanár előadja a különböző vallásfelekezetek nézeteit, ezekhez hozzáteszi az övét s azután a tanulókra bizza, hogy fontolják meg és mindenki azt fogadja el, amelyik a józan okosságával a leginkább megegyezik. Ki-ki maga alkotja a nézetekből a maga vallását."

A kolozsvári Akadémiai könyvtár unitárius kéziratállagában található Simén Domokosnak az a pizskozatban írt levele¹¹², amit a BFUA titkárságának küldött. A levelet 1862-ben írta Németszámban, valószínű utban hazafelé. Simén a kétéves tanulási lehetőséget köszöni meg az angol professzorainak. Részint önéletrajzi dokumentum, részint nélkülözhetetlen korkép a levél. Mivel pizskozatról van szó - az írás megvilágítja Simén angol tudását: az archaikus magyaros és a tömörebb angol mondatok váltakozását: ugyanakkor Simén nyomatékosan hangsúlyozza azt, hogy az osztrák kormány biztosította számára a kinttartózkodást, hiszen így németországi egyetemeket is látogathat és fejlesztheti a német tudását.

Kiket is hallgatott Simén?

John James Tayler volt a bibliamagyarázat, az exegetika professzora, James Martineau a vallásbölcseleté és a morálfilozófiáé. Tayler történeti és bibliakritikai irányzata gyakorolta a legnagyobb szellemi hatást Simén fejlődésére. Hazatérte után kinevezték a székelykereszturi gimnázium igazgatójának, majd három évvel később, 1864-ben Kolozsváron teológiai tanárnak. 1874-től a Keresztény Magvető társszerkesztője lett. A tanulmányi és a publikációs közül elsősorban a bibliakritikai munkássága a jelentős. Írt az evangéliumi csodákról, a szentháromság történetéről, unitárius szemszögből kritizálta a biblia ihletettségeről szóló tanítást. Simén teológiai irányával, unitarizmusával többen is foglalkoztak a századunk első felében.¹¹³

Benczédi Gergely /1839-1906/ 1864 és 1866 között járt a londoni Manchester New College-ban. Levelében¹¹⁴ beszámol az unitáriusok "népműveléséről", az iskolán kívüli ismeretterjesztésről: "minden héten van egy felolvasás csekély megszakitással ápril hóig, s az oskola terme mindig zsufolva van minden rangu és nemü hallgatókkal, a belépti díj a lehető legcsekélyebbre lévén szabva." Vallási témákban a felekezetek különbözőségéről, történelemből Cromwellről és Anglia alkotmányos fejlődéséről, a társadalmi kérdéseken belül a szavazati jognak a munkásokra való kiterjesztéséről, a nők emancipációjának a kérdéséről hallgatta az előadásokat az 1860-as évek londoni nagyközönsége. Benczédi - aki a hazatérte után a kémia és a biológia tanára lesz a kolozsvári kollégiumban - külön figyelemmel fordul a természettudományok felé. "Fő helyet foglal el a geológia is, a Darwin híres theóriájával együtt, miből észre vehetni, hogy itt minden új eszmét igyekeznek a nemzet minden osztályával megismertetni és így megakadályozni ama nagy hézag ellenállását, mi például a német tudósok és a nép közt van meg."

A fiatalon elhunyt Uzoni Gábor /? - 1870/ 1866. és 1868. között volt angliai ösztöndijas. Három évtizeddel a halála után, T. Dunkerly a századunk elején így emlékezik róla: "He impressed me by his intellectual ability and gentle and retiring disposition. The sympathy of the students was called forth by his occasional moods of depression and melancholy, which we attributed to a sad event in his early infancy. We were grieved to hear of his early death in 1870."¹¹⁵

Kovács János /1846-1905/ a XIX. század második felének kimagasló erdélyi unitárius személyisége, 1870 és 1872 között volt a Manchester New College diákja. A londoni útja előtt a zürichi egyetemre iratkozott be fél évig. T. Dunkerly emlékezése szerint "genial", "eminently social", "general favourite"-nak tartották a társai. Az egyetemen a Shakespeare Society vezetője lett, Andrew Chalmers patronálta. Angliában barátkozott össze John Fretwell-lel, akit 1873-ban magával hívott Erdélybe. Itt a Keresztény Magvető szerkesztője lesz és 1876-ban Péterfi Dénessel megalapítják Kolozsváron a már említett English Conversation

Club-bot. Erről Henry Ierson, az 1890-ben Erdélybe látogató angol unitárius lelkész szép sorokat jegyez fel a nyomtatásban megjelent utibeszámolójában.

"In the evening I met another assembly which in view of our future relations with the Hungarian brethren, I could not but regard with special interest. It was a meeting of the English Conversation Club, at which the rule is that nothing but English shall be spoken. It was founded by Professor Kovács in 1876, and has at present thirty members... I think it of interest to mention some who were present, Dr. Brassai, Rev. Dr. D. Péterfi, Rev. A. Mózes, Dr. Henry Finally, Julius Kriza, Prof. G. Boros... etc."¹¹⁶

Kovács 1882-ben Amerikába utazik, onnan veszi fel a kapcsolatot az ekkor már Olaszországban élő Kossuth-tal /a bevezetésben idézett Kossuth-levél Kovács Jánosnak szólt/, s féléves tengeri útja során 32.000 frt értékű adományt gyűjtött a kolozsvári kollégium részére.¹¹⁷ Tanulmányt is írt Kovács "Az unitárius mozgalom az Északamerikai Egyesült Államokban" címmel. Channing több művét is lefordította és ő írta meg John Paget életrajzát.

Derzsi Károly /1849-1905/, a későbbi tordai tanár 1872. és 1874. között járt a Szigetországban. A kolozsvári unitárius kéziratállagban fentmaradt az 1873-ból származó naplója.¹¹⁸ A fiatal diákot támogatta - Kovács Jánoshoz hasonlóan -¹¹⁹ az ekkor Londonban tartózkodó unitárius erdélyi polihisztor, Brassai Sámuel. A naplóban Derzsi lelkesen beszámol az oxfordi utazásáról és egy londoni színházba tett látogatásáról. Írását újra és újra átszövik a klasszikus idézetek - itthon, 1875-ben meg is születik a görög és a római írókról készült tanulmánya.

Péterfi Dénesről /1851-1925/ a Keresztény Magvető későbbi társszerkesztőjéről a darwinizmusról szóló tanulmányai alapján részletesebben kívánunk foglalkozni. 1874. és 1876. között volt londoni diák, itthon tanulmányokat írt Emersonról, Channingről, fordít Parkert és F.J. Clarke-t. Ír a hinduizmus és a kereszténység kapcsolatáról és a darwinizmusról.

A darwinizmussal Varga Dénes /1851-1938/ is foglalkozott 1882-ben. Varga, a későbbi tordai tanár 1879. és 1881. között kapott ösztöndíjat. Előtte, 1877-1879. között Boros György /1855-1941/, a későbbi unitárius püspök tanult a Manchester New College-ban. Utánuk, a század végéig a következő személyek jártak kint: Gál Miklós /1881-1884/, Csifó Salamon /1886-1889/, Gálfi Lőrincz /1889-1892/, Józan Miklós, később unitárius püspök /1892-1895/, Löfi Edmund /1893- 1898/ és Simonffy Márton /1898-1901/. A fent említett tizennégy férfighallgatón kívül öt erdélyi unitárius leányhallgató is tanulhatott Angliában /Buzogány Mariska, Faugh Emese, Telkes Ágnes, Kovács Irén, Boér Magda/.

A londoni egyetemen eltöltött majdnem két esztendő után hat évtizeddel az aggastyán Boros György püspök így értékeli az ösztöndíjak jelentőségét:

"Ha csak az elhunytak nevében szólok is, az elragadtatás hangján mondom, hogy nekünk Erdélyieknek, London sok lelki és szellemi kincset juttatott. Hogy ki mit kapott és mit hozott és mivel ért el több hatást, azt csak bővebb és részletező tanulmány derítheti fel. Azt azonban bátorsággal állíthatjuk, hogy e kapcsolatokból, az egyház közszellemére csak jótékonyan építő hatás származott."¹²⁰

2. A Keresztény Magvető jelentősége: a század eszméinek visszhangja

a/ A darwinizmus

A darwinizmus első magyarországi népszerűsítője Rónay János Jácint /1814-1889/ bencés pap, a szabadságharc tábori lelkésze volt. Öt évvel az Origin of Species angol első kiadása után, 1864-ben a Fajkeletkezés c. művében már részletesen ismerteti az angol természettudós nézeteit. Margó Tivadar /1816-1889/ vezette be a tudományos életbe Darwint. 1873/74-ben megjelenik A fajok eredete magyarul. Az ember származása 1884-ben lát napvilágot a Természettudományi Társulat kiadásában.

A darwinizmus és a vallás összeegyeztetésére irányuló első törekvések egyike az unitáriusok folyóiratának az érdeme. "A darwinizmusnak folyóiratunk terén minél teljesebb tárgyalása vagy legalább arra való törekvés, úgy hisszük, nem igényel bővebb igazolást. Mi nemcsak hogy nem zárkózunk el a kor szellemáramlataitól, mely a tapasztalati tudás mezején mozog, sőt kötelességünknek tartjuk az ott keletkezett eszméket és elméleteket lehetőleg minden oldalról megismerni" - írja a Keresztény Magvetőben Péterfi Dénes 1883-ban.

Persze a darwinizmus hazai fogadtatása is éles ellenkezést váltott ki. Mintegy tíz évvel Péterfinek a darwinizmusról szóló tanulmányorozata előtt az "utolsó erdélyi polihisztor", Brassai Sámuel /1800-1897/ több tanulmányban is tiltakozott a "Darwin-féle divat" ellen. A vallás és a tudomány c. 1873-as cikkében így ír: "a Darwin-féle Hypothesis elharapódzását a divat hatalmának tulajdonitom, melynek egyedüli érve, vagy igazolás az, 'hogymég nem akarunk tovább maradni másoknál' és a melly hogy módor tekintetében miben különbözzék a crinolin, tunique... divattól, bölcsebbektől várom a magyarázatot..." Brassai tiltakozásának az a lényege, hogy nem tudja elfogadni a világ kialakulásának az esetlegességét: "hiszen ezeknek a számtalan esetiességeknek is csodálatosan kellett volna összemérve lenniük, hogy rendezett valami legyen belőlük. Én hát arra szólítom fel a teleophóbusokat, azaz a 'célirányos' vagy 'cél-ellenes' természetvizsgálókat, hogy a 'célszerűség' /Zweckmässigkeit/ szót alkalmas esetekben cseréljék fel ezzel 'célirányos' /Zielstrebig/. Hisz azok is akik a 'Zweckmässigkeit' szót használják, csak az utóbbi értelemben veszik."¹²¹ Brassai a későbbi cikkeiben is tiltakozik a "darwinizmus jelszavait felkapó" teológusok ellen, akik - szerinte - a vallásos eszmékben, érzelmekben és történetükben is lépten-nyomon a fejlődést, az alkalmazkodást, az átalakulást a "natural selection-t", a "struggle for existence"-t látják.

A korban nála sokkal fiatalabb Péterfi Dénes Brassai elzárkózásával szemben sokkal nyitottabb a darwinizmus eszméi iránt. A darwinizmus és a vallás /18825 c. tanulmányában azt fejti ki, hogy a kiválasztás elmélete a célirányosság eszméjét nem zárja ki.

1883-ban jelenik meg A célirányos darwinizmus és Isten eszméje c. írása, a következő évben pedig A célirányos darwinizmus és az egyházak cím alatt pedig így ír: "ha valamely egyházban, az unitáriusban kétségtelenül máris félreismerhetetlen jeleit ama szellemi törekvéseknek, mely a fejlődés alap gondolatai és a vallási eszmék között valódi összhangot kíván létesíteni. Istennek természetfeletti működése, a csodákban való hit helyett mindinkább az örök, változhatatlan törvények szerint működés a törvényszerűség eszméje kezd a vallási tudatban előtérbe lépni."¹²²

1885-ben pedig a Darwinizmus és az erkölcs c. tanulmányában a "célirányos kiválasztás-elmélet" etikáját elméleti és gyakorlati szempontból is vizsgálja. "A létért való küzdelem elve csak azt hozza magával, hogy az ember csak az önmaga hasznára megállított állami és társadalmi törvényeket tisztelje, csak azt, hogy törvényszerűleg cselekedjék. Amit azon kívül teszen, az érzélgés vagy luxus, bármely legyen a saját hátrányára van. Mihelyt az a nézet megvalósul, hogy mi csak a vak esetlegesség teremtményei vagyunk, csak úgy odavetve a világba, hogy a természeti tényésztés gépműhelyében tekintet nélkül szétzúzassunk, ha harcoló állásunkból egy pillanatra is kilépünk, mihelyt ez a nézet meghonosul: éppen az ember lesz az, kiket a kérérlhetelen verseny legelőször félretaszít."¹²³

Ezt a nézetet persze szándékosan élezi ki Péterfi és - mintegy az eddigieket ellenpontozva - olyan etikusokhoz fordul, akik a darwinizmus védelmében úgy érvelnek, hogy a "létért való harc" éppen az ember közösségiségét tételezi fel, hiszen az elszigetelt egyén önfenntartása sokkal kevésbé valósulhat meg, mint a "társaságban", "melynek tagjai hűséggel és bizalommal közelednek egymással". Péterfi utolsó érve pedig az erkölcsiség alappilléreinek, a lelkiismeretnek a szava. A lelkiismeretet nem indokolja a törvényszerűség eszméje. Azok a darwinisták, akik megőrizték a becsületnek és a "benső iránytűnek" az értékét - tőlük nem kell féltetni a világ sorsát.

Ennyit a darwinizmus XIX. századi unitárius visszhangjáról. Mint láthattuk, a Keresztény Magvető kiemelkedő szerepet játszott a világi eszmék iránti nyitottságban - az itt megkezdett viták persze továbbgyűrűznek a századunkba is.

b/ A XIX. századi unitarizmus

E munka befejezéseként pedig rövid összefoglalásban arra keresszünk a feleletet, hogy az unitárius gondolkodásnak az angol-szász képviselői milyen visszhangot kaptak a Keresztény Magvető hasábjain. Kiket fordítottak és kiket értékelték?

Az 1861-ben induló folyóirat első számát Eduard Tagart-nak, /1804-1858/ az első hivatalosan Erdélybe látogató lelkésznek egy tanulmánya nyitja meg: "Az unitárius keresztény hitvallás igényt tarthat a gondolkozó közönség tiszteletteljes figyelmére" /The Claims of Unitarian Christianity to the respectful consideration of the reflecting public/. A cikket Buzogány Áron fordította. A folyóirat végén harminc oldalon keresztül olvasható Ferencz József fordításában a londoni Christian Reformer-nek Tagart életét és munkásságát bemutató cikke. Ugyancsak ebben az évfolyamban található W.E. Channing-nek, a Krisztus iránti szeretetről /Love to Christ/ című írása. A második kötetbe James Martineau-nak a bűnről szóló tanulmányát fordítja le Buzogány Áron. /Sin What it is and what it is not/ és John James Tayler-nak a londoni akadémián elmondott megnyitó beszédét közli a folyóirat. A harmadik kötet pedig az akkor elhunyt Theodor Parker életét és működését méltatja. Channing és Parker a század amerikai, Marineau és Tayler pedig az angol unitarizmus legkiválóbb képviselői. Ismertessük őket egyenként külön! /Taylerről már szoltunk az erdélyi utazása alkalmával./

A század amerikai unitarizmusának a legnagyobb képviselője, William Ellery Channing /1780-1842/ szigorú puritán kálvinista newporti családból származott. Nagyapja, William Ellery, a Declaration of Independence egyik aláírója. A Harvardon tanul, majd Bostonban lesz unitárius lelkész. Egyre népszerűbbek a prédikációi, a vallási és a társadalmi témájú írásainak a nagy része még az életében megjelenik. Az 1821-es angliai utazása során Wordsworth-szel és főleg Coleridge-val barátkozik össze. Az utóbbi jegyezte fel róla, hogy "he has the love of wisdom and the wisdom of love". Műveit Angliában is sokan olvassák.

A Keresztény Magvető első kötetében is több írása olvasható és a - főleg Angliát járt - kolozsvári unitárius tanárok 1870.

és 1874. között öt kötetben kiadják a válogatott írásait, majd ehhez csatlakozik az 1881-ben megjelent Tökéletes élet című műve. Az első kötetben jelentek meg a társadalmi vonatkozású írásainak a fordítása /On Self-Culture, On Elavation of the Labouring Classes, Remarks on National Literatura, Remaks on Education/. A második kötetben a vallásos tárgyu beszédek jelentek meg. /The Church, Preaching Christ, Christianity a National Religion stb./.

A következő kötet a nagy emberek életrajzát mutatja be, a szerzőnek Napóleonról, Fénelonról és Miltonról szóló gondolatait. Emerson is foglalkozott a Representative Men-ben, Angliában pedig Carlye a Heroes and Hero Worship című munkájában.

Channing írása azért kiemelkedő jelentőségű, mivel a nagyság különböző megjelenési formáit vizsgálja különbséget tesz: 1./ az erkölcsi; 2./ az értelmi és 3./ a cselekvés nagysága között - s e hierarchiában Napóleont csak az utóbbihoz sorolja.

Az unitarizmus története szempontjából nagy jelentőségűek Channingnek az unitárius tárgyu írásai. Pl.: Unitarianism Most Favourable to Piety és az Objections to Unitarian Christianity Considered. Az utóbbi egymás utáni pontokban sorra veszi az unitarizmussal szembeni ellenvetéseket és a XVI. századi európai hitviták szelleméhez hasonlóan - apológiája sokszor támadásba csap át. Külön figyelmet érdemelnének - bár e dolgozat keretein túlnőnének - a rabszolgaság ellen írott esszéi.

Channing munkássága túlnő a kontinenseken, a nagy orosz géniusz Tolsztoj is sokszor idézi a műveit. Mielőtt azonban a kolozsvári tanárok jóvoltából a magyar olvasóközönség is megismerhette Channing eszméit, Szász Károly, a híres protestáns történész így írt róla: "Channinget századunk szellemi harcai és előhaladása egyik legnagyobb emberének tartom."¹²⁴

Theodor Parkert /1810-1860/ Channinghez hasonlóan szintén az unitarizmus vezéregyéniségének és egyuttal szintén az amerikai társadalmi haladásért küzdők bajnokának tekinthetjük. Vallási tárgyu művei a: Discourse of Matters pertaining Religion /1841/ és a The Scrmons of Religion /1853/. Parker is az "anti-slavery movement" egyik agitátora, John Brown támogatója, a demokrácia szószólója. "Democracy is a direct self-government over all the

people, by all the people, for all the people" - ezek a sorok visszhangoznak később Lincoln híres beszédében. A Keresztény Magvető hosszú tanulmányban méltatja Parkert 1867-ben.¹²⁵

Nincs módunkban itt foglalkozni a transzcendentális mozgalom atyának, Ralph Waldo Emersonnak /1803-1882/ a munkásságával. Az 1830-as évekig ő is aktív unitárius lelkész - majd visszavonul a papi pályáról és csak az irodalomnak él: így lesz az amerikai esszé legkiválóbb művelője. A halálakor Péterfi Dénes méltatja a tevékenységét.¹²⁶

Az angol unitarizmus hatásában legnagyobb kilengésű alakja, James Martineau /1805-1900/ a Manchester New College professzora, a A Study of Religion /1888/ és a The Seat of Authority in Religion /1890/ szerzője majdnem fél évszázadon keresztül volt az unitárius gondokodásnak a legismertebb tekintélye. A biblicizmusra építő korábbi hagyománnyal szakítva, az emberi értelemnek és a lelkiismeretnek a tekintélyét hangsúlyozza az írásaiban. A Keresztény Magvető 1863-tól egészen a haláláig rendszeresen közli az írásait. A legnagyobb munkájáról, a The Types of Ethical Theory-ről írja a Chambers Encyclopedia: "In it he argues that morality is not the product of the custom but the custom is the outcome of man's moral nature. There pertains distinctively to men a certain 'irresistable tendency' to pass judgement of right and wrong. This power of moral judgement is the fundamental fact in moral life. What is judged is 'the inner spring of an action' not its consequences and we become aware of these springs of action first in ourselves. It is not from the scene around us that we learn the nature of right and wrong but from our own self consciousness"¹²⁷.

A Keresztény Magvetőnek az angolszász unitarizmus és a szabadgondolkodó kereszténység hazai népszerűsítésében kiemelkedő szerepe volt. Zárjuk ismertetésünket egy bibliográfiával, amely az amerikai és az angol egyházak életére vonatkozó rövidebb tudósításoknak a jegyzéke a Keresztény Magvető hasábjain. /A római számmal az évfolyamot, az arab számmal pedig az oldalakat jelöltem./¹²⁸

Tudósítások az angol és az amerikai unitáriusok életéről

a Keresztény Magvető hasábjain

/1861-1920/

- Amerikában protestáns testvériség. XLI. 232.
- Amerikában nevezetes unitárius hagyaték. XVII. 61.
- Amerikai baptista pap. XV. 157.
- Amerikai barátaink rokonszenve. X. 141.
- Amerikai hitokonaink közgyűlése. VI. 315.
- Amerikai hitokonaink vallásossága. XI. 208.
- Amerikai jeles férfiak arcképei. XVII. 310.
- Amerikai orthodox egyházak liberalizálása. VIII. 111.
- Amerikai unitáriusok nemzeti konferenciája. XVII. 245; XXI. 387;
XXXIV. 352.
- Amerikai unitárius egyházközségek száma. XXXV. 290.
- Amerikai unitáriusokról. III. 282; XXXV. 123; XXXIX. 339.
- Amerikai unitáriusok áldozatkészsége közcélokra. XXIV. 398.
- Amerikai unitáriusok és más szabadelvű keresztények nemzeti konferenciája. XXIX. 359.
- Amerikai unitáriusok 1899. évi évkönyvéből. XXXIV. 55.
- Amerikai unitáriusok szabadelvűsége. XXV. 410.
- Amerikai unitárius püspök. XIX. 261.
- Amerikai Unitárius Társulat gyűléseiből. XV. 353; XVIII. 270,
413; XX. 384; XXIX. 183; XXX. 59.
- Néhány szó az amerikai unitáriusokról. LV. 339.
- Amerikai Unitárius Társulat üdvözlete. XLVII. 249.
- Amerikai és német egyetemi tanárok kicserélése. XLI. 113.
- Amerikai utazó Kolozsvárt. XXVIII. 191.
- Amerikai vendég. XXX. 245.
- Északamerika. XIX. 397; XLIV. 225.
- Angliában nagy hagyomány. XIX. 67.
- Angliában érdekes mozgalom. XXV. 411.
- Anglikán egyház nyilatkozata. XL. 173.
- Angol barátaink hazaérkezése. XIV. 355.
- Angol egyház püspökei és Vance Smith. VI. 79.
- Angol és amerikai unitárius társulatok közgyűlései. XV. 286.

- Angol és magyar olvasó közönség. VII. 261.
- Angol hitrokonaink segélye. IX. 89.
- Angol hitrokonaink. XI. 150.
- Angol lelkészek látogatása Németországban. XLIV. 225.
- Angol papok forradalma. XXXVII. 295.
- Angol protestánsok a katholizáló törekvések ellen. XLII. 345.
- Angol püspöki egyház. XXXIII. 353.
- Angol társalgó kör Kolozsvárt. XI. 419.
- Angol testvéreink újabb szivessége. XXII. 216.
- Angol unitárius lelkészek segélyalapja. XVIII. 412.
- Angol unitáriusok. XXIV. 397; XXXV. 126; XLII. 168; XLV. 228.
- Angol unitáriusok alapítványai. XXXI. 65; XXXVI. 337.
- Angol unitáriusok buzgósága. XVIII. 330.
- Angol unitáriusok egyházairól. /London, 1866./ Benczédi Ger-
gely. III. 276.
- Angol unitáriusok felhívása. XXI. 238.
- Angol unitáriusok igazgató választmánya ülése. XLIII. 113.
- Angol unitáriusok évi közgyűlése és nemzeti konferenciája.
XXVI. 185; XXIX. 129; XXXVIII. 164.
- Angol unitáriusok évkönyvéből. XLIV. 57.
- Angol unitáriusok kormányzó testülete félévi gyűlése. XL. 107.
- Angol unitáriusok londoni csarnoka. VIII. 111.
- Angol unitáriusok működése a kontinensen. VI. 227.
- Angol unitáriusok nagygyűlése. XLIII. 179.
- Angol unitáriusok s más szabadelvű keresztények nemzeti kon-
ferenciája. XX. 128; XXIII. 69.
- Angol unitáriusok templomépítése. XXXV. 57.
- Angol unitáriusok új temploma Londonban. XXV. 281.
- Angol unitáriusok theol. akadémiáján az előadások megnyitása.
XXXIII. 290.
- Angol unitáriusok manchesteri theológiai intézete XL. 335;
XLI. 233.
- Angol unitáriusok. XXXI. 182.
- Angol unitárius társulat ellen. XXXIII. 111.
- Angol unit. társulat évi nagygyűlése. IX. 199.
- Angol unitáriusok vesztesége. XXXVII. 239.
- Angol vendégeink. VIII. 302; XXI. 246. XXV. 335.

- Brit és külföldi unitárius társulat
- A papválasztás és az egyházközség ügyeinek intézése az amerikai unitáriusoknál. LVI. 21.
- Az unitárius eklézsiák földrajzi megoszlása Amerikában. LIX. 287.
- Angol unitárius testvéreink új korszak kezdetén. LI. 72.
- Milyen az unitárius istentisztelet Amerikában? LIV. 162.
- Néhány szó az amerikai unitáriusokról. LV. 77; 339.

JEGYZETEK:

1. Jakab Elek: Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében. KM 1890. 374-389 l. és u.o. 1891. 10-35. l.
2. Boros György: Száz esztendő az unitarizmus multjából KM 1924. 213-221. l. Borbélyről ld. a 68. jegyzet
3. D. Lőrinczy: The Hungarian Unitarian Church Part I. How it became known to Unitarians in England? Transactions of Unitarian Historical Society 1823. 20-39
4. Az állítólagos emlékkönyvet emliti Borbély. Vö. 68. jegyzet 109. l. Továbbá Gál Kelemen A kolozsvári unitárius kollégium története Bp. 1935. 471. l. és Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika... 248. l.
5. Ld. KM 1875. 399. l.
6. Vö. 2. jegyz.
7. Vö. 3. jegyz.
8. Vö. 1. jegyz.
9. Vö. 3. jegyz. 28. l.
10. A levél címének a fordításában a korabeli kéziratos példány címét idézem. Románia Akadémiájának kolozsvári fiókkönyvtára unitárius kéziratállománya /MsU/ számos eredeti példányt őriz mind az eredeti latin példányokról, mind pedig azok magyar fordításairól. A "Brevis Expositio" száma MsU 780/D-G; a fordításé MsU 2011; az itt említett "Epistola" száma MsU 1611 a fordításé MsU 580. Ezek csak reprezentatív példányok, rajtuk kívül még számos kb. ezekkel egyidőben készült másolat található.
11. Lőrinczy erre vonatkozólag emliti a Christian Reformer Vol. VIII, 256. l. számát. Ez a folyóirat viszont a többi korabeli angol lappal együtt csak Angliában található meg, valószínűleg a Manchester College könyvtárában, Oxfordban.
12. Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. kötet 78. l. és 118. l.
13. MsU 780/A kolligátum
14. Vörösmartyt Fest Sándor idézi. Angolok magyar irodalmi ismeretei 1830-ig. Irodalomtörténet 1918. 167; ld. továbbá: Czigány Lóránt Sir John Bowring és a magyar irodalom Uj Látóhatár 1961.l.; u.a. A magyar irodalom fogadtatás a viktoriánus Angliában ford. Rozsnyai Bálint, Bp. 1976;

Varannai Aurél: John Bowring és a magyar irodalom Bp. 1967;
us. angolul: John Bowring and Hungarian Literature Acta Litteraris 1963. 1-2. és 3-4. kötet.

15. Lakó Elemér: Sir John Bowring és az erdélyi "popularis literatura" Korunk 1972/8. 1245-1248. 1; ua. A Romániai és az angol unitárius egyház kapcsolatának történetéből. KM. 1972 204-208. 1.
16. MsU 780/A; a kolligatumban a 37-39.1. és 54-56.1. /A levélnek ugyanis két másolata van a kolligatumban/
17. MsU 780/A kolligatum 84-86.1. A levél címe: "Joannes Bowring Congregationis Unitariorum Londoniensis Minister a Secretis admodum Reverendo Davidi Molnos Rectori ac Professori Claudio-poltani Collegii Unitariorum in Transylvania Clarissimo". Nyomtatásban ld. KM. 204-208.1.
18. MsU 780/A kolligatum 57.1. Nyomtatásban ld. Korunk 1972/8.
19. Gr. Széchenyi István levele Bölöni Farkas Sándorhoz, 1834-ben Orsováról /a Nagyajtai Kovács István-féle gyűjteményben. A levéltári szám: 1179/VII. 13.1./
20. Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. A kötetet gondozta és a bevezetőt írta Mikó Imre, Dácia. 1975. A Bölöni Farkasra vonatkozó bibl. a könyv 306-307.1.
21. Vö.1.jegyz. KM. 1891 20-30.1.
22. u.o. 22.1.
23. u.o. 28-29.1.
24. Vö. 20.jegyz. 30-34.1.
25. Bölöni Farkas Sándor: Nyugateurópai utazás. Bevezetéssel ellátta Dr. Jancsó Elemér, Kolozsvár 1943.
26. Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikába /Sajtó alá rend. és jegyz. Benkő Samu/ Bukarest, Irodalmi Kiadó 1966. A függelékben Angliai Utijegyzetek 313-377.1. Ld. továbbá Gál István: The British Travel-Diary of Sándor Bölöni Farkas, 1831 In: Angol Filológiai Tanulmányok III. Debrecen, 1967. 23-47.1.
27. Translation of Alexander Farkas' Accounts of the Unitarians of Transylvania, communicated in Latin to the Secretary of the British and Foreign Unitarian Assotiation. Monthly Repository 1831. 648-651.1. /A cikk xerox-másolatáért köszönettel tartozom Mrs. Barbara Smith-nek, az oxfordi Manchester College könyvtárosának./

28. A kéziratra először Jakab Elek hívta fel a figyelmet KM. 1870; majd Gál István részleteket közölt belőle az Erdélyi Helikon-ban.
29. Vö.26. Angliai Utijegyzetek 333.1.
30. u.o. 374.1.
31. u.o. 357.1.
32. u.o. 365-366.1.
33. u.o. 332.1.
34. u.o. 350-351.1.
35. u.o. 351.1.
36. u.o. 316.1.
37. u.o. 316.1.
38. u.o. 321.1.
39. u.o. 315.1.
40. u.o. 317.1.
41. u.o. 321.1.
42. u.o. 372.1.
43. Vö. 27.
44. u.o. 649.1.
45. u.o. 650.1.
46. u.o. 650.1.
47. u.o. 650.1.
48. u.o. 651.1.
49. u.o. 651.1.
50. Vö. 26. Gál István: 28.1.
51. Ifj. Biás István: Unitárius Egyháztörténeti Adatok /1619-1896/ Marosvásárhely 1910. 215.1.
52. Dán Róbert: Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester /New/ College-nak. Magyar Könyvszemle 1979/4. 57-58.1.
53. Nagy János: Jakab József életrajza KM. 1872. 209-236.1.
54. u.o. 226.1.
55. u.o. 228.1.
56. u.o. 229.1.
57. u.o. 230.1.
58. u.o. 231.1.
59. u.o. 239.1.
60. Jakab József: Töredékek scotiai uti naplóból In: Ipar és Természetbarát 1848. szeptember, 19; 20; 21; 22; 23. számok.

61. u.o. 145-146.
62. Vö. 26 350-351.1.
63. Vö. 58.147-148.1.
64. u.o. 179.1.
65. Jakab Elek: Egy menekült levele Görögországból Magyar Polgár 1886. 228. szám
66. u.o.
67. u.o.
68. Borbély István: Simén Domokos és kora /hat közlemény/ KM.1926. 49.-59.1.; 109-132.1.; 210-227.1.; 1927. 49-58.1.; 155-169.1.; 1928. 37-89.1.
69. Kovács János: Paget János Esq. életirata. KM.1893. 90-103.old. ugyanaz angolul: An Oration In Memory Of Late John Paget Esq. Honorary Member of Kolozsvár English Conversation Club. Kolozsvár 1893. ld. továbbá: Josheph Balogh: John Paget In: Hungarian Quaterely 1939. II. 110-132.1; Honti József: John Paget angol orvos kapcsolata Magyarországgal Orvosi Hetilap 1969. 28.sz. 1933-1634.1.
70. John Paget: Hungary and Transylvania with Remarks on their Conditions, Political and Economical Vol.I-II. London, 1839.
71. The Diary of John Paget 1849. Introd. Henry Miller London é.n.
72. Charles Beard: Unitarianism Excibited in Its Actual Condition London, 1846.
73. Vö.68.jegyz. 2. közlemény, 109-132.1.
74. John Paget Esq. to the Rev. John Kenrick 1857. március 4. Christian Reformer N.S. XIII. 302-304.1.; Ld. továbbá OL R 90 I. 2624
75. OL R 90 I. 2624 /Itt jegyzem meg, hogy a Kossuth-gyűjteményben található hat unitárius vonatkozású levélre Frank Tibor hívta fel a figyelmemet, amit ezuttal is nagyon köszönök./
76. OL R 90 I. 2625
77. OL R 90 I. 2626
78. Idézi Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története I.k. 473.1.
79. Vö. 68 132.1.
80. Lucy Tagart: Recollections of a Visit to Transylvania with my Father, the Rev. E. Tagart, in 1858. In: The Hungarian and Transylvanian Unitarians London 1901. 1-7.1.

81. John Paget: Recollections of Mr. Tagart's Visit to Transylvania Christian Reformer 1858. 746-753.1.
82. Szabad György: Kossuth and the British "Balance of Power" /1859-1861/ Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae Budapest, 1960. 9.1.
83. Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból Budapest, 1880. I.k. 223.1.
84. Vö. 68. 3. közlemény 213.1.
85. Kossuth: Utasítás annak aki Magyarhonba menend 1859. május 10. London R 90 I. 2750
86. Vö. 83. jegyz. 133-139.1.
87. Kossuth: Pro Memoria OL R 90 I. 2729
88. Csernátony Kossuthnak 1859. április 14. R 90 I. 2728
89. Csernátony Kossuthnak 1859. április 15. OL R 90 I. 2730
90. Koltay Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban Budapest, 1960. /A szerzőnek az 1932. és 1942. közötti kutatásait tartalmazza a könyv./
91. Steinthal Kossuthnak 1859. január 14-én OL R 90 I. 2674
92. A liverpooli beszéd 1858. nov. 15-17. OL R 90 I. 2663
93. Vö. R 90 I. 2207 és Irataim az emigrációból I. 139.1.
94. Vö. 87. jegyz.
95. Vö. 83. jegyz. 141.1.
96. Vö. 90. jegyz. 241.1. és Koltay Kastner Jenő: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Szeged, 1949.
97. u.o. 237-238.1.
98. Rev, S.A. Steinthal's Account of his Visit to Transylvania Christian Reformer 1859. 477-489.1. és 530.-538.1.
99. Vö. 68. 3. közlemény 227.1.
100. Steinthal Kossuthnak 1881. június 21. OL R 90 I. 6155
101. Vö. 68. 3. közlemény
102. u.o. 216.1.
103. Idézi Borbély u.o. 226.1. Ld. továbbá az Inquirer 1859. június 18-i számát és T.L. Marshall: Visit of Messr. Ferencz and Buzogány to England in May, 1859. In: Lucy Tagart: The Hungarian and Transylvanian Unitarians London, 1903. 7-8.1.
104. Idézi Borbély u.o.
105. John James Tayler: Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania on the Occasion of the Three-Hundreth

- Anniversary of the First Proclamation Of Religious Freedom at Torda in 1568. The Theological Review No. XXIV. January, 1869. 1-48.1. Taylerről: Tibor Frank: The British Image of Hungary 1865-1870. 159-160.1. 180, 228.1.
106. John Hamilton Thorn /ed./: Letters, Embracing His Life, of John James Tayler London, 1872, Vol. II. To the Rev. John Kenrick 3rd. Sept. 1868. 304-310.1.
107. Alexander Gordon: Report of an Official Visit to Transylvania on Occasion of the Tercennial Commemoration of Francis David London, 1879.
108. Andrew Chalmers: Transylvanian Recollections Sketches of Hungarian Travel and History London-Manchester-Klausenburg 1880. Chalmersről ld. Kovács János: Chalmers Erdélyről KM. 1881. 41-46.1.
109. Lásd KM. 1879
110. Charles Boner: Transylvania its Products and People London, 1865. 106.1.
111. Vári Albert: Simén Domokos KM. 1912. 193-208.1.
112. MsU 1035
113. Borbély István, Vö. 68. jegyz.; Vári Albert: Simén Domokos teológiai iránya KM. 1936
114. KM. 1867. pp. 276-277.1.
115. T. Dunkerly: Recollections of Hungarian Students at Manchester New College In: Lucy Tagart: op. cit. 43-47.1.
116. Henry Ierson: Report of a Visit to Hungary London, 1891.
117. Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon Bp. 1977. 338.1.
118. MsU 1393
119. MsU 2446 Kovács János lapja az ekkor Londonban tartózkodó Brassai Sámuelnek
120. Boros György: Az Angol Unitárius Teológiai Akadémia Az erdélyi kapcsolat 75 éve Kolozsvár 1935. 9.1.
121. Brassai Sámuel: Vallás és tudomány In: KM. 1873. 211.1. és 223.1. továbbá: Teremtés és fejlődés KM. 1878. 331-350.1. és Békekisértésck KM. 1881. 343.-352.1.
122. Péterfi Dénes: A czélirányos darwinizmus és az egyházak KM. 1884. 78.1.
123. Péterfi Dénes: A darwinizmus és az erkölcs KM. 1885. 270.1.

124. Szász Károly: Channing In: Sárospataki Füzetek 1863. 607-643.1.
125. Marosi Gergely: Parker Tivadar KM. 1867. 86-92.1.
126. Péterfi Dénes: Emersonról KM. 1882. 240-242.1.
127. Chambers Encyclopedia New Edition London, 1955. Vol. IX.
128-129.1.
128. A bibliográfia összeállításáért ezuttal mondok köszönetet
Lakó Elemér kolozsvári kutatónak

RÖVIDÍTÉSEK:

BFUA = British and Foreign Unitarian Assotiation

OL = Országos Levéltár

R 90 I. Kossuth-gyűjtemény

MsU = A romániai Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárának
az unitárius kéziratállománya

KM = Keresztény Magvető

= = =

DE FALSA & VERA

Unius Dei Patris, Filii & Spiritus
sancti cognitione.

LIBRI DUO.

AUTHORIBUS

Pastoribus ac Ministris Ecclesiarum Dei in
Hungaria, Sarmatia & Transylvania
qui in Coelestis Doctrinae Ve-
ritate consentiunt.

I Thessalonie. c.

Omnia probare, quod verum est, tenere.

ALBA JULIA

I 3 7 0.

OMINA ELIZABETHAE, SERENISSIMAE REGINAE BRITANNIAE, FRANCIAE, HIBERNIAE &c. Ecclesiaeque renascentis nutrici, propugnatrixque Pientissimae. Gratiam & Pacem per Jesum Christum, Filium Unicum ac Unigenitum, Universi Pastores & ministri Ecclesiarum Dei in Hungaria, Sarmatia & Transsylvania, qui in Coelesti Doctrina Veritatis consecuti sunt, sinceris pectoribus precantur.

Inimè nos fugit Regina Serenissima, earum rerum famam, quae in nostris Ecclesiis geruntur, M. V. S. pervolasse: Insuper et libellos, qui ab adversariis Doctrinae Coelestis, quam nos ingenti Dei misericordia profiteamur, conscripsi sunt, Quorum antiquissimi Theodorus Beza, Simlerus, Bulingerus, Viganter, Scheglius, Georgius Major, & Similes Aristarqui indictam causam, pro suo ipsorum supercilio, tamen inconfidento et inimpetito damnare, nominatimque articulos nostras proscindere ac traducere non sunt veriti. An poeno factum

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK

CXX.

FRANC ÁDÁM LEVELE LONDÓNBÓL 1667-BŐL. 1)

Spectabilis ac generose Heros Domine humillimè obsequiorum ac officiorum cultù aeternum veneranda!

Cum ex literis nuper e Transylvania ad nos exaratis intellexerim meas literas per Viennam Excellentiae vestrae a metassis Excellentiae vestrae esse redditas, officii mei esse duxi, Excellentiam vestram novis compellere literis atque pergere in perscribendis et obiter enarrandis iis, quae post discessum Dni Nánási et Capossi, 2) quibus meas committeram literas Excellentiae Vestrae reddendas, apud et circa nos gesta sunt. Insuper licet sim, minimeque dignus quae tot ac tanta magni Creatoris, quae patris his mensibus apud et circa nos acciderunt enarrem opera. Prioribus meis literis Significaverim Excellentiae Vestrae, quibus conatibus et artibus Jesuitae, jurati protestantium hostes, antiquam eamque auream nobis eripere voluerint libertatem, nostrisque humeris et animabus imponere jugum servitutis et superstitionis humanae, idque ope et auxilio regum Galliae et Angliae, quorum alter vi et tyrannide, hic dolo et artibus rem perfecturi erant. Liceat nunc Excellentiae Vestrae ob oculos ponere, quo modo magnus ille rerum Arbitrator rem direxerit, quomodo regum et Jesuitarum consilia confuderit, omnesque eorum conatus et artes irritos reddiderit, idque breviter tantum eam historiam facti cum omnibus ejus circumstantiis perscribere magni admodum esset operis, minimeque meae capacitatis: Exordiar itaque rem, ubi nuper desieram, atque dicam regem Galliae more antiquo progressum fuisse in excruciandis fidelibus, qui veritatem, quae Secundum pietatem est, abnegare et abjurare noluerunt, et quidem atrocius quam unquam, nec peperisse vel Nobilitati vel Sexui. Regem autem Angliae usum

1) Ifj. Franc Ádámnak 1888. évi 1-ső füzetünk 28. l. egy levelét közöltük (Ifj. Franc Ádám levele Amsterdamból 1667. Közl. Benczédy G.). Konez József t. munkatársunk egy újabb levelét fedezte fel az ugy látszik nem jelentéktelen szerepet játszott forrásnak, a Teleky-könyvtárban. E levél is mutatja, hogy Franc csakugyan külföldön maradt s nem tért vissza hazájába, de azzal az öccsével tartottak fennkapcsolatot.

fuisse arte, qua incautam deciperet plebem, ostendendo omnibus sine ulla discrimine, sive essent episcopales, sive praesbiteriani, sive pharisei, plenam conscientiae libertatem. Et quia praesbiteriani et pharisei dudum ab Episcopalis et multum fuerant pressi, libertatem hanc conscientiae a rege tam liberaliter ipsis oblatai implebantur ulnis, parum cogitantes latitare angvem in Verba Lex his non subject, sed offert insimul praesbiterianis et phariseis ob la publica et quidem hominibus minime Sagacibus et qui facie Regni poterant. Addit arti artem et introducit in Secrum homines, quorum pontificiorum opinionibus erant addicti, quique in solidum ab ejus dependebant nutu et arbitrio, et ubi necessitas postularet, et essent apitulaturi. Atque his artibus membra parliamenti conquirere conatur, qui se ejus voluntati attemperant, quique in se vel in aera, leges et privilegia possundantes, possunt tandem videtur Secrum ad supremum Regni regnum tam circa publica quam circa Ecclesiastica Interim videtur rex Regni proceres et nobiles ipsosque Episcopos dolum Subolfecisse atque nonnihil contra ejus conatus moliri, quocirca theatram mutat atque comediam in tragodiam convertit, artis loco vim exerit. Primo leges urbis regiae Londinensis, quas chartas nuncupant, Londinentibus adimit, plurimos reformatos viros chertosos a publicis officiis removet, atque in eorum locum vel cunctos pontificios vel incautos praesbiterianos substituit. Mox abrogatos suos in omnes provincias et urbes regni mittit, qui cunctos et incolis jubeant, talia parliamenti eligere membra, quae juramentum fetae abjurent, leges poenales tollant et cuncta ad regis arbitrium agant. Et ne quis vel contra eum, hisceret, vel ei unquam contradiceret mox exercitum producit numerosum et valide instructum, ut quod non posset efficere verbis, gladio perficeret. Brevi post collegia Academica legibus privatis et avitis privat, ea violat, pontificios reformatis substituit, monasteria publica Londini et per totum regnum erigi jubet. Jesuitas Sacerdotes, omnisque generis cucullatos monachos et (ut ita loquar) monachas introducit, idque x. consilio confessorii patris petere et cancellarii iniqui, alias iniquissimi? Hinc nemo fere regi vel contrariam Svadere, vel regis pluvialis se aperte opponere ausus est. Et quia rex illico tales ad cave-res et patibula damnabat, plurimi comitum, procerum, et nobilium relictia patria clam se subduxerunt atque se in Hollandiam transtulerunt, ibique asylum invenerunt, futuri alias praedae regis ejusque pessimorum consiliariorum. Sicque nobis occasio oblata est eis in exilio opitulandi et contra regis violentos conatus protegendi (quibus rex eos prosequatur) ipsisque omnia humanitatis officia praestandi. Et licet plurimi hic atque illic latitarent et vix ulli praeter paucos et magistratus constaret, in quo mundi aut urbis angulo delitescerent. Semper tamen mihi licuit eos adire atque familiaris Sime cum optimis conversari,

két és fél tömött iv leveléből. Az írás mintha kétféle volna, az utolsó iv oly apró betűkkel van írva és contracte, hogy nagyító üveggel is alig lehet érthetően kibetűzni. Az olvasónak kell sok helyütt kitalálni és venni az összehangolásból, hogy minő szó talál és illik oda. Tömöttségét mutatja az, hogy az ezen ívnél kisebb 4 réth iv első levele, tehát negyedik, nekem felívre tért le.

Befejező sorait még ide ígatom:

Quid ego sim portiturus, igitur an brevi cum excellentibus Hollandiae legatis in Hollandiam reversurus, vel an adhuc ad tempus hic enim remaniturus nondum perscribere possum. In omnem eventum sive hic sive in Hollandia sum, ubique me propensum et paratum ostendam ad serviendum Daciae et Ecclae in quantum vires suffecerint, quod sancte polliceor. Quid de hinc in Hollandia vel in Anglia gestum erit, Significabo per literas, quas clarissimo doctori Paulo Dimjén, brevi in patriam redituro tradam excellentiae Vetrac reddendas. Nunc vela contraham, atque Excellentiam vestram ac gloriosam filam et patriam causam divinae tutelae, me autem Excellentiae vsrae favori et gratiae comendo atque mea humillima Servitia Illust. et Cels. Principi humillime offerens remaneo quoad vixero.

Raptum Londini.

28 Augusti }
7 Septembris } 1689.

Spectabilis ac Genorose Domine
Spectabilitatis ac Generositatis vetrac
humillimus et Observantissimus Servitor

Adamus Francus.

Közli: Kocz József.

PARISI LEVEL.

Paris, ju.

Az új akademikus, Loti Péter. (Julien Viaud). Madame de Staël, par Albert Sorel. 1. vol. in 12-o Dieu, par Victor Hugo. 1. vol. in 8-o. Ujdonások a francia reformált egyház köréből.

Szerkesztő ur!

Ön tudja már a napi lapokból, hogy a francia akadémia az ideai választáskor Loti Pétert, a híres regényírót választotta meg tagul az ürességben levő helyre. Ez a választás egészen másképp történt, mint a hogy azt az akadémia hagyományai hozták volna magukkal. Ugyanis, az írónak, ki azután a tisztelet után törekszik hogy a 40 halhatatlan közt helyet foglaljon, a bevett szokás szerint minden akadémikust meg kell legalább egyszer látogatnia. Ez egyik lényeges feltétel megválasztására. Ez most nem történt meg annál az egyszerű oknál fogva, mert a jelölt tengerész-tiszt, s épp a mikor jelölték szolgálatra hívván bé, el kellett utaznia, s a választáskor távol volt Franciaországtól. Ez az egyik éltetés a francia akadémia bevett szokásaitól. A másik, a mi még meglepőbb, hogy az akadémia őt Loti Péter néven, melyet kizárólag írói névül használt, választotta meg tagjának s nem igazi, törvényes néven, mely Viaud Gyula. Most már nem lehet azt mondani, mi a francia akadémianak annyiszor szemére vetettek, hogy vaskalapos, mert az újításnak ezzel kötségtelen bizonyítékát adta. De nem csupán ez okból írok Loti Péter megválasztásáról, hanem főleg azért, mert az ő nyolcz-tíz kötetnyi munkának, nemcsak az az értéke van, mi a nemes regényeknek, melyek Franciaországban naponkint megjelennek hanem annál több. Azokban nem a párisi élet szokásai, szenvedélyei és romlottságai vannak festve, hanem egy egészen exotikus élet az egész világon keresztül, melyet szerző átutazott és a melyet nem csupán tanulmányozott, de épp azt látta meg, mi abban nem közönséges. És e választás azért is érdekes, mert a miénk egyikét érte. Ugyanis Viaud Gyula protestáns és egy protestáns papnak leányát vette nőül ezelőtt két évvel. És minthogy a protestantismus és a francia akadémia van szóban, megjegyezhetem, hogy jelenleg négy protestáns van 40 akadémikus között, a m. Say Leo, Cherbuliez, Freycinet, hadügy-

IPAR- ÉS TERMÉSZETBARÁT.

(ÚJ FOLYAM)

Elozetés.

Sept. 3-án 1848.

Első év.

TÖREDÉKEK Töredékek scotiai úti naplomból. — A tápláléknak a tején-téj és vaj természetmágyára való belyűzése. — A téli rozs művelése koruli hiányok. — A káka-butkó mint gyertya.

Töredékek scotiai úti naplomból.

Schweizbe soha sem vágyódtam inkább mint Scotiába, s két évig tartou készület után végre itt is vagyok.

Scotia természeti fekvésénél fogva két részre oszlik: fel- és al-vidékre (Highland és lowland). A felvidék lakói a hajdoni Scotok-, az alvidékéi a Pittok ntódoi, vegyülve amazok az újabb szársz, ezek a régibb Gael elemmel. A felvidéken még sok helyt beszélik a győzelmes gael nyelvet, az alvidéken kevés változással az angol divatoz. A felvidékiek esatáit az Ossian lantja tette híressé: az alvidék szelid házi örömeit a Burns muzsája emekelte meg. Ossian költött személy s ha az nagy volta is nem, több mint Homér és Dávid király: a nemzeti dalnokok legnagyobbika. Ki mellett minden más eltörpült s mi jót ezek is dallattak neki, vagy az ő, az utódokat áthatott, most az alvónak álmaiban, majd az élőknek a tengerből felemelkedő tóhar ködden, s majd a vihar vad sivöltségében vagy a fak levelei közt sziszegő gyenge nyári szellő esendes harmoniajában megjelentő lelkének tulajdonították. Burns százunkban halt meg. Elte nagyobb reszet mint szegény haszonbérő földműves élte le. Muzsája az eke szarván lepte meg. Műveit többnyire a nap fáradalmas munkái utáni pihentés n. s vasárnap írta. Még élt, sem műveit, sem személyét nem tudták méltányolni, s kora halálát meg sírtette a kis hivatal, melybe mintegy szárszomból került. miután az 1792-ki franciaiz muszornak iranti rekonszenyvéért seholt magának földet nem bértehetett. Most Edinburgban, hová műveit közrebecsálás végett küldeni szokta, egy, Allowayben hoi született s hoi apja

kunyhóját maig is azon állapotban láthatni, melyben az ő születésekor volt, más, pompás emelet van porainak emelve; művei minden valamire való scotus könyvtárában az első helyet foglalják, s Ayrshireben hol Alloway és Mauchline van, mely utolsóban növekedett, ninesen földműves gyermek, ki Burns nevét ne ismerő, dalainak jó részét ne tudná s az útast bármi Burns-et illető tárgyban ne utasíthatná.

Ha Ossian szikla csupjairól sokszor fordította grezát az alföld felé, hol a hadi dicsőség a gaek számára virult, sokszor rabok Burns is szerelmet a felföld bájos szüzeinek plaid-je alók, s ha Highland Mary-jéveli szerelmi viszonya nem, ha az vala legkedélyetb dalainak nagy része nem született volna meg.

Ossian és Burns művei tették előttem Scotiát oly érdekessé, s bírtak a tökéletre hogy meglátogassam.

Liverpoolban néhány napot töltvén, éppen Londonba akartam indulni, midőn egy gözhajózási hivatal előtt elmenve, láttam hogy az nap délután négy órakor Victoria gőzös induland Dumfriescbe. Burns Dumfriesben van eltemetve. Németországban egy Dumfriesshirei barátom volt. Kitől szülőihez Dalbeattiebe egy jó ajánlót bírtam, s kinek megígértem, hogy évét ha lehet meglátogatom. Kevés pénzem lévén kevés gondolkodás kellett hogy felhagyjak tervemmel, midőn az említett hivatal előtt lévén, a rövid út, a juttányos átszállás, a gyönyörű éji tengeri utazás gondolataja, az Ossian és Burns lantjainak képzett rezgése, barátomnak adott szavam, egy perc alatt mindent, még azt is feledtettk, hogy pénzem itt elfogyván, fel kellend hagyni más, rám

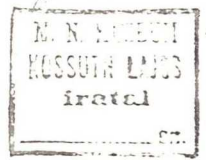
from my congregation I
 wish to be able to state fully
 the grounds on which the appeal
 is made. In the poverty of our
 local libraries I have not access
 to any modern work on Hungary
 & should be much obliged to
 know from you the most reliable
 source of information as to the
 present condition social & political
 of that country.

I beg to remain
 with great respect
 your obedient servant
 Wm. Hunter

H. N. HUNT
 1854
 22625

County, Warwickshire,

May 3, 1854

60

Honored Sir,

I am the Minister of
 a Congregation of Protestant
 Separatists (Unitarians) who have
 been appealed to for assistance
 thro' Mr. John Paget of Klausen-
 burg, on behalf of their
 brethren in Transylvania.
 It seems that the Austrian
 Government, now so much under

the influence of Jesuits had
in the furtherance of its aggressive
policies made an attack upon
the freedom of Education in
the Protestant schools & colleges
with the view of extinguishing
liberal principles in Pennsylvania.

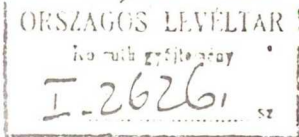
I beg to inquire how
far the appeal of Mrs Paget
meets with your sanction &
sympathy - & if the above
presentation accords with

your knowledge of facts.

In common with most of
my co-religionists I have a
strong feeling of sympathy
for oppressed Hungary &
should be very happy to
aid any effort however
humble to keep alive the
spark of Liberty until the
day that God in his Providence
see fit to overturn the
oppressors which now prevail.

But in asking for money

the occasion of your visit.
our Mayor would probably
preside.

I enclose the letter of
Mr. Paget which has been
circulated throughout our
churches, and I am happy
to say that in a few days
I shall have a contribution
to forward to him thro' our
Treasurer in London, as an
expression of our sympathy
for our persecuted brethren.

I remain, Honored Sir,
Your faithful servant
J. E. Hunter

Country May 10. 1857.

Honored Sir,

I return you my
sincere thanks for your
valuable letter, and also for
the documents which accompanied
it. These I will return
to you in a few days. An
abstract of what they contain
I purpose inserting in our
local journals with the view
of increasing the sympathy
that is felt for your
Mr. Rossuth

afflicted country. But
you have experienced the
inertia that exists in
the English character, and
how difficult it is to
arouse us to action. We
are however very ignorant
of the actual state of things
in Hungary, and the
late war has directed
the nation's attention into
other channels. May I
be permitted to inquire

2

if there is any probability
of your coming hither to
lecture; and what are the
conditions on which you
would consent to come? The
population of our city is
about 40,000, and the
principles that prevail are
of a decidedly liberal
character. We have a Town
Hall, capable of containing
2,500 persons & I may
venture to affirm that
it would be filled on

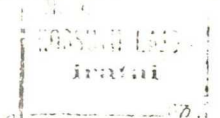
indoklását várta, és katonáinak magyari-
tását és minőségüket kitudósította és
elbeszélte.

1 Önnel levele méltólag "fennmaradt"
valam a mai nekünk legmagasabb
előfordulati országot, és szíveskedve helyes
ahogy a babonás jelentéséért helyes
szíveskedve azon kértés tényleg hogy
ön - fejedelmül, vagy ismétlődő - április
14. kor az levele kelte, és hogy én a
levelet valóban április 14. kor, valam
szíveskedve írtam, hogy a híj év előtt helyes
szíveskedve: katonáinak mindegyikét
és nem sokára megérkeztek. és
szíveskedve és szíveskedve bántam
magam a napi felebe, de a felfelé hűbe
és a mindegyik, mint zavartóan hűbe
és a mindegyik, mely nekünk a
Magyar Királyság legmagasabb
szíveskedve és valóban. En azután
a napi szíveskedve szíveskedve
szíveskedve és valóban leírni a legmagasabb
okos arra, hogy önnel nevé a Ma.
azért

I. 2728.

St. Andrew

szíveskedve katonáinkat.

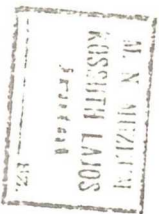
Bizonnyos lehet ön, hogy megérkeztek
sokainak figyelemre méltó híreiről
gom, és híj leírásom katonáinkat
szíveskedve valóban leírta. Szíveskedve az a
itt is megfogom változtatni, mi tén-
leg szíveskedve is lesz. En nekem nagyon
megvárniak sajnos népszerűen arról, hogy
mi vagy mi nem arról híreiről leírta.
de szíveskedve illető illy szíveskedve
bonyolódalmat híreiről az ön híreiről
megvárniak illy híreiről szíveskedve
szíveskedve legemmel szíveskedve. Szíveskedve az
és az valóban arról híreiről meg, hogy szíveskedve
bi szíveskedve valóban szíveskedve
szíveskedve szíveskedve az a mindegyik leg.
szíveskedve is valóban szíveskedve az a
szíveskedve, hogy a mindegyik szíveskedve
szíveskedve szíveskedve szíveskedve is szíveskedve
az, hogy a magyar szíveskedve szíveskedve.
L szíveskedve szíveskedve szíveskedve

1854.

Érdeltelenek

non haeremitharba

Esomásony levelei Erdeltelenek
de Erdélyi sazenélyes iller
mek- esomásonyálharm
valakit

gyar, mig Magyar lett, halásan és
Siszekeltek emeltek. Hisz Erdeltelenek
átjárva, a nap emeltek, a jelen
visszatérve nem emeltek, a jelen
kellam emeltek és mondani, hogy
vagyunk önnek Erdeltelenek
Esomásony

5

V

I hope my stance, I certainly am of republican
opinions, and after all that I had to experience
from kings, it would be strange indeed, if I were
not republican, but I love my country more
than my opinions, & therefore I declare that
should in case the independence of my Country
will prove to be attainable with greater facility
less of sacrifices, & greater security upon the
condition that we accept a Monarchical Consti-
tutional Government, - I shall frankly and lo-
yally pledge myself to use all my influence
with my fellow Countrymen to agree to the
condition, and to accept ~~such a king~~ ^{whom} our fu-
ture allies may think advisable we should
accept, provided we can take with him the
opposition of an independent state, becoming
the territorial extension, & population of our
Country - provided also our independence
be formally recognized, and confirmed by treat-
ties of alliance - But at the same time I
declare; that I shall never consent to any par-
tition of the territory of Hungary proper and
Transylvania, I shall never consent that a
single village shall be detached from it.

However, Croatia & Slavonia ^{as historically} ~~being~~
~~possessed of the elements of a distinct nation~~
and having a separate, naturally well delimit-
ed territory, should Croatia be tired of her
600 years old connexion with Hungary, should
she desire to constitute herself into an in-
dependent state, and should she make her Co-
operation dependent on our agreeing to this;
I shall be ready to pledge myself, & my influ-
ence to such an agreement, ^{with} ~~upon~~ ^{the addition}
~~that agreement~~ of a Commercial treaty, on
the basis of free trade between our two Coun-
tries, and our free transit to the Adriatic

The Nation
Two Memoranda
London April 14 1859

The war between Austria on the one hand, France
and Prussia on the other hand is almost
certain.

This war will not remain restricted to Italy.
It is very likely that in the course of the pre-
sent year, I shall be in the condition to present
my Country with a fair and promising chance
for reconquering its freedom and independence.

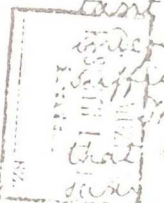
Negotiations are actually going on in this di-
rection, - and I have good reason to think that I
shall be able to carry them to a favourable issue

This hope rests not on reliance upon fickle
sympathies, but on the solid basis of commonality
of interest.

It is known both in Turin and Paris, that though
it may be possible to drive out the Austrians from
Italy; - nevertheless it is only in Hungary that
the wished for result can be secured, with perman-
ency, because if by retaining Hungary in her
grasp, Austria is allowed to remain a first rate
power - though she were driven out of Italy, Au-
stria would certainly return there at no dis-
tant time - Whereas if Hungary becomes an
independent state, Austria will no longer have
sufficient power to return to Italy.

Therefore it is known both in Turin & Paris
that the independence of Hungary is a neces-
sary complement of the solution of the Italian
question.

And it is likewise well understood, that without
the Cooperation of Hungary, not even a momen-
tary victory over Austria is either easy or cer-
tain in Italy. - Because 200,000 men in the famous
strategic position between the Adige & Mincio

enemy to a struggle which is not a trifling task, unless
the latter be engaged in another quarter like
war simultaneously.

That quarter is nowhere to be found except in
Hungary

In the former French wars a Campaign in Italy
was always combined with a Campaign on the Rhine
Under present circumstances this is impossible. It
would rouse whole Germany in opposition to France,
& instead of weakening Austria's power of resis-
tance, ^{but} rather strengthen her to the extent of
the combined Armies of the German Confedera-
tion. It is France which ^{would} find herself weak-
ened. ^{in here means of attacking Austria}
^{in Italy, one might even find herself exposed to a combined}
^{choosing Hungary for a simultaneous}
field of operation, the case ^{will be totally different.}
A French Army of about 30,000 men unfurling
its banner on Hungarian territory; and inviting
the Hungarian Nation to rise & to be independent
& free; - will not only deprive at once Austria
of the resources, which she might have drawn
from Hungary, Transylvania & Croatia - but will
besides enable us, ^{to} after a few weeks of or-
ganisation to take the field against Austria with
about 150,000 men, and will moreover break
the unity of the Austrian army, and carrying
more or less dissolution into its ranks.

It is on the ground of such considerations of
community of interest, that I hope to carry
pending negotiations to such an issue that the
belligerent parties antagonistic to Austria
will in the course of the impending war enter
on a combination of alliance with the Hun-
garian Nation - through myself as their repre-
sentative, designated as such by the unanimous
will of the Nation, solemnly recorded in the
Declaration of independence.

It is desirable that the understanding of this
eventuality, should be propagated with caution
& reserve amongst the patriots of the Country

cells, or by impatience. The love of my Countrymen
is ~~at stake~~, & the future of my Country is sacred in
my eyes. I shall not trifle with the past, nor do
now allow others to trifle with the past, & I shall
not allow the sword to be compromised. Not one
drop of Hungarian blood shall be spilled for the pur-
pose of operating a diversion for Piedmont & France.
- Hungary must be taken for an aim of her own
& not for a means to facilitate victory in Italy.
I shall not call the nation to arms, except ^{on my own}
^{enabled to} appearing on the frontiers, with an army and
other requisites sufficient to ensure the develop-
ment & organisation of our National forces, to
such an extent, ^{as} as ^{not to} ^{leave} the inde-
pendence of our Country ^{within the reach of our}
^{own determination}.

~~... and against ...~~
~~... not even myself ...~~
I would therefore warn the Nation against
assured, that I shall take care to have the
interests of our Country duly guarded, so that
I shall never will play wantonly with the
blood of my nation - and that I shall pro-
vidently watch the proper moment for action

3. The aim which I must see secured, in order to
call the Nation to arms, the aim is independ-
dence of our Country. Neither more nor less.
- Our allies must identify themselves with this
aim, or else forgo our cooperation. - The
basis of our cooperation is the declaration
of independence. That is the formal expression
of the sovereign will of the Nation. On that
we must take our stand, and take up the
thread, where it had been wrested from our
hands by foreign violence. The declaration of
independence, while on the one hand it placed

them a party) are actually tending to ~~excite~~
excite the spirits of the nation, viz. on
in public opinion the pernicious doctrine
that "as the dynasty is in embarrassed and
circumstances, it would be disloyal to augment
their difficulties;" they hold out the hope
of some "concessions" and call on the nation
to ~~be~~ be loyal, and not to aspire to more.

And it is in fact very likely that in the
hour of this danger the perfidious House
of Austria will again resort to its accus-
tomed stratagem, of throwing ~~trust~~ ^{trust} into
the ~~eyes~~ eyes of the nation of some illusory
concessions into the eyes of ~~the~~ the
nation

[3] This game has been ~~too~~ ^{so} often tried, ~~to~~
~~deceive~~ and ~~too~~ ^{so} often ~~has~~ we been
deceived that ~~to accept any compromise~~
it would be nothing short of national ~~suicide~~
~~as suicide to that of conciliation~~
accept any conciliatory compromise from
the blood stained hands of the perfidious House
of Austria, whom on account of its unpa-
~~the~~ ~~pride~~ ~~of~~ ~~the~~ ~~unparalleled~~ crimes
the unanimous verdict of the nation has
solemnly dethroned & outlawed

~~Unless Hungary is prepared to be ruled with~~
That verdict must be maintained. We
must be a free and independent nation
we ~~cannot~~ can not submit to the degradation
of remaining a mere estate of an ex-
orable dynasty - the less so, as the power
of that dynasty is manifestly drifting
to a dissolution, so that we have absolutely
no choice but either to assert our indepen-
dence, or else to see ourselves involved in
the impending ruin of the House of Au-
stria, and to see the partition of Poland
~~decreed~~ ~~in~~ ~~Hungary~~, to the profit of those

I am on the nation regarding
upon himself
relations with the independent powers, to
grant them with my arms, assistance, & thus
secure their active influence for the military
frontiers, and induce them to commission
some good, trusty and influential Countryman
of their own, to come to England, in order
to settle with me personally the mode & condi-
tions of our combined activity for securing
the freedom & independence of our two Coun-
tries, & to come to a precise understanding
with regard to their future mutual relations

Amherst

4. I wish therefore to have it well understood at home
that I will only call the nation to arms, when the
independence of our Country will be fully secured,
as an aim, coinciding with the other (Italian) aim
of the war, - and when that I have it considered
to be my duty, to place negotiations on such a basis
that ~~as its~~ ^{as its} ~~condition~~ ^{condition} our cooperation ~~as~~ in the war,
dependent on ~~such~~ ^{such} ~~conditions~~ ^{conditions} & such guarantees, as will secure the indepen-
dence of our Country ~~at all events~~

One of these conditions is that a French Army
should actually advance to Hungary, the French bat-
tleships should actually be engaged on Hungarian ter-
ritory, and we should besides be assisted with arms
ammunition etc so as to enable us to ~~to~~ ^{to} ~~organize~~ ^{organize} our national forces.
to organize our national forces.

iratai
sz.

I hope I shall succeed in this.

But if contrary to ~~my~~ ^{my} expectation, this and the
other conditions which I deem necessary, were not
conceded, I have already declared to those whom it
concerns, that I shall consider their refusing to
comply with these conditions as an indication that
they are neither earnest nor sincere in our regard,
& that they only wish Hungary to operate a direct
& that they only wish Hungary to operate a direct

...in vain, & if our country's freedom is
considerately ~~... entered~~ entered

If on the other hand my conditions are accepted
I make bold to say that centuries will perhaps pass
without affording an equally favourable opportu-
nity, for breaking for ever the power of Austria
and ~~... securing~~ both for asserting & securing
the freedom and independence of ~~our~~ our Country

This time we have not to fear a Russian inter-
vention. That danger is for the present removed

Neither have we to fear anything hostile from
the English Government, because ~~... it~~ it was
my good fortune to secure the sympathy of the
English people for our national cause to such an
extent, that if they hear of my having once more
unfurled the banner of ~~... national~~ national in-
dependence it shall not be difficult to organize
such popular demonstrations throughout England
& Scotland, as ~~to make it~~ ^{will} make it impossible
for any British Minister to support Austria, or
to withhold the advantages of an early recognition
from independent Hungary

I wish also to remark, that with regard to se-
curity from an undue supremacy of France,
we are in a position infinitely more advantageous
than Italy - ~~our geographical position~~ Distance
& our geographical position ~~is~~ is a full security
in this ~~... respect~~ respect.

And as to the danger of treasonable ambition
it is I who shall ~~... our~~ ^{... our} our country. Rivalry
between Civil & military authority was the source
of our misfortune in 49. This rivalry was only
possible because I ~~... in~~ in my conscience I did not
feel sufficiently conversant with military af-
fairs, to undertake in person the Command of
our Armies. ~~Seeing the unhappy consequences~~
taught by the past, I have for 10 years employed
every moment of which I could dispose to supply
to this defect. - Day and night have I worked to

hands here 'freedom' is safe. I am not a man
It is to liberty I aspire, not to power or to personal
glory. Whichever of myself I am shown, that on the
very day of our decisive victory, I shall resign in
intact the sovereignty of the nation, into her own
hands, ~~... retired~~ retired into the
plain shade of private life, ~~... my~~ my
~~... compensation for my toils~~ compensation for my toils
find ample compensation for my toils in the con-
science of ~~... my~~ my having done
the duty of an honest patriot, and in the contem-
plation of the freedom and prosperity of my Country.

Taking together all these advantages of our pre-
sent position I feel confident that if this time
I shall feel called upon to unfurl the banner of
~~freedom~~ freedom, it will be done with such chances of suc-
cess, & such security against ~~... any~~ any kind
of disappointment, that ~~... the~~ the
~~... of the people~~ of the people will be
if but the nation be true to herself, the Hungary
will soon take her competent rank in the fa-
mily of independent nations.

S. Will ~~... the~~ the Nation be true to herself?

As to the Masses of the people, not the slight-
est doubt can exist about this question. The
sound common sense of the people, ~~... their~~ their
patriotic devotedness warrant the ~~... confidence~~ confidence
~~... that they will not be disappointed~~ that they will not be disappointed
when with confident expectation ~~... of~~ of
most perfect confidence

WITTENBERG

But in the upper layers of Society, there are
men to be found who ~~... their~~ their
~~... and their~~ and their
~~... always~~ always
incapable of raising their resolution
to the height of the duties incumbent on a pa-

want conspiracies. We did not conspire in 1848, yet we humbled Austria to the dust. Besides it would be a sorry thing to see any of the best elements ~~of~~ of future activity sacrificed in vain. The Hungarian character is too open, too ~~totally~~ communicative to be trained to secrecy. A discovery would be almost inevitable, and ~~would~~ could not ~~for~~ but entail very lamentable consequences - Austria trusting ~~to~~ her warlike preparations is now prudent, any discovery of a conspiracy in Hungary might so frighten her, as to accept any settlement of the pending dispute, and so deprive us of the favourable chance, which we are entitled to expect from a war -

Therefore I repeat: no conspiracy

~~But if this is done~~

At the same time there are many ~~other~~ things which may be done, and which ought to be done. Such are the following.

1) to spread the purport of this my communication verbally from mouth to mouth - to ~~raise~~ raise hope, and to state the popular resolution

2) to do everything possible, in order that everybody may hold himself prepared for action, at ~~any~~ any moment, ~~arising~~; so that when news of crossing the frontier with an allied army, I shall have called ^{on} the nation to rise the national forces may, in the shortest possible time be concentrated, for the purpose of organisation, in the direction to be appointed; at the same time that the scattered smaller forces of the enemy

3 It is necessary to endeavour to establish friendly relations with the solitary stations in the Country, to whatever nationality they may belong, especially with the garrisons of the frontiers.

4. ~~It is to do everything possible towards fostering~~ the best understanding between the different races, & to secure their reciprocal cooperation

5. I attach ~~of~~ very great importance to the point that the gallant Szeklers should know - that they will be called upon to take the leading part, in that quarter of the Country - and that means shall be taken to bring a proper quantity of arms within their reach, - but that they are expected to ~~use~~ act (when they shall be called upon) with such precision and dispatch, as will answer their hereditary renown, and that facility of organisation, which on account of their former institutions they still possess.

~~It would be of immense importance~~

6.) It is of vital importance ~~now~~, that patriots at home should now devise means for a regular ~~periodical~~ communication with me, twice or at least once a month - As long as I could dispose of financial means, however hard I earned, I curtailed the ~~bro~~ daily bread of my children to bear the expenses of connection. - But ten years of misery have ~~extended~~ ~~drawn~~ ~~my~~ ~~share~~ pressed heavily on me, and my earnings are year by year falling off, and until ~~the~~ my negotiations here are not brought to an ~~end~~ the desired issue, by a declaration of

reliable but unsuspecting
I expect a regular passport, & I expect
come to England as travellers - there
is no difficulty in this regard now -
Let his friends aid him, should he be
not able to have the means himself - With
£40 to 50 £ the thing can be done comfort-
ably - I expect such travellers to
bring me exact information of what
is going on at home, especially ~~how~~
I expect them to keep me in knowledge
of the "ordre de bataille" that is to say
of the numbers, quality & disposition
of the troops stationed in the country
This is a matter of the highest import

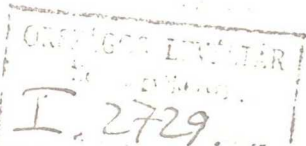
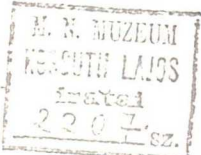
7) The above stated point with respect to
Croatia I recommend to particular
consideration. —

Amal utaró
Uol Cedelbe
Korva-Ozülben

1857,

13

ORFZIGS LEVÉLTAR

of illusive concessions.

I expect every humane hearted patriot
to exert all his influence in the circle of his
personal interests and acquaintances, that
they should not allow themselves to be caught
in that snare. —

The concessionist party is sought to be
warned that ~~to succeed in~~ they play a
~~double game~~ to play the game of trust
well is treason to the Hungarians and it is
not wise to trifle with the just resentment
of an offended nation.

6. What ought to be done at home, in the expe-
ctation of the events to come?

I have it excitedly reported that ~~as on the one~~
~~hand~~ the masses of the people ^{having} no means
to give expression to their opinions, ~~and that~~
the Concessionist party has succeeded in re-
assuring the Court of Vienna to such an
extent; ~~it is~~ as confidently to believe that they
have nothing to fear from Hungary, in
case of a war.

This confidence reflects not much credit
on the spirit of the Hungarian Nation in the
estimation of public opinion abroad; ~~and~~
~~consequently is not without self-denial~~ of
~~considerable difficulties~~ and it also
augments the difficulties with which I have
to contend in the pending negotiations.

However since that confidence exists
it may ultimately turn to our advantage
by putting Austria off the guard.

Let them trust. I warn the nation not
to put them on their guard, by inconside-
rate demonstrations.

